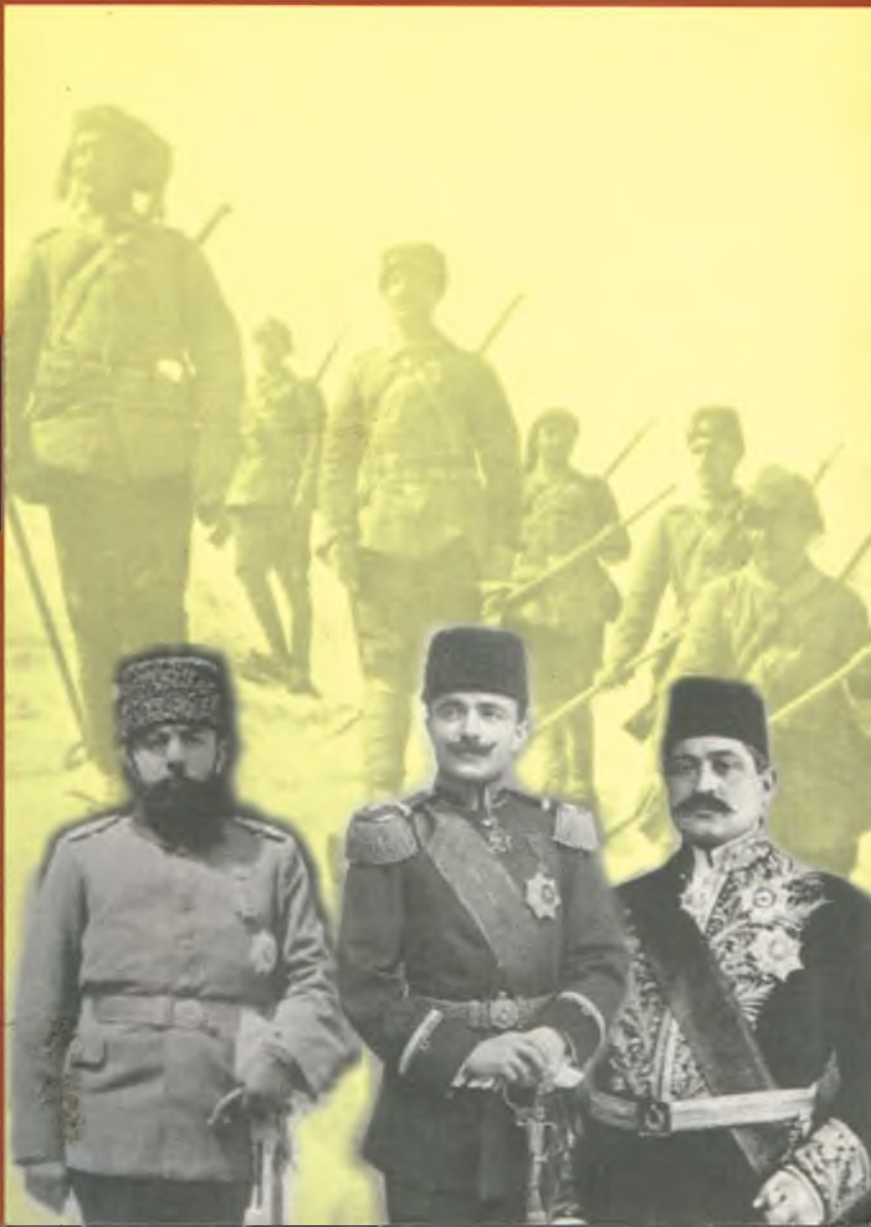
EMİR ŞEKİP ARSLAN

ÖLÜME GİDEN YOLDA

ÜÇ OSMANLI

TARİH DİZİSİ

çatı KİTAPLARI

Ölüme Giden Yolda Üç Osmanlı

Çatı Kitapları: 19
Tarih: 8

Mayıs - 2005

Ölüme Giden Yolda Üç Osmanlı
Hazırlayan: Mehmet Akif BAL

Baskı : İstanbul Matbaa
Cilt : İstanbul Cilt
Kapak : Efendi Ajans
İç Düzen : Efendi Ajans

ISBN: 975-8845-18-7

İnternet Siparişi
www.kitapalemi.com

ÇATI KİTAPLARI
Klodfarer Cad. Dostluk Yurdu Sk. 4/1
Sultanahmet-İstanbul
Tel-Faks: 0212 458 97 72 - 73
e-posta: info@catiyayincilik.com.tr

ÖLÜME GİDEN YOLDA ÜÇ OSMANLI

-Enver, Talât ve Cemal Paşaların Son Yılları-

Emir Şekip Arslan
(Çeviren: Aziz Akpınarlı)

Hazırlayan: Mehmet Akif Bal

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ 7
ÖNSÖZ 13
Birinci Dünya Savaşı'nın Sonu ve Osmanlı Devleti'nin Durumu .17
Enver Paşa 21
Talât Paşa 44
Cemal Paşa 58
EKLER 71
Ek-1: Enver Paşa'nın Sonu 73
Ek-2: Talât Paşa'yı Kim Vurdu? 92
Ek-3: İttihatçı Liderlerin Mustafa Kemal Paşa ile Görüşmelerine Dair Bazı Mektuplar 122

SUNUŞ

Enver, Talât ve Cemal paşalar, 1908 yılında Meşrutiyet idaresinin tekrar ilanı için II. Abdülhamid'e karşı yürütülen muhalefetle adlarını duyurdular. Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin en aktif elemanları ve yönetici kadrosu içinde yer alan Enver, Talât ve Cemal paşalar, 1913 yılında yaptıkları hükümet darbesiyle (Babıali Baskını) kontrolü ele geçirdiler. 1913 yılından 1918 yılı sonlarına kadar fiili olarak Osmanlı Devleti'ni tek parti yönetimiyle idare ettiler. Çok taraftar kazandılar, İttihat ve Terakki Partisi ülkenin en güçlü ve en etkili siyasi kuruluşu haline geldi.

İttihat ve Terakki Partisi ülke içinde millileşme, milli ekonomiyi kurma, orduyu gençleştirme, toplumsal dinamikler oluşturup bunları harekete geçirme gibi birçok açıdan etkili sayılacak icraatlarda bulundu. Alman devleti ile siyasi ve askeri işbirliği içine girdi. Ancak diğer Avrupalı devletlerin husumeti de kısa sürede kendini gösterdi. Diplomatik ve askeri kıskaç içine alınan Osmanlı Devleti, Avrupalıların Osmanlı içişlerine müdahale edip bazı toplulukları kışkırtmasıyla daha kötü durumlara düştü. İttihatçı kadronun devlet idaresi noktasındaki tecrübe eksikliği de yapılan birçok yanlışın sebebi oldu.

1913-1918 yılları arasında idareyi sıkı bir şekilde ellerinde tutan Enver, Talât ve Cemal paşalar, İngilizlerin önderliğindeki itilaf koalisyonu tarafından hedef gösterildi. Daha Birinci Dün-

ya Savaşı devam ederken, özellikle İngiltere, ittihatçı liderlerin savaş sonunda cezalandırılacağını ilan etti. Cezalandırılma sebepleri olarak da, savaşın uzamasına neden olmak ve Ermeni tehcirine yol açmak suçları açıklandı.

Osmanlı Devleti'nin savaştan mağlup çıkması, itilaf devletlerinin ittihatçılara yönelik harekete geçilmesinin zeminini hazırladı. İttihat ve Terakki Partisi ve yönetici kadrosu da bunun farkındaydı. İşte bundan dolayı Enver, Talât ve Cemal paşaların ülkeyi terketmeleri gerektiği fikri ortaya atıldı. Uzun süren tartışmalar sonucunda, itilaf devletlerinin uzun süre önce mimlediği ittihatçı liderlerin yurtdışına çıkması kararlaştırıldı. Türkiye'de daha çok "kaçtılar" şeklinde yorumlanan bu düşünce, aslında daha çok siyasi ve askeri zaruretlerden kaynaklandı. Zira itilaf devletleri, İttihat ve Terakki'nin önder kadrosunun yurtiçinde kalmasını, Türkiye'yi topyekün bir işgal altına alma faaliyeti için sebep olarak kullanabilirdi.

İttihatçı liderler arasında yurtdışına çıkmalarına karar verilenler sadece Enver, Talât ve Cemal paşalar değildi. Doktor Nazım, Bedri, Bahaaddin Şakir ve Cemal Azmi beyler yurtdışına çıkacak diğer ittihatçılardı. Nihayet, ittihatçı liderler 2 Kasım'ı 3 Kasım'a (1918) bağlayan gece U-170 adlı bir Alman denizaltısı ile yurtdışına çıktılar.

İttihat ve Terakki Hükümeti'nin sadrazamlığını yapan Talât Paşa yurtdışına çıkmadan önce, yerine atanan Ahmet İzzet Paşa'ya bıraktığı mektupta; bütün siyasi hayatında amacının yurda namusluca hizmet etmek olduğunu, millete karşı hesap vermek ve verilecek cezayı çekmek için yurdun yabancı etkisinden uzaklaştığı bir zamanda ilk telgrafa uyarak geri döneceğini yazmıştı. Aynı Talât Paşa, düştükleri duruma yönelik sebeplerden biri olarak, ülkede namuslu bir muhalefetin oluşmasına izin vermediklerini de arkadaşlarına açıklamıştı. Enver ve Cemal paşalar da Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'ya bıraktıkları mektupta, amaçlarının memlekete hizmet etmek olduğunu, yabancı etkisi ülke üzerinden kalkınca yurda geri dönüp hesap verecekle-

rini bildirmişlerdi. Fakat, ittihatçı önderlerin ülkeyi terketmeleri İstanbul'u karıştırdı. İttihatçı karşıtı muhalefet, olay karşısında ateş püskürdü. Ahmet İzzet Paşa hükümeti bu kaçışla alakadar sayıldı ve hükümete yoğun eleştiriler yapıldı.

Bir Alman denizaltısı ile yurtdışına çıkan ittihatçı grup önce Sivastopol'a sonra, Enver Paşa hariç, Almanya'ya gitti. Talât ve Cemal paşalar ile diğer ittihatçılar Berlin'e vardı. Talât Paşa, "Ali Sai" takma adını kullanmaya başladı. Bu arada Osmanlı Hükümeti İttihatçıları Alman Hükümetinden istedi ancak Almanlar buna yanaşmadı. Talât Paşa Berlin'e yerleşti. Doğuluları bir araya toplamak için burada Şark Kulübü'nü kurdu. Sovyetler ile Türkiye'nin arasını bulmak, İngilizler ve diğer batılı devletlerle anlaşmak ve Anadolu hareketini desteklemek amacıyla Berlin'de çalışmalar yaptı. Bu gayelerle; Danimarka, İsveç, İsviçre ve İtalya'ya gitti. Çalışmalarını yoğunlaştıran Talât Paşa, 15 Mart 1921 günü Berlin'de Tayliryan isimli bir Ermeni komitacı tarafından vuruldu. Naaşı 25 Şubat 1944'te Türkiye'ye getirildi.

Adını Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Komutanı olarak duyuran Cemal Paşa, Sivastopol'a çıktıktan sonra Talât Paşa ve diğer ittihatçılarla Berlin'e gitti. "Halit Baboviç" takma ismiyle Berlin'den İsviçre'ye geçti. Davos kenti yakınlarındaki küçük bir dağ köyü olan Klosters'e yerleşti. Ancak asıl amacı Afganistan'a gitmekti. Bolşeviklerle yapılan antlaşma sonucunda, İngilizleri tedirgin etmek maksadına en uygun yer olan Afganistan'a gitti. Afganistan'da Serdar Ahmet Cemal Han ünvanı ile Afgan ordusunu teşkilatlandırdı. Daha sonra Afganistan temsilcisi olarak Avrupa'ya döndü. Almanlarla, Fransızlarla ve İtalyanlarla görüştü. Afganistan'a dönüşünden sonra Tiflis'e uğradı. TBMM ile görüşme çareleri aradı. Ancak 23 Temmuz 1922 gecesi Tiflis'te Ermeni suikastçiler tarafından vuruldu. Enver Paşa'nın amcası Halil (Kut) Paşa hatıralarında, Cemal Paşa'nın öldürülmesinde Sovyet parmağı olduğunu ve bunu kendisine Sovyet Dışişlerinden bir görevlinin bildirdiğini yazmaktadır.

İttihatçıların en ünlüsü, hürriyet kahramanı ve Osmanlı ordularının başkomutan vekili Enver Paşa, Sivastopol'a vardıktan sonra arkadaşlarından ayrıldı. Kafasında Kafkasya'ya gitme planı vardı. Kafkaslarda kuracağı bir devlet ile Anadolu'yu işgalden kurtaracaktı. Çeşitli olumsuzluklar yüzünden Kafkaslara geçemedi, Moskova'ya gitti. Enver Paşa'yı İngilizlere karşı kullanmayı düşünen Bolşevik liderler, Enver Paşa'yı iyi karşıladı. Enver Paşa, "Ali Bey" takma adıyla çalışmaya başladı. Temeli, Berlin'de atılan İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı adlı teşkilatı kontrolüne aldı. Bakü'de toplanan Doğu Halkları Kongresi'ne katıldı. Buradan 1920 Ekim'inde Moskova'ya, Berlin'e ve Roma'ya gitti. Avrupa'dan tekrar Batum'a döndü ve Anadolu'ya girme çabalarında bulundu. Mustafa Kemal Paşa, Enver Paşa'nın Anadolu'ya girmesini istemedi. Sakarya Savaşı sonrasında, Ekim 1921'de Orta Asya'ya geçti. Ruslara karşı savaşan Basmacı hareketine katıldı ve liderleri oldu. Ruslara karşı ilk başlarda başarılı oldu. Fakat, 4 Ağustos 1922'de Duşenbe kenti yakınlarında Bolşeviklerle yapılan çarpışmada öldü.

Yurtdışmda bulunan ittihatçılardan Sait Halim Paşa 6 Aralık 1921'de, Doktor Bahaettin Şakir ve Cemal Azmi beyler ise 18 Nisan 1922'de Ermeni kurşunlarına hedef oldu.

İttihatçı kadronun yurtdışmda hazin bir şekilde neticelenen hayatlarını anlatan ünlü fikir adamı, tarihçi ve Teşkilat-ı Mahsusa üyesi Şekip ARSLAN (1869-1946), Lübnanlı saygın bir ailenin oğludur. Aynı zamanda Mısırlı ünlü fikir adamı Muhammed Abduh'un öğrencisidir. Gazetecilik de yapan ARSLAN'm resmi kariyeri, Türk yönetim teşkilatındaki memuriyetiyle başladı. 1917'den itibaren, önce Almanya'da sonra da İsviçre ve Fransa'da yaşadı. Suriye'ye arada bir ve belli sürelerle gitse de, hep Suriye'nin problemleriyle uğraştı. Henüz onsekiz yaşında bile değilken ilk şiirlerini yayınladı. Daha sonra Chateaubriand'm ve diğer yazarların hikayelerini Arapça'ya çevirmeye çalıştı. İslam tarihi ve coğrafyası üzerine yazdığı yazılara paralel olarak, ARSLAN'm 1939'da kesin olarak Suriye'ye yer-

leşmesini ve Şam'daki Arap Dil Akademisi Başkanlığına seçilmesini sağlayacak değerde çok sayıda filolojik incelemesi çıktı.*

1948 yılında Aziz AKPINARLI tarafından Türkçe'ye "Şehit Enver Paşa ve Arkadaşları" başlığıyla tercüme edilerek Samsun'da baskısı yapılan ve 1918-1922 yılları arasında gerçekleşmiş olan Türk Milli Mücadelesine önemli bir pencere açan bu kıymetli eseri, sadeleştirerek ve eklerle detaylandırarak okuyucuların incelemesine sunmayı büyük bir görev olarak düşünüyoruz. Ayrıca, kitabın yazarı Emir Şekip ARSLAN'a ve kitabın tercümesini gerçekleştirerek Türk kültür hayatına büyük bir eseri kazandıran Aziz AKPINARLI'ya –kendisine ulaşamamanın üzüntüsüyle– sonsuz minnet ve şükranlarımızı sunuyoruz.

Mehmet Akif BAL
2005 / İstanbul

* Jacob M. LANDAU, Modern Arap Edebiyatı Tarihi (20. Yüzyıl), Çeviren: Bedrettin AYTAÇ, Ankara 2002, s. 58.

ÖNSÖZ

Adı; doğu ve batının önde gelen meşhurları arasına karışan kalem ve edebiyat üstadı, büyük yazar, Emir Şekip ARSLAN'ın her siyah satırından toplumsal bir hikmetin nurdan beyaz şulesi yorumcunun fikirlerine akseden ve millî tarihimizin acı, tatlı kahramanlık sayfalarını, gerçeğin abideleşmiş güzellikleri şeklinde, hayranlık çeken bir heyecanla bize belirten kıymetli yazılarını, onun hakîmane işaretlerinin faydalı mazmunlarıyla ve zevki heyecana veren güzel üslubuyla kısaca; olgunluğuyla, dilimize çevirmek kolay değildi. O halde bu yazıları dilimize çevirme zahmetini yüklenmenin sebep ve saiki neydi denilebilir.

Bunun bir değil, aşağıda yazıldığı üzere birtakım sebep ve saikleri vardı. Bu eserde; bahislerin yerine göre uzatılması veya kısaltılması gibi okuyucu üzerinde iyi tesir bırakan lüzumlu noktalara dikkat olunmuştur. Bu eser, mukaddesatımıza hürmeti, Türk tarihine, Türk kahramanlığına saygıyı hedef tutmuş, tarihimize samimiyetle bağlılık göstermiştir. Bu eserde; batı dünyasının; bencilliği yüzünden kendini ve aynı zamanda doğu dünyasını ne yaman zararlar ve tehlikelere maruz bırakmış olduğunu inkâra mecal bırakmayan bir açıklıkla belirtilmiştir. Bu eser; öteden beri, dirayet ve isabetle idare olunduğu hemen bütün dünyaca kabul edilmiş olan Büyük Britanya İmparatorluğu siyasetinin, bir zamanlar Bolşeviklik siyasetine mağlûp olarak aldanmış duruma düştüğünün anlaşıldığını apaçık ispat eylemektedir.

Bu eser; Müslüman milletlere karşı, Bolşeviklerin iç yüzünü; gerçeğin ta kendisine motamot uygun bir şekilde açığa vurmaktadır. Bu eserde; Bolşeviklerin, Millî Mücadele sırasında bizimle tesis eyledikleri dostlukta bile samimi bulunmadıkları ve bu dostluk maskesinin altında Gazi Mustafa Kemal ile Enver Paşa'yı dövüştürüp Anadolu'yu kardeş kanına boyadıktan sonra mahut Moskof emelini tahakkuk ettirmeye kalkışmak gibi hain maksatların gizlenmiş bulunduğu duyurulmaktadır. Bu eser; Talât Paşa, Prens Halim Paşa, Cemal Paşa, Doktor Nazım, Doktor Baha Şakir ve Cemal Azmî gibi değerli Türk evlâtlarının gurbet ellerinde, hain komitalar tarafından kurşunla arkalarından nasıl kahpece vurulup şehit edildiklerini bütün fecaatile ve pek necip duygular uyandıran candan bir ifade ile hikâye eylemektedir.

Bu eser; Şehit Enver Paşa'nın herbiri başlı başına bir hamaset ve cesaret dünyası arzeden vatan haricindeki millî cihatlarını, hatalarını hata, sevaplarını sevap olarak ve dosdoğru hikâye ve tasvir eylemektedir. Onun Moskoflarla olan siyasî münasebetleri ve nihayet Türkistan'daki gazalarını ve bu gazaların birinde nasıl şehit düştüğünü ve 30000 kişilik muazzam bir cemaatle cenaze namazı kılındıktan sonra, Türk Buhara'nın şefkatli göğsünde Allah'ın rahmetine tevdi olunduğunu çok, hazin ve dokunaklı ifadelerle anlatmaktadır.

Bu eserde; Allah fikri, adalet fikri, hakkâniyet fikri, ahlâk fikri, milliyet fikri, inkılâpçılık ve demokrasi fikirleri, zulüm ve ceberruta nefret duygusu, vefakârlık, mertlik ve sadakat karakterleri, mütalâacının dikkatine çarpacak şekilde kıymetlendirilmiş bulunmaktadır. Bu eser; genç bir adamın heyecan veren bir roman okurken aldığı çekici zevkle ve usanç vermeksizin okunacak derecede cazip olmakla beraber, bunu okuyanlar; kalplerinde alevlenmiş, acı, tatlı heyecanların, renk renk zevkleriyle içlerinin adeta ışıdığını hisseder gibi olarak, manevî bir sermestliğin sefasını içmiş olacaklardır.

İşte; îzahına çalıştığım üstün vasıflarıyla mıknatıslığına tutulduğum *"Şehit Enver Paşa ve Arkadaşları"* ünvanlı yazıyı, mütalâa edeceklere fikir sahasında hizmet emeliyle dilimize çevirmiş bulunuyorum. Telâkkilerimde az çok isabet vücut bulmuş olarak umduğum hizmet tahakkuk ederse ne mutlu bana. Neticeyi yazının mazhar olacağı rağbet tayin edecektir.

Aziz AKPINARLI

Birinci Dünya Savaşı'nın Sonu ve Osmanlı Devleti'nin Durumu

1918 yazı sonlarında Bulgar ordusunun savaştan çekilmesi ve İtilaf devletlerinden barış istemesiyle, İtilaf devletlerinin beşyüz bin kişilik ordusu Balkanlara doğru yürüdü. Bunun üzerine Avusturya-Macaristan Devleti askerlerinin kontrolündeki cepheler düştü ve bu devlet de barış istedi.

Bulgar ve Avusturya cephelerinin birbiri ardına düşmesi ve bu devletlerin barış istemesi hadisesi, Osmanlı Devleti'nde; Balkanlara yönelmiş İtilaf ordularının bir kısmının İstanbul üzerine yürüyeceği telaşına yol açtı. Bundan dolayı, Harbiye Nazırı Enver Paşa, silah altına alınmamış en son kuvvetleri de başkent İstanbul'u savunmak için toplamaya çalıştı. Daha önceden Kafkasya cephesine gönderilmiş olan ve Bakü ile Azerbaycan'ın bazı bölgelerini elde etmiş olan Osmanlı kuvvetlerinin İstanbul'a geri dönmelerini emretti. Enver Paşa'nın fikrine göre, en hafif şartlı bir antlaşmanın gerçekleşmesi; Alman cephelerinde düşmana gösterilecek direnişe bağlıydı. Ancak, peşpeşe Bulgar ve Avusturya-Macaristan cephelerinin yıkılması, hatta savaşa katılmış ülkelerin halkının çoğunda Wilson İlkeleri gereğince, her milletin çoğunluk oluşturduğu topraklarda egemenliğinin tanınması esası doğrultusunda barış yapılacağı kanaatinin ortaya çıkmış olması, Enver Paşa'nm savaşa devam etme ve İtilaf devletlerine karşı direnişin sürdürülmesi yönündeki tüm çabalarını etkisizleştirdi. Osmanlı kamuoyu ve hatta İttihat ve Terakkicilerin birçoğu barış istemeye yöneldi.

Olay bu noktaya gelince Sadrazam Talât Paşa istifa etti, yerine Arnavut Müşir *Ahmet İzzet Paşa* sadrazam oldu. Ahmet İzzet Paşa Kabinesi'nde Bahriye Nazırlığına *Rauf Bey* ve Dahiliye Nazırlığı'na da *Ali Fethi Bey* getirildi. *Babıali*, İtilaf devletlerinden barış istedi. Öteden beri savaştan nefret eden Altıncı *Mehmet Vahidüddîn*, barış çabalarını hızlandırması için Ahmet İzzet Paşa Kabinesi üzerinde etkili oldu. Bu şekilde yeni sadrazam, Rauf Bey'in de aralarında olduğu bir heyet oluşturup, bu heyeti Çanakkale Boğazı yakınlarındaki Limni adasının Mondros Limanı'nda İngilizlerle mütareke imzalamaya gönderdi. Burada, görünürde şartları çok ağır olan bir mütareke imzalandıysa da, bu mütarekenin etkisi daha sonraları gerçekten çok hafiflemiştir. İtilaf devletleri İstanbul'a girmeseydi, Anadolu'daki bazı toprakları işgal etmeseydi ve Mondros Mütarekesi şartlarını olduğu gibi yerine getirseydiler, Osmanlı Devleti kendisini mutlu kabul edecekti. Fakat İtilaf devletlerinin, savaş sırasında verdikleri vaatleri, mütareke metninde vermiş oldukları sözleri ve Wilson ilkelerini unutmaları, Türkler tarafından daha sonraları anlaşılmıştır.

Mütareke esnasında İttihatçıların aldıkları kararlardan biri, Talât Paşa'nın onayı ile İttihat ve Terakki Partisi'ni kapatıp yerine Teceddüt Partisi adıyla yeni bir parti kurmaktı. Bu tedbir, Talât Paşa'nın ince bir siyasi davranışı idi. Böylece partisinin, İtilaf devletlerinin nefret ettiği ve halkın tepki gösterdiği isminden başka bir özelliğini ortadan kaldırmayarak, İttihat ve Terakki'yi yaşatacaktı. Amacı, geçici bir süre hükümetten el çekerek, olağanüstü durumun sona ermesini ve ne şekilde olursa olsun bir barışın imzalanmasını beklemekti. Ancak, İtilaf devletlerinin İstanbul Boğazı'na girmeleri ve başkent İstanbul'un kara ve deniz yollarını kesmeye başladıkları bir zamanda, öteden beri İttihatçılardan hoşlanmayan Sultan Vahideddin'in İngilizlerle anlaştığı, Ermeni ve Rumların öldürülmesinden İttihatçıları sorumlu tutarak onları mahkeme etmek ve idam ettirmek istediği haberleri yayıldı. Bu haberler üzerine İttihat ve Terakki Partisi ileri ge-

lenleri ve savaş boyunca hükümet idaresinde bulunanlar Enver Paşa'nın evinde toplandı. Uzun konuşmalardan sonra İttihatçı önderlerden sekiz kişinin ülkeyi terketmesi kararı verildi. Bu sekiz kişi; Talât Paşa, Enver Paşa, Cemal Paşa, Beyrut eski valisi Azmi, İstanbul eski Polis Müdürü Bedri, Doktor Nazım, Doktor Bahaaddin Şakir, İttihat ve Terakki Umumi Katibi Mithat Şükrü idi. Mithat Şükrü, Talât Paşa'ya çok yakın birisiydi, Talât Paşa'nın samimi arkadaşı ve dostuydu. Talât Paşa, Mithat Şükrü'nün İstanbul'dan ayrılmak istemediğini fakat kendisine olan bağlılığından dolayı fedakârlık edeceğini anlamış ve kendisine; "Eğer içinden İstanbul'dan ayrılmayı arzulamıyorsan, bana uyarak İstanbul'dan ayrılmanı istemem" şeklinde uyarıda bulunmuştu. Bunun üzerine Mithat Şükrü İstanbul'da kaldı.

Geriye kalan yedi kişi ise, Kırım yoluyla Almanya'ya ulaşmak için 1918 yılı Kasım ayında İstanbul'dan ayrıldı. Daha sonraları içlerinden birisinin bana yazdığına göre; denizde yol alırken, içine düştükleri büyük tehlikeden sonra nasıl hareket edecekleri, Osmanlı Devleti ve diğer Müslüman toplulukların karşılaşacakları acı ve felaketleri engellemek için neler yapılabileceği üzerinde aralıksız olarak konuşuldu.

İttihatçı önderlerden Enver Paşa; yapılacak tek uygun faaliyetin, Rusya'ya gidip Ruslarla anlaşarak Türkistan'ı ayaklandırmak ve Kafkaslarda meydana getirilecek teşkilatlanma ile düşmanlara karşı savaşı devam ettirmek, Allah takdir etmişse bu durumdan hayır ve zafer beklemek ve kısmet değilse aynı amaç uğrunda ölmek olduğu şeklinde görüş belirtti. Talât Paşa ise, Enver Paşa'nın bu yorumunu kabul etmedi. Hatta; "Bizim siyasi ömrümüz sona ermiştir. İster haklı olsun ister haksız yere olsun bir kere milletin kin ve gazap yüzü üzerimize döndü. Bizim gideceğimiz yol en kısa ve en uygun bir şekilde Avrupa'ya giden yoldur. Bir köşeye çekilip oturmalı, herhangi birimiz hangi sebeple olursa olsun en ufak bir hareket bile yapmamalı ve hiçbir şeye tamah etmemeliyiz. Böylece zamanın meydana getireceği olayları gözlemlemeliyiz. Şayet bir fırsat ortaya çıkarsa o

fırsattan faydalanmak da doğaldır. Ancak, bugünkü durumumuz ve dünya hali içinde bize düşen şey, her türlü tiranlıktan ve her türlü senli-benli davranışın uzağında bir köşede durmaktır. Gerçi biz vicdanımıza karşı tutsak değiliz. Çünkü biz, milletimizi kurtarmak ve ülkemizi yüceltmek istedik. Ancak şans bize gülmedi. Bundan dolayı artık görevimizi başkalarına terketmemiz gerekir" şeklinde düşüncesini açıkladı. Enver Paşa dışındakiler bu düşünceye katıldı.

Kırım'a ayak basmalarına kadar ki tüm yol boyunca, aralarındaki görüşmeler sürdü. Kırım'a vardıklarında burası hâlâ Alman askerlerinin kontrolü altında bulunmaktaydı. Almanlar, yedi ittihatçı için bir tren katarı hazırladı. Trenle Almanya'ya hareket ettikten sonra bir istasyona varıldı ve gecenin bu istasyonda geçirilmesi gerekti. Trendeki yolcular, Enver Paşa'nın kendilerinden ayrılıp doğuya doğru hareket ettiğini ancak sabah anlayabildiler. İtilaf devletlerine karşı düşmanca davranmayı ve yeni maceralara yönelmeyi kararlaştırdığına inandıkları Enver Paşa'nın gidiş istikameti Kafkaslar idi. Çünkü, kardeşi Nuri Paşa önemli bir askeri kuvvetle hâlâ oralarda idi. Ayrıca, Azerbaycan ve Dağıstan'daki müslüman toplulukları da bir ayaklanmaya çekebileceğine inanmaktaydı. Azmi Bey, daha sonraları bana; "Eğer Enver düşüncelerini bana anlatsaydı onu yalnız bırakmazdım, ona arkadaşlık ederdim. Ancak, geceledi-ğimiz istasyonda Enver Paşa'yı bulamadık" demişti. Enver'in gidişiyle geride kalan altı kişi, anlatılacağı üzere Almanya'ya gitti.

Enver Paşa

Enver Paşa ise; bir süre kara yolundan gidip, Kırım limanlarından birine vardı. Burada motorlu veya yelkenli bir deniz aracı aradı. Bulamayınca basit bir kayıkla denize açıldı. Denizde büyük bir fırtınaya tutulan Enver Paşa, Kırım sahillerine dönerek canını zor kurtardı. Ancak hastalandı ve sağlığı bozuldu. Çünkü, fırtına ve yağmur ciğerlerini tahrip etmişti. Zatürreye yakalanan Enver Paşa, iyileşinceye kadar kim olduğunu etrafına belli etmeden Kırım'da kaldı. İyileşince Almanya'ya gitti. Enver'in Almanya'ya vardığını birkaç kişiden başka bilen yoktu. Berlin'de olduğu süre içinde bir müddet, Talât, Cemal, Azmi ve diğerlerinden bile saklandı. Enver'in sır vermemek ve sır saklamak konularında olağanüstü bir yapısı vardı. Bu yetenekte hiç kimse Enver'le ölçüşemezdi. Enver, Talât Paşa'nın aksine duygularını ve yaptıklarını gizlemeyi daha iyi bilirdi. Her şeyi açıkça söyleyen Talât Paşa, Enver Paşa'dan daha zeki ve anlayışlı, siyasi anlayış ve kavrayışı, fikri ihatası ondan daha üstte idi.

Enver, kendisini belli etmeden, Berlin'de bir ziraatçı olarak bir yıl kadar kaldı. Alman vatandaşları da, onun kim olduğu ve ne yaptığı hakkında detaylı bir bilgi edinememişti. Öte yandan, İngiliz basını da Enver Paşa'nın Kafkasya'da, Türkistan'da, bazı zamanlar da Kürdistan'da olduğunu yazmaktaydı. İngiliz basını Enver Paşa hakkında bu yayınları yaparken, Enver Paşa, Bolşevik önde gelenlerinden Radek Almanya'ya gelene kadar Almanya'dan bir yere ayrılmadı. Radek Berlin'e gelince, Enver ve Talât paşalar onunla tanıştı. Yapılan görüşmeler sonucunda, Bolşeviklerle işbirliği yapılması kararlaştırıldı.

O sıralarda Almanya ile Rusya arasındaki yol kapalı olduğundan dolayı, Enver Paşa Bahaeddin Şakir'i yanına alarak özel bir tayyare ile Rusya'ya varmak için Almanya'dan ayrıldı. Fakat uçak pilotunun yolunu şaşırması yüzünden, Rus toprakları yerine Letonya topraklarına inildi. Letonya toprakları bu sıralarda İtilaf devletlerinin işgali altında olduğundan, Letonya yerel hükümeti uçağa el koydu ve uçaktakiler sorguya alındı. Doktor Bahaeddin Şakir, Osmanlı Hilaliahmer Cemiyeti tarafından Rusya'daki Türk esirlerini tedavi etmeye gönderildiğini iddia etti. Enver Paşa ise, Hilaliahmer'de çalışan bir hastabakıcı olduğunu söyledi.

Letonya Başbakanı, uçaktakilerin durumunu Paris'te toplanan Paris Barış Konferansı'na yazdı. Konferans başkanı Fransız Başbakanı Clemenso, tutukluların fotoğraflarının gönderilmesini istedi. Bunun üzerine fotoğraflar ve tutukluların ifadeleri Paris'e gönderildi. Yine bu sıralarda Enver Paşa'da Baltık ülkelerini işgal eden Alman askeri birliklerine, birisi vasıtasıyla haber göndermiş ve kendilerine bir uçak gönderilip kurtarılmalarını istemişti. Almanlar, bir uçak gönderileceğini söyleyip, kaçırılacakları günü de kendilerine bildirmişti.

Enver Paşa ve Doktor Bahaeddin Şakir Bey, her gün silahlı bir gözcü kontrolünde hava almak ve gezinmek için kırlara çıkmaktaydı. Kaçacakları gün gelince, diğer günlerde yaptıkları gibi gezintiye çıktılar. Gelecek uçağın ineceği düzlüğe yöneldiler. Ancak uçağın gelişi gecikti. Uçağın gelmesinden ümidi kesip geri dönmeye karar verdikleri bir sırada, duydukları motor sesinden dolayı dönüşlerini ağırdan aldılar. Uçağın inmesi üzerine yanlarındaki gözcü ile uçağa doğru koştular. Uçağın cihazlarını ve makinelerini incelemeye başladılar. Yanlarındaki silahlı gözcü onların yaptıklarından şüphelenmiyor, uçağı inceleme merakı içinde olduklarını düşünüyordu. Uçağın içine binmeleri ve motorun çalışması ile firar edeceklerini anlayan gözcü, Enver'in uçaktaki makineli tüfeği kendisine doğrultması ile uçağın havlanmasına sadece seyirci kaldı. Uçağın havalanma-

sından sonra tüfeğini uçağa boşalttı ise de bu uçağa etki etmedi. Kurtulan Enver Paşa ve Doktor Bahaeddin Şakir birlikte Berlin'e döndü. Enver Paşa'nın Letonya'dan firarı olayı, Paris'te toplanmış olan Paris Barış Konferansı'na ulaşınca ve daha önceleri Paris'e gönderilen fotoğrafların Enver Paşa ve Bahaeddin Şakir Bey'e ait olduğu ortaya çıkınca, konferansa katılanlar ayıplanmaktan çekinerek bu olayı sakladı. Ancak, gazeteler bu olayı yazdı.

Enver Paşa daha sonra, tek başına Moskova'ya gitmek üzere bir uçak ile Berlin'den havalandı fakat, bindiği uçağın arızalanması üzerine uçağın pilotu ile beraber büyük bir kaza atlattı ve Berlin'e döndü. Enver Paşa üçüncü defa da özel bir uçak ile Moskova'ya gitmek üzere Berlin'den havalandı. Bu uçuşunda Moskova'ya indi. Moskova'da saygıyla karşılandı ve Kremlin Sarayı'nda kaldı. Kremlin Sarayı kadar büyük ve heybetli bir binanın başka bir yerde olduğunu zannetmem.

Enver Paşa ve Bolşevikler, İtilaf devletleri ve özellikle İngiltere aleyhine karşı işbirliği yapma konusunda anlaştılar. Bu anlaşmadan sonra Cemal Paşa ve Bedri Bey Moskova'ya geldi ve meydana getirilen ittifak doğrultusunda İngiltere aleyhine çalışma kararına katıldılar. Aynı günlerde Enver Paşa'nın eşi Naciye Sultan ve Enver Paşa Berlin'de buluştular. Enver Paşa'nın hanımını ben de ziyaret ettim. Enver Paşa Berlin'de çok kalmadı. Dönüşünde Estonya'nm başşehri Reval'den geçerek karayolu ile Moskova'ya varmak istedi. Yanında Bolşevik önderlerinden biri bulunmaktaydı. Reval'e geldiklerinde, mahalli hükümet tarafından, komünist propagandacıları oldukları şüphesiyle tutuklandılar. Enver Paşa burada, Türk Hilaliahmeri memuru olduğunu iddia etmişse de mahalli hükümet buna inanmamış ve Enver Paşa'nın arkadaşını acımasızca dövmüşlerdi. Enver Paşa'nın arkadaşı, Enver Paşa'nın kimliğini açıklaması için çok işkence gördü. Fakat sır saklayan Rus, Enver Paşa'nın kimliğini ele vermedi. Enver Paşa'nın kişiliği ve siması da, Estonya İçişleri Bakanının dikkatini çekti. Bu sebeple, kimliğini açıklaması

için baskı gördü, ancak o, kendisini sakladı. Bu durum bir süre devam ettikten sonra, Rus'u dövdükleri gibi Enver Paşa'yı da dövmeye kalkıştılar. Fakat Estonya'da bulunan İngiliz heyeti buna müdahale etti ve saygın bir adam olduğu sezilen bu kişiye dayak atılmasını engelledi. Bunun üzerine, Estonya makamları kim olduğu anlaşılmayan bu esrarengiz şahsı serbest bıraktı. Bununla beraber Enver Paşa, iki ay süresince adi suçlular arasında kalmış, hapishanede kaldığı sürece kendisine kuru ekmekten başka bir şey verilmemişti.

Enver Paşa serbest kalınca Moskova'ya gitti ve bir müddet sonra da ailesini görmek için tekrar Berlin'e geldi. İsviçre'den kendisi ile yaptığım haberleşme üzerine Berlin'de görüştük. Daha sonra yanındaki sekiz-on kişilik bir Türk heyeti ile 1920 Temmuz'unda Moskova'ya döndü. Bu tarihten sonra Berlin'e yine geldi. 1921 Haziran sonlarında ise tekrar Moskova'ya döndü. Bu seyahat, Enver Paşa'nın son seyahati oldu. Moskova'ya gidişinden üç ay sonra bir erkek çocuğu doğdu. Çocuğunun yüzünü görmek rahmetliye nasib olmadı. Bu maceralar arasında sonunda Bolşeviklerle arası açıldı. Bizzat başlarına geçerek, Türkistan Türklerini Ruslara karşı ayaklandırdı. Ruslarla 1922 Ağustos ayında yapılan savaşta şehid oldu.

Önceleri Mustafa Kemal ile aralarında gerginlik ve soğukluk olduğu doğrudur. Bu anlaşmazlığın meydana geliş sebepleri şunlardı: Mustafa Kemal'in Ankara'da bir hükümetin temelini attığı sırada, Enver de Rusların yardımı ile bir cemiyet kurmuş ve bu cemiyetin Anadolu'da şubelerini açmak istemişti. Mustafa Kemal, Anadolu'da bu cemiyetin şubelerinin açılmasına karşı çıkmıştı. Bu gibi cemiyetlerin, milletin arasına ikilik sokacağını ve ayrılıkçı fikirler oluşturacağını, halbuki milletin yurdu savunmak için işbirliği yapması gerektiğini söylemişti. Bu sebepten dolayı Enver Paşa, Mustafa Kemal'e kırgındı. Mustafa Kemal'in bu davranışını, bir çeşit baskıcı yönetim ve kişisel hevese uygun görüyordu. Daha sonraları Enver Paşa'nm amcası Halil Paşa'nm Trabzon'dan, Erzurum'a gelen Beyrut eski va-

lisi Azmi Bey'in Erzurum'dan çıkarılması olayları meydana gelince Mustafa Kemal ile Enver arasındaki ilişkiler bozulmuştu. Türk ordusundaki Enver'e bağlı komutanların mevkilerinden uzaklaştırılmaları da diğer olumsuz sebepti. Bu ve benzeri sebeplerden dolayı Enver, Mustafa Kemal'e gücenmişti. Biz, samimi düşüncelerle arabuluculuk yapmaya çalışıyor, meydana gelen anlaşmazlıkların ilerlememesini ve dedikodulara meydan verilmemesini istiyorduk.

Bu konuda çok defa konuşuldu. Bunlardan biri, Enver'in Berlin dışında bulunan Garnfold'daki evinde gerçekleşti. Türkler ile düşmanlar arasındaki savaş hali ortadan kalkmadıkça, Mustafa Kemal ile işbirliği yapmanın zorunlu olduğunu, Enver ile Mustafa Kemal'in arasında geçimsizlik olduğuna dair haberlerin bütün İslam dünyasında kötü etkiler bırakacağını Enver'e açıkça söyledim. Orada bulunanlardan sadece Doktor Nazım Bey benim düşünceme katıldı. Enver Paşa, hiçbir şey söylemeden sustu ve sadece dinledi. Enver, Allah'ın kulları arasında sır saklamaya en çok muktedir olanlarından biriydi. Kızdığı zaman parlayan ve ölçüsüz söz söyleyen, kimsenin ayıbını ortaya koyan, ona lanet okuyan ve kaba konuşan biri değildi. Tüm hayatı boyunca onu yakından tanıyanlardan, onun hiddetlendiğini veya ağzından kötü ve kaba sözler çıktığını işiten yoktur. Herhangi bir konuda konuşurken, kendisini üzen şeyi doğrudan anlatmak yerine, başka sözler kullanarak istediği anlamı ortaya koyardı. Başka bir ifadeyle, diline sultanlık özgürlüğü vermezdi. Mustafa Kemal hakkındaki en ağır sözlerini; "Anadolu'da yönetim, hukuk ve eşitlik üzere yürümüyor. Bu millet Sultan Abdülhamid'in baskısına dayanamadı, çöktü. Halbuki o, bu devleti kuran Osman'ın oğludur. Bu millet neden Mustafa Kemal'in istibdadını taşısın" şeklinde bitirirdi. Kendisine yakın olanlardan bazıları, Mustafa Kemal yönetiminin olumsuz taraflarını ona bildiriyorlar, bu nedenle onun sakinliği gidiyordu. Ben, Mustafa Kemal ile aralarında bir düşmanlık oluşması halinde bunun birtakım kötü sonuçla-

ra yol açacağını söylüyordum. Şikayetlerinde haklı olsa dahi, bunun böyle olduğunda ısrar ediyordum. 1921 Temmuz'unda Moskova'dan ayrılırken, kendisiyle vedalaştığım sırada düşüncelerimde yine ısrar ettim. Bütün Türklerin bir olması gereken bir zamanda, ayrılıklardan kesin olarak kaçınması gerektiğini söyledim.

Mustafa Kemal, Enver Paşa'yı Moskova hükümetine bizzat şikayet ediyordu. Önceden aralarında yapılan anlaşma dışında, Enver'e mal ve silah verilmemesini istiyordu. Mustafa Kemal'in bu isteği üzerine Moskova bu isteği fırsat görerek ve mazeret olarak ileri sürerek, Enver'e verilen yardım sözlerinden hiçbirini yerine getirmemeye başladı. Ben öteden beri, Bolşeviklerin Enver'i para ve silah yardımıyla güçlendirip, ona savaşma ve mücadele etme imkanı vereceklerini ummuştum. Ancak Bolşevikler, Enver'i ellerinde tutmak ve onu politikaları doğrultusunda İngilizlere karşı tehdit olarak kullanmak istiyorlardı. Ruslar, Enver'e ve Enver'in arkadaşlarına karşı daima uyanık davranarak sırtlarından geçinmişler fakat, Rusya'da bulunan müslüman topluluklarına Enver ve arkadaşlarının mücadele fikirlerinin ulaşmasından çekinmişlerdi. Özellikle Enver, defalarca yaptığı açıklamalarda kendisinin Bolşevik olmadığını ancak İtilaf devletlerine karşı olma açısından Ruslarla birlik olduğunu açıkça bildirmişti. Bolşevikler, duygu ve faaliyet olarak Bolşevik olmayanları destekleme düşüncesinde olmadıklarından, Bolşeviklerin Enver Paşa'ya karşı davranışlarında samimiyet aramamak gerekirdi. Enver Paşa'ya, Moskova'da kalmasının tehlikeli olduğunu birkaç defa bizzat anlatarak; "İslam dünyasının bir fikir etrafında toplanmasını sağlamak için büyük bir fedakarlık yaptığınızı Kızıllar çok iyi biliyor. Halbuki, ayağa kaldırmak istediğiniz topluluğun dağıtılmasını, İngilizler kadar belki onlardan çok Ruslar istemektedir. Rusya'da otuzbeş milyon müslüman topluluk var. Bunların ülkeleri birbirine bitişik ve bu ülkeler aynı zamanda dünyanın değişik bölgelerindeki müslüman ülkelerle yanyanadır. Ruslar, bu toprak-

ların geçmişteki üstünlüklerini hatırlıyor ve bunu korkunç bir hayalet gibi düşünüyorlar. Rusların müslüman toplulukların kıpırdanma ihtimalini bir çeşit hesapla hesapladıklarından şüphe yoktur. Böyle olunca onlardan ve senden çekineceklerdir. Sözden faaliyete geçmelerinin tek şartı Bolşevikleşmek olduğundan, Müslüman milletler milli kuralları ve inançları üzere yaşadıkça Bolşevikler müslümanlara yardım etmeyeceklerdir. Çünkü müslümanlık açısından İngilizlerin Hindistan için hissettikleri tehlikenin bir benzerini Bolşevikler Türkistan hakkında düşünmektedirler" dedim. Enver Paşa bana; "Ben onlara kendi topraklarında herhangi bir harekete geçmemek üzerine söz verdim. Onları, başkalarıyla uğraşmak yerine kendimizi İngiliz saldırılarından kurtarmak olduğuna inandırdım. Kardeşim Nuri'nin Ruslar'a, Rusların Nuri'ye Kafkaslarda saldırmalarına kesinlikle taraftar olmadığımı ilan ederek, kardeşimi onlarla savaşmaktan engellediğimi biliyorlar." Bu sözlere karşılık olarak; "Anlattıklarınız, Rusların sizden çekinmesine ve bir açığınızı gözetlemelerine engel değildir. Uyanık olmalısınız. Benim düşünceme göre, aranız açılmadan önce Moskova'dan ayrılıp başka bir ülkeye geçmelisiniz. Bu sıralar isterseniz Almanya'da kalınız. Veya başka bir yere örneğin; Afganistan'a gidiniz. Afgan emiri sizi iyi karşılar" dedim.

Afgan emiri Emanullah Han Hazretleri, Enver Paşa'ya ülkesinin en büyük rütbesiyle beraber önemli miktarda para göndererek, kendisine büyük bir yakınlık ve iltifat gösteren bir mektup göndermişti. Bu yazıyı bana göstermesinden sonra Moskova'yı terketmesi için çok uğraştım, ancak kendisini bir türlü ikna edemedim. Rusları, kendisine gerek mali gerek askeri açılardan vaad ettikleri yardımı bir türlü yerine getirmeye yanaştıramamasından dolayı ümitsizliğe düşen Enver Paşa, Rusların parlak vaadlerinin gürleyen ancak bir damla yağmura dönüşmeyen bir şimşek gibi göz kamaştırmaktan başka bir şey olmadığını ve Rusların amaçlarının, kendisiyle İngilizleri tehdit etmek ve Mustafa Kemal ile aralarında rekabet oluşturarak

gerektiğinde birbirlerine karşı getirmek olduğunu anladı. Enver'in bunlara alet olmaması sebebiyle, Ruslar Enver'i terkettiler. Bunun üzerine Enver, kızıllara belli etmeden gizlice çalışmaya başladı. Müslüman tatarların kendisine; Müslümanların nasıl Bolşevikleştirildiğine, mallarının nasıl yağma edildiğine, binlerce Türk ve Müslümanın kanlarının nasıl akıtıldığına yönelik anlatımlarını ve; Azerbaycan'da, Kırım'da, Kazan'da, Türkistan'da ve Dağıstan'da yapılan zulümleri can kulağıyla dinledi. Müslüman ülkelerin hepsine bağımsızlık sözü veren Bolşeviklerin sözlerinden dönüp, kendilerine karşı koymak isteyenleri ise en gaddar ve vahşi şekilde nasıl mahvettiklerine, böylece Moskofluk politikasının daha şiddetlisine geçildiğine dair olayları inceden inceye dinledi. Bu olaylar, Enver Paşa'yı siyasetini değiştirmeye ve vaktiyle eleştirdiği kardeşi Nuri Paşa'nın siyasetine dönmeye sürükledi. Bundan sonra Moskova'dan kurtulmak için fırsat kolladı. Kaldığı Kremlin Sarayı'nın kendisi için büyük bir hapisane olduğunu anladı. Bu durum sürerken, Yunanlıların yılan ve çıyanlar gibi Ankara'nın üzerine sürünmelerinden haberdar olan Enver, Yunan saldırılarının başarılı olması veya Yunanlıların Ankara'ya girmesi korkusuna kapılan Anadolu Türklerinin yardımına yetişmek ve bunun için Kafkaslardan gönüllü asker toplayarak Anadolu'ya geçmesine izin verilmesini Ruslardan istedi. Bolşeviklere; "Anadolu Tüklerinin geri çekilmesi veya Ankara'nın düşmesi karşısında benim buna seyirci kalmam mümkün değildir. Toplayabildiğim gönüllüleri Kafkaslardan Anadolu'ya geçirip Yunanlılarla mücadele etmek zorundayım" dedi. Bolşevikler izin verince Enver Batum'a gitti. Orada, Anadolu'dan gelen haberleri inceleyip Yunan saldırılarının sonucunu gözlerken Sakarya Savaşı'nda Türk ordusunun galip gelip Yunanlıları ters yüz ettiği müjdesini alınca Anadolu'ya geçmeye gerek kalmadığı anlamış ve Türkistan'a geçmiştir. Bolşevikler de Enver Paşa'nın sözlerine aldanmış oldular. O biliyordu ki, gittiği ülkelerde bir kalkış ve ayaklanma hareketine girişecek ve bu uğurda en yüksek nokta-

ya ulaşmak için sarp yokuşlardan çıkacak, dağlar arasındaki zor yollarda ilerleyecektir.

Batum'dan ayrıldıktan sonra, Trabzon eski valisi Cemal Azmi Bey'e bir mektup yazdı ve geri dönüp ailesine kavuşmasının belli olmadığını, Berlin'de bulunan ailesine bakılmasını tavsiye etti. Ailesine kavuşamama ihtimalini anladığına göre, içinde ölümün belirmiş olduğu görülmektedir. Batum'dan 1921 Ağustos'unun sonlarında bir arkadaşıyla ayrıldı. Birbirinden büyük birçok maceradan sonra bir yenisine yönelen bu yolcu ile arkadaşı, düşman saldırılarından sakınmak için zırh yerine gecenin karanlığını üzerlerine geçirmişlerdi. Bolşevikler, bu ayrılıştan günler geçtikten sonra haber alabildiler. Enver Paşa'nın kendilerinden ayrılmayı gizlice kesinleştirdiğinden haberleri yoktu.

Enver'in Türkistan'da neler yaptığını, başından neler geçtiğini uzun uzadıya bilmiyorum. Yalnız, bildiğim bir şey varsa o da; Enver'in Buhara'ya varınca Türkistan emirinin tarafına geçip onunla işbirliği yaparak, kendilerine Yeni Parti adını veren ve Bolşeviklerin elinde alet olan Bolşevik propagandacısı yeni teşkilata saldırarak bunları dağıtması, halkı yanında toplayarak, Buhara'da her işi ele geçirmesidir. Bu sırada, Buharalı kıyafetleriyle çektirdiği ve ailesine gönderdiği resmi, Berlin'deki ailesinin yanında görmüştüm. Enver Paşa, hanımını Hindistan ve Afganistan yoluyla Buhara'ya götürme amacındaydı. Ancak, Bolşevik saldırılarının tekrarlanması tehlikesi geçmediği gibi, üzerine yıkılan Buhara şehrinin dağınık ve çeşitli işlerini biraraya toplayıp, Bolşeviklerle taraftarlarını Buhara'dan kovduktan sonra, işe bu kerede Bolşeviklerin işgaline uğramış ve Çarlığın yıkılmasından beri fitne ateşi söndürülememiş bulunan Hive ve Fergana'nın yardımına gitti. Türkistan'ın* çoğunluğunda Bolşeviklere karşı savunma ayaklanmaları başladı. Enver, emri altındaki kuvvetlerle birçok yerde Bolşeviklere hücum etti, zafer kazandı. Birçok top ve savaş malzemesi ele geçirdi. Avrupa gaze-

* Ortaasya'nın Türklerin yaşadığı bölgelerine verilen ad.

teleri Enver'in askeri harekatından, başarılarından ve ele geçirdiği yerlerden haberler veriyordu.

Şüphesiz ki bu iyi haberlere sadece Enver'in dostları ve onu sevenler değil, bütün Müslümanlar seviniyordu. Pek çok kişi, Enver'in fetihleri tamamladığı ve zaferin yaklaştığı zannına kapıldılar. Ancak ben, onun tehlikeli durumundan açıkça endişe ediyordum. Çünkü, büyük gayretlerin ürünü olan teşkilat yapısının, durumun zorluğundan dolayı zarar göreceğini sanıyordum. İş böyle iken, o günlerde Bolşeviklerin Enver'e barış teklif ettiği haberi ortaya çıktı. Kimisi, resmi teklifin reddedildiğini, kimisi de barış şartlarının uygun bulunmadığını söylüyordu. Bense, ne pahasına olursa olsun barışı kabul etmesini hayırlı buluyordum. Bu değerlendirmem, silahların azalması ve savaş malzemesinin tükenmesi sebeplerine dayanıyordu. 1922'de Cenevre'de toplanan kongrede bulunduğumuz sırada Rus heyeti başkanı Çiçerin'le karşılaşınca -kendisini Moskova'dan tanırdım, aramızda çok konuşma geçmişti- Araplarla ilgili olarak fikirlerimizi belirttikten sonra, Enver hakkındaki düşünce ve yorumunu kendisine sordum. Enver gibi, önem taşıyan birisinin herhangi bir şey ile razı edilmesi mümkünken, onu elden kaçırmanın ve ortadan kaldırmanın hikmet kurallarına ve siyasi tutarlılığa uymadığını açıkça anlattım. Çiçerin cevap olarak; Enver'in yaptıklarını uzun uzadıya anlattı, Mustafa Kemal'e zorluk çıkarttığından, Ankara hükümetine hile yaptığından, Türkistan'da halkı nasıl ayaklandırıp oralarda nelere yol açtığından bahsetti. Müslümanlarla Rusların arasını açarak Türkistan'da başgösteren fesatlara ve bunca insan kanı dökülmesine sebep olduğunu söyledi. Ondan şikayet etti. "Bir aracı ile barış yapmak mümkün değil mi?" dedim. "Kendilerine kalsa barıştan başka daha çok sevdikleri bir şey olmadığını" söyleyince, ben de; "Enver gibi bir şahsiyetin, sadece memleketi terkedip çekilmek şeklindeki barışı kabul edeceğini zannetmem" dedim. O da; "Enver'in isteği ne olabilir?" diye sordu.

Ben; "Temin ederim ki, Enver'in ne istediğini bilmem, kendisiyle aramızda görüşme yoktur. Bugün, oldu-bitti şeklindeki durumunu bilmiyorum. Ancak, hakkındaki gazete haberlerini okumaktayım. Enver hakkındaki ifadelerim, sadece kişisel yorumlarım olup, aranızda kan dökülmesini engellemek ve dostluğu korumak isteği ile söylenmiştir. Oysa ki siz Buhara'nın bağımsızlığını zaten açıklamış bulunuyorsunuz. Yapılacak iş; Enver gibi büyük bir teşkilatçı ve idareci adamı yapılacak düzenlemenin başında bırakmaktan ibarettir. Bu şekilde, Rus Türkistanı'na saldırmaması konusunda aranızda yapmış olduğunuz anlaşma tamamlanmış olur. Enver'in Buhara'da bırakılması sebebiyle, bu ittifak belgelere dayanır" dedim. Çiçerin; "Buhara'dan bırakılması durumunda Enver'in konumu, emir mi vezir mi ne olması gerekir?" dedi.

Ben; "Bu mesele, Buhara halkının oyuna bağlı olmalıdır. Emir olmazsa başvekil ve ordu komutanı olur veya Buhara halkı, cumhuriyet yönetimini isterse cumhurbaşkanı olur" diye karşılık verdim. Çiçerin ise; "Hayır hayır, böyle olması büyük bir tehlikedir" dedi. Başka söz söylemedi. Bunun üzerine bu konu hakkında onun açıklamalarına bir daha müracaat etmedim. Ancak, Bolşevik önderleriyle ilişkisi olan bir arkadaşımdan duyduğuma göre; Bolşevikler, Enver olayını barış yoluyla çözmek için çaba gösteriyor görünüyorlardı. Arabuluculuk yapanlardan bazılarının; "Moskova'da Enver'i kandırmak ve razı etmek için ne kadar çaba harcasanız çok değildir. Çünkü, Türkistan'daki ayaklanmanm ruhu Enver'dir. Bu ayaklanma, onun şahsına bağlıdır" şeklindeki sözlerle, Bolşeviklerin üzerinde etki yaptıkları söylenmekte idi. Bu tür sözlere gelince; bunlar sadece aptallık ve ahmaklık ile ilgilidir. Çünkü bu sözlere göre ahalinin, herhangi bir yönetimin her çeşit kötülüğüne razı olacağını ancak, buna karşılık Enver'in isteğinin savaş olmasından ibaret bulunduğunu Bolşeviklere telkin ettikten ve onlara Enver'den başka kendilerine karşı koyacak kimse olmadığını temin ettikten sonra Bolşevikler burada ne demeye durmalıydılar? Nitekim durmadılar da.

Bolşevikler, kuvvetlerinin çoğunluğunu, Türk topluluklarını tek başına sürükleyen bu adamın Enver'in üstüne yıktılar. Tüm bu zararları kendilerine veren ve o kadar memleketi onlara bağlılıktan alıkoyan, o tek adam değil miydi? Ben, Enver'in üzerine yollanan kuvvetlerin büyük miktarı hakkındaki duyumlara inanmıyorum. Ancak, olaylardan sonra o taraflardan gelenler bu rivayetleri abartıyorlar. Bu abartılar, Türkistan'da başlayan bağımsızlık ve ihtilal ateşini söndürmek, Enver'in şevk ve kudretini kökünden koparmak için Rusların seyyar bir şekilde Türkistan'a gönderdikleri askerlerin çeşitli yerlerde görülmesinden ileri gelmiş olacaktır. Gazeteler çok geçmeden, Enver'in karşı konulamayacak kadar büyük Rus kuvvetleri karşısında bozguna uğradığı ve gerilere çekilmekte olduğu haberini yaydılar. Enver'in üzerine giden Rus kuvvetlerinin çokluğunu haber alan Afgan emiri, vakit kaybetmeden Enver'e adam yollayarak; "Ben, senin gibi birisine, ordularıma kumanda etmesi için muhtacım. Yanıma geliniz. Yanımda, sizden değerli, üstün ve sizden kıymetli ve pahalı hiçbir kimse görmeyeceksin" diye haber verdi. Fakat Enver, harbe borçlu ve harbe düşkündü. Nitekim, geçen Birinci Dünya Harbi'nde Suriye orduları kumandanı erkan-ı harbiye reisliğini yapan Ali Fuat Bey,* "Süveyş'e Hücum" adlı kitabında yazdığı gibi (bu kitabı Arap ediblerinden Erminazlı Necib Bey Arapçaya çevirmiştir), barış ve sessizlik hali, Enver'in gözünde tamamen yokluk ile eşittir. Erkek hayatının gayesi ve sonucu ona göre, savaş meydanlarında savaşçıların başında kahramanca dövüşerek hayat sürmek ve savaş meydanında ölmek olmalıdır. Fuad Bey'in birçok değerlendirmesinde isabet gösterdiği gibi, kitabındaki bu değerlendirmesinde de isabet göstermiştir.

Enver, savaşta hırslıydı ve ondan hiç usanmazdı. Fakat, askerlik teşkilatında ve askeri teşkilatı kullanmakta en yüksek bir

* Ali Fuat ERDEN.

iktidarın bütün alemde tanınmışlarından biri idi.* Onun Trablusgarp'te** Yeşildağ'da sadece kendi eliyle ve başkasından yardım almaksızın oluşturduğu askeri düzenlemeyi gören ve bilen herkes; teşkilatta, imaratta, tedbir ve tertip alma konusunda onun derecesine erişilmez ve kabına varılamaz olduğunu anlar. Enver Paşa, bu alanda gerçekten eşi bulunmayan bir tek idi. Ne yazık ki o, hiçbir şekilde büyük bir siyaset adamı değildi. Bununla birlikte üstün zekası apaçıktı.

Hatırlıyorum, 1917'de olan biteni anlamak için Almanya'ya gitmemi istemişti. Kendisiyle vedalaşıp ayrılacağım sırada; "Gittiğin yerde olan biteni haber vermekle yetinmen beni tatmin etmez. Aynı zamanda, gördüğün ve üzerinde durduğun işlerle ilgili özel kişisel yorumlarını da belirtmeni isterim" diye ayrıca tavsiyede bulunmuştu. O, siyasi işlerde de kendi kendine yaslanmıyordu. Böyle olması, onun zekasıyla aklının olgunluğunun belirtisiydi. Zira, kendi aklını beğenmek ve bildiğine güvenmek kadar kişinin aklına zarar veren başka bir afet yoktur.

Yukarıda konusu geçtiği üzere, Enver 1922 yılı Ağustos ayı başlarında Doğu Buhara'nın Balcıvan şehrindeydi. Askerlerinin çoğu büyük bayram dolayısıyla kendisinden ayrılmış, herbiri bir yana gitmiş, dağılmıştı. Yardımcılarından oluşan küçük bir toplulukla kalmıştı. Tam bu sırada, büyük bir askeri kuruluşa bağlı Rus süvarileri hücum etti. Bu hücumu, küçük kuvvetleriyle bizzat Enver karşıladı ve şehid düşünceye kadar, ardı arkası kesilmeyen Bolşeviklerle dövüştü. (Allah rahmet eylesin) Henüz kırk yaşını geçmemiş olan Enver Paşa'yı o pak alnı ile ve gölgesiz simasıyla görenler, onu otuz yaşında zannedebilirlerdi.

---

* Yazarın bu ifadelerini dikkatle incelemek gerekir. Zira, 1915'teki Sarıkamış faciası ve bunun sonucunda 90 bin şehidin varlığı Enver Paşa'nın affedilmeyecek hatalarının başında gelmektedir. (Y.H.N.)

** Libya.

Enver'in şehadet haberi tüm dünyaya yayıldı. Doğu ülkeleri, Enver'e çok bağlı ve onun hayatına bağlı olduklarından, onun şehadet haberini bir türlü onaylamak istemiyorlardı. Bu felaket haberini yalanlama eğilimindeydiler. Nitekim, bu düşünceyle Kafkaslar'dan gönderilen bir telgraftaki bilgiye göre, Enver'in şehadet haberi bir Rus uydurmasıydı. Biz, bu felaket haberini, Roma'da bulunduğumuzun birinci yılında almıştık. Haberi alınca; "Eyvah! İşte korktuğum çıktı" dedim. Trabzon eski valisi Cemal Azmi Bey de; "Enver bu sefer adamakıllı yükselecek yahut ölecektir" dedi. Fakat, milletinin hürriyet ve istiklalini sağlamak uğrunda şehit olarak öleceğine göre, ölümü de ölümünün en şereflisi ve en yücesi olacaktır.

Bundan sonra, felaket haberini yalanlayan telgraf haberi gelince ben; "İnşaallah yakında doğrulanır" dedim. Lakin bu güzel habere aklım yatmamıştı. Roma'dan Berlin'e döndüğüm zaman, Enver'in kardeşi Kamil Bey'le ailesini arayıp buldum ve onları iyimser ve iyi haberler bekler halde buldum. Durumdan şikayetleri yoktu. Afganistan postası ile Enver'den gelecek mektubu bekliyorlardı. Şehadet haberinin yalanlanmış olmasını, şehadet haberinden sonra Enver'den bir mektup geldiği ihtimaline bağladığından, ailesine böyle bir mektup gelip gelmediğini sordum. Aldığım cevap olumsuz oldu. Bundan dolayı, Enver'in yaşamadığı fikrime yerleşti. Çünkü yaşasaydı, hakkındaki duyumları herkes gibi o da duyar ve merak etmemeleri için aile fertlerine sağlığını bildirirdi kanaatine vardım.

Bu arada Enver'in ailesi, Enver hakkında gerçek bilgileri almak için Afganistan elçisi ile görüşmemi benden istedi. Çünkü, kendileri müracaat etmişse de olumsuz bir haber almamışlardı. Elçiye soracağım sorunun kişisel ve özel olmasını da benden ısrarla istemişlerdi. Ben, kişisel ve özel olarak elçiyi ziyaret ederek, durumu sorduğumda elçi: "Maalesef doğrudur, fakat Enver'in ailesine durumu açıkça anlatmak ve ölümün kara habercisi olmak istemiyorum" dedi ve Afgan emiri Emanullah Han Hazretlerinin Enver'in kaybedilmesinden dolayı büyük üzüntü-

ye düştüğünü ve emir hazretlerinin Enver'i ısrarla Kabil'e* davet ettiğini ve Enver'in buna yanaşmadığını yana yakıla anlattı.

Enver'in aile fertleri tekrar bana müracaat ederek elçiden aldığım bilgileri ısrarla istediler. Kendilerine; Elçiden açıkça bir şey duymadığımı ancak, elçinin anlamlı bir şekilde sustuğunu gördüğümü ve bundan dolayı korku geçirmekte olduğumu söyleyerek, "Mademki bu kadar zamandır bunca olumsuz duyumlara rağmen Paşa öteden beri olduğu gibi eşi Sultan'a** el yazısıyla bir şey yazmıyorsa, bir kazanın meydana gelmiş olmasından korkulur" şeklinde cevap verdim. Bununla beraber onlar, mesele ile ilgilenmekten geri kalmıyorlardı. Herhangi bir gazetede çıkan "Enver sağdır" yazısı, Türkistan taraflarından gelen birinin; şehid düşen bir müslümanın Enver'e benzemesinden dolayı Enver'in şehid düştüğünün söylenmesinden ümitleniyor ve ferahlık duyuyorlardı. Ölmüş birisine ait bedenin Enver'e benzetilmesinden dolayı Enver'in şehadeti yayıldıktan sonra, bu bedenin başkasına ait olduğunun ortaya çıkmasına kadar, sevindirin acındırmayın kuralı gereği birçok haber etraflarında dönüp dolaşıyordu.

Bu durum, Lozan'da kendisiyle görüştüğümüz bir subayın Kafkaslar'dan gelmesine kadar sürdü. Bu subayın gelmesiyle, birkaç ay önce Berlin'deki Afgan elçisinden duyduklarımız doğrulandı ve detayları öğrendik. Doğu milletlerinin Enver'e karşı sevgileri, aşk ve tutku seviyesinde olduğundan, onun yaşayışının kendilerine ölümünden daha fazla etki etmesinden dolayı devamlı olarak onun hayatından bahsederler ve doğu gazeteleri de çoğunlukla buna uygun yayın yapardı. Sonunda, Enver'in vekili ve arkadaşı Miralay Ali Rıza Bey, Hindistan'da çıkan gazetelere şu açıklamayı yapmaya mecbur kaldı:

"... Gazi Enver Paşa, bundan bir hayli süre önce Türkistan'da dindaşlarının ve milletinin özgürlük ve bağımsızlığını kurtarmak için yaptığı cihad sırasında şehid olmuştur.

---

* Afganistan'ın başkenti Kabil.

** Naciye Sultan.

O, bugün Afganistan'da olmadığı gibi Türkistan'da da değildir. Hindistan sınırları üzerinde de bulunmamaktadır. O ancak, canıyla ve bütün varlığıyla rızası için cihad ettiği Allah'ın rahmeti civarına göç etmiş bulunmaktadır. Bizler de şehadet olayından sonra Kabil şehrine geçmiştik. Yakında Ankara'ya döneceğimizi ummaktayız. Hintli Müslüman kardeşlerimizden ricamız, yalan yere, Enver Paşa'nın sağlık haberlerini gazetelerde yayınlatarak ikide bir üzüntümüzü tazelemekten vazgeçmeleri ve O'nun için Allah'tan mağfiret ve cenneti dilemeleridir."

Söylediğimiz şekilde, hayatı sona ermiş bu kişi hakkında dile düşen bazı yanlışlıklar ve hatalar, onun tarihte büyük bir insan olarak kalmasına engel olacak özellikte değildir. Cenab-ı Hakk'ın ona son nefesini millet yolunda can vermek şeklinde şehadet mertebesinde tüketmeyi nasip etmiş olması, hayatında insanlık gereği dile gelir bir kötülük yapmışsa bile, ilahi af ve mağfirete ermiş bulunduğunu göstermektedir. Özellikle, Afgan emirinin en geniş yetki ve en yüksek rütbe ile kendisini çağırmasına rağmen milletinin selameti için cihad meydanında can vermeyi tercih etmesi, büyüklüğü olarak düşünülmelidir.

Onun tanıdığı ülkelerdeki halkın kalburüstü sayılan seçkinlerinden tutunuz da, halk ve cahil tabakalara kadar bütün bir alem, kendisinin dünya kahramanlarından biri olduğunda hemfikirdir. Yüzyılımızın Müslümanları arasında, onun gayret ve amacının başdöndürücü yüceliklerine, azim ve iradesinin hedeflediği yerlere, ateş gibi parlak ve yakıcı hakimiyetinin yüksek derecesine kolay kolay yaklaşacak hiçbir kimse yoktur. Onu tanıyanların hepsi, onun kişiliğinde bir taraftan hiçbir kimseye baş eğmeyen bir şecaat ve kahramanlığın, diğer taraftan da utangaçlık, incelik, merhamet ve tevazu gibi erdemlerin sonuna kadar tamı tamamına bir arada toplanmış bulunmasına şaşırırlardı. İnsanlık; Enver'in kişiliğinde, bir güvercinin sahih ve sevimli haliyle, hırçın bir arslanda görülen heybetin bir araya gelmiş örneği idi.

Yönetimine karşı nefret eden en katı düşmanı dahi, Enver'le tanışınca onu sevemeden ve kendisini suçlamadan edemezdi. Çok defa bize söylendiğine göre, birçok kimse Enver'le görüşmeden önce ona karşı kalplerinde kin ve düşmanlık taşırken, onunla görüşüp tanıştıktan sonra ona karşı kalplerinde serinlik ve esenlik oluşmuştur.

Enver, iş yapmayı söz söylemeye tercih ederdi. Sevinmekten ve övünmekten hoşlanmazdı. Bana; "Büyük sözler konuşmayı sevmiyorum" demişti. Enver'i istemeyen ve sorumlu görenlerin çoğu, yaşanan olumsuzluklara sebep olarak gösterdikleri Birinci Dünya Savaşı'ndan onu sorumlu tutarlar. Halbuki, İtilaf Devletlerinin,* harpten önce Osmanlı topraklarını ileme otu gibi bir yandan öbür yana kadar kağıt üzerinde paylaştıklarını Enver Paşa biliyordu. Nitekim, Fransa ile İngiltere'nin, Suriye ve Filistin topraklarını ta 1912 yılından beri aralarında paylaştıkları biliniyordu. Mösyö Poincare, bundan bir yıl önce Fransız Ayan Meclisi'nde Mösyö Brar'ın sorduğu soru karşısında bu paylaşımı itiraf etmiştir. Bununla beraber, savaştan Rusya galip çıkarsa, Osmanlı Devleti'nin yerinde ancak bu devletin resminin ve gölgesinin kalacağı akıldan uzak değildi.

Rusların savaştaki hedeflerinin başında, İstanbul'u işgal etmek geldiği bütün dünyanın ortak kanaatiydi. İstanbul'un elden çıkması, Anadolu'nun da elden çıkması demekti. Türkiye savaşa girmeseydi ve Çanakkale Boğazı'nı açık tutmuş olsaydı, Rusya'nın yıkılmayacağı İtilaf devletleri tarafından itiraf edilmiştir. Ve yine bir diğer gerçek ise, büyük İtilaf devletlerinin bazılarının Osmanlı Devleti'nin bölüşülmesini daha önceden Almanya'ya teklif etmesi ve Almanya'nın bu teklifi kabul etmesi karşılığında alacağı yerin Anadolu olmasıdır.

Bu etkenler yanında, burada açıklamasına gerek olmayan diğer sebepler; Almanya ile beraber savaşa katılma meselesi ile ilgili olarak Enver ve Talât'ı şöyle söylemeye itmişti:

* İngiltere, Fransa, Rusya vd.

"Almanya'ya katılmaktan çekinirsek; savaş sonunda aleyhimize bir ittifak oluşması, kendisiyle birlik olmadığımızdan dolayı Almanya'nın da aleyhimizde olanlara katılması korkusu vardır. Savaş, İtilaf devletlerinin kesin zaferiyle sonuçlanırsa, bunlar bizi bölüşecekler. Her iki ihtimalde de zarardayız. Fakat, Almanya ile birlik olursak iki ihtimal bulunmaktadır: Eğer Almanya, savaştan galip çıkarsa biz korktuklarımızdan kurtuluruz. Yenilirse, Almanya'ya katılmadığımız için karşılaşacağımız muhtemel olan tehlikeden fazlasına yani bölünmekten daha ağır bir tehlikeyle karşılaşmamız ihtimali söz konusu değildir."

Bununla beraber Enver ve Talât, Almanya'nın başına bir felaket geleceğine pek de ihtimal vermiyorlardı. Çünkü; o zamanlar Amerika'nın savaşa gireceğine inanılmamaktaydı. Bir zaman, Türkiye'ye bağımsızlığını devam ettirecek faydalı birtakım şartlar teklif edilerek tarafın kalmasının istendiği söylendi. Buna cevap verelim. Türkiye'ye önem taşıyan hiçbir şart teklif edilmemiştir. Rusya da, otuz yıldan sonra Türkiye'ye saldırmayacağına dair söz vermemiştir. İtilaf Devletleri, Türkiye lehinde yüz kere söz verseler de savaştan zaferle çıkmalarından sonra sözlerini yerine getirmek için onları zorlayacak hiçbir kimsenin bulunamayacağına yemin edilebilir. Bütün Arap topraklarının bağımsızlığı için Şerif Hüseyin ile anlaşma yapmamışlar mıydı? Hani bu anlaşma nereye gitti.

Enver'i, Trablusgarp Savaşı'nda Derne'nin dışında karşılaştığımız gün tanımıştım. Görünüyor ki ben, Trablusgarp'e geçmek üzere Mısır'dan ayrıldığım sırada bazı kimseler de Enver'e telgrafla haber vermişler –hayret edilecek şey, bozguncu ve casuslar ne kadar çoktur–, beni sakınılacak birisi olarak bildirmişlerdi. Hakkımda söyledikleri şeyin ne olduğunu bugüne kadar öğrenemedim. Belki bundan sonra öğreneceğim. Kendisine çekilmiş olan telgraf üzerine, benim Tobruk'tan Solum'a çevrilmem hususunda Tobruk Askeri Mevki Kumandanı Halil Ethem Paşa'ya emir vermişti. Ethem Paşa, akıllı ve gün görmüş bir adam olduğundan dolayı Enver Paşa'ya verdiği cevapta, kö-

tü zan ile karşılanacak kimselerden olduğuma inanmadığını, böyle olduğum kabul edilse bile askeri karargaha kadar gelişimden ve etrafımda birçok Arabın toplanıp hürmet etmelerinden sonra geri çevrilmekliğimin yerel kamuoyu üzerinde kötü etki yapacağından bahsederek, en iyi tedbirin Ayn-ı Mansur'da bulunan genel karargaha ulaştırılmaklığım olduğu, orada bizzat Başkumandan'ın gözü önünde bulunacağımdan, şüpheli bir durumumun görülmesi halinde oradan çıkarılmam için geniş ve çok sebeplerin varolduğunu bildirdi.

Enver, bu cevabın doğru olduğuna inandı. Bunun üzerine yoluma devam ettim. Fakat, olup bitenler hakkında bir şey bilmiyordum. Ayn-ı Mansur'a varmamdan sonra artık her konu üzerinde konuşuyorduk. Artık kendisine verilen haberin doğru olmadığını, bunun sadece desiseci ve kendisine düşmanlığı olan kimselerin hile ve hurdasından ileri geldiğini anlamıştı. Bu vakitten, Harbiye Nazırı* olduğu zamana kadar kuvvetli arkadaşlığımız sürdü gitti. Onun, rütbesi ve makamı yükseldikçe tevazu ve alçak gönüllülüğü arttı. Bu durumu, hemşehrilerinin çoğunun özellikleri ile taban tabana zıt düşmekteydi.

Savaş ağırlaşınca, durumu yerinde incelemek ve kendisini aydınlatmak için beni ilk defa Almanya'ya gönderdi. Aradan çok geçmeden Enver, Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey'e; "Durumun gerçeğini, iç yüzünü öğrenmek için o kadar seçkin adamlarımızı Almanya'ya gönderdik. Herbiri aylarca orada kaldı. İçlerinden ne biri, ne hepsi şu zatın onbeş gün içinde gördüğü iş kadar bir iş başaramadılar (beni işaret ederek)" dedi. Daha sonra, Almanya'yı ziyaretimde Almanların bana gösterdikleri ilginin, dikkat çekecek düzeyde olduğunu görmesi üzerine, Türklerle Almanlar arasındaki birtakım anlaşmazlıkların benim çabamla çözüleceğine inanmıştı. Bakü ve Kafkasya işleri ile Karadeniz, Rus donanması meselelerinden dolayı taraflar arasında anlaşmazlık çıkınca bana: "Almanlar seni çok sayıyor. Özellikle

* Savunma Bakanı.

kendilerine yönelişin olduğuna inanıyorlar. Berlin'e gidip, Gürcistan'ın bağımsızlığı gibi Azerbaycan ve Dağıstan'ın da bağımsızlıklarının tanınması için Dışişleri Bakanlığı nezdinde çalışmanızı rica ederim" dedi. Bundan başka birtakım gizli işler de verdi. "Suriye'ye gitmemi gerektiren acil işlerim vardır. Fakat hatırınız için öncelikle Almanya'ya giderim" dedim. "Bu işler için Berlin'de yirmi gün, nihayet bir ay kadar kalman yetirlidir sanırım. Berlin'den buraya döner ve buradan da Suriye seyahatini yaparsın" dedi.

Haziran başında İstanbul'dan ayrıldım. Otuz günden fazla kalmamak düşüncesiyle Berlin'e hareket ettim. O günden bugüne kadar Avrupadayım. Aradan beş yıldan fazla zaman geçmişti. Bu zaman zarfında, ne yaptım ne düşündümse ayağımı Doğu topraklarından bir yere basmak nasip olmadı. Hayatı boyunca kayıtsız ve kendi bildiğince yaşadığını, gezdiğini zanneden her kimse ahmaktır.

Gelelim Türkiye ile Almanya arasındaki anlaşmazlığa. Yetkili Almanlar, Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımaya yönelik Türk isteğine cevap vermekten kaçındığı için, bu anlaşmazlığı sona erdirmek için acele ediyorduk. Milli davalarının savunulması için bana güvenen Dağıstan Yetkili Heyeti'nin isteği üzerine Almanları ısrarla zorladım. Bağımsızlıklarının tanınması konusunda, Gürcistan'la Azerbaycan ve Dağıstan arasında fark gözetilmeyerek eşitliğe uyulması gereğini ileri sürdüm ve Erivan'ın* bağımsızlığını bile tanımalarını söyledim. Biz bu konuları görüşürken Bulgarların, İtilaf devletlerinin Selanik'teki askeri karargahına, ateşkes yapmak için yetkili bir heyet gönderdikleri haberi geldi.

İşte bu haberler, Alman, Avusturya ve Osmanlı savaş cephelerinin yıkılışının başlangıcı oldu. Avusturya-Macaristan, Türkiye ayrı ayrı yetkili heyetlerle barış istedi. Bundan dolayı İstanbul'daki Talât Paşa kabinesi düştü. Sadrazam değişti.

---

* Ermenistan.

Hükümette değişiklik olmasından kısa bir süre önce Osmanlı elçiliği aracılığıyla Enver'den şifre bir telgraf aldım. Bu telgrafıyla beni İstanbul'a dönmeye teşvik ediyordu. Başlayan korkunç günlük olayların gelişimini beklediğimden yola çıkmadım. Bugünlerde şiddetli olayların birbirini kovalaması, insanlık tarihinin en büyük ibret sahnesini hazırlıyordu. Seksen yılda, yüzyılda olan bitenler, bugünlerde insanın avucunu açıp kapayıncaya kadarki geçen az bir zaman içinde olup bitiyordu. Ellibeş milyon insan topluluğu olan büyük Avusturya-Macaristan İmparatorluğu on beş gün içinde saçılıp dökülerek parçalandı ve darmadağınık oldu.

Enver'in telgrafı üzerine, yirmi gün sonra Romanya yoluyla İstanbul'a gitmek üzere Braila'dan vapura bindim. Vapurumuz Köstence'ye* varınca İstanbul yoluna devam edemedi ve geri dönüp Odesa limanına gitme emrini aldı. Bu iş pek gücüme gitti. Ancak, insanın gücüne giden bazı işlerin insan hakkında hayırlı olması umulur. Nitekim, benim İstanbul'a dönme imkanı bulamayışım beni, orada bulunmaları sebebiyle sürgün edilip kendilerine bir hayli Malta suyu içirilen arkadaşlarımdan çoğunun uğradığı felaketten** kurtardı.

Odesa'ya varınca, İstanbul'a gidecek bir vapur aradım. Türklerin satın aldığı bir Alman vapurunun Mondros Mütarekesi gereğince ülkelerine gönderilecek olan bir miktar Alman askerini İstanbul'dan getirdiğini, bunları ülkelerine gitmek üzere Nikolaif'e götürdükten sonra tekrar geriye kalan Alman askerlerini getirmek üzere İstanbul'a döneceğini söylediler. Bu bilgiyi alınca, o vapura aktarma yaptık. Onunla Nikolaif limanına gittik. Vapur, askerleri karaya çıkardı. Yolculuğumuzun ikinci günü İstanbul'a gitmek için bir gece orada kaldık. Ertesi gün va-

---

* Romanya Köstence.

** İngilizler, İstanbul'da tutukladıkları Türk önde gelenlerini 1919 yılında Malta Adasına sürgün etmişler ve burada bir buçuk yıl sürgün hayatı yaşamalarına sebep olmuşlardı. (Y.H.N.)

purun yol işleri hazırlıkları aceleyle yerine getirilirken rıhtımın çıkış yerindeki kalabalık arasındaki bir manzara gözüme ilişti. Baktım, beyaz sarıklılar gördüm. O tarafa dikkatlice baktığımda ne göreyim: Tunuslu merhum Şerif Şeyh Salih, muhterem üstat Abdülaziz Çaviş, üstat Tunuslu Şeyh Cafer Hüseyin, Mısırlı Abdülhamid Said Bey, Mısırlı Doktor Ahmed Fuad, İbrahim Ratip, Yusuf Mustafa Bey ve bunlardan başka Mısırlı, Tunuslu hepsi on altı kişiydi.

Bunlar, Almanya'ya ve İsviçre'ye gidiyorlardı. Öğrendiğime göre, bunlardan bir kısmı İtilaf devletlerinin kendilerini tutuklayacağından kuşkulanarak, kimisi de Wilson Prensiplerine göre bir barış yapılmasına çalışmak için İstanbul'dan ayrılmışlardı. İstanbul'da yeni kurulan hükümetin,* bunların yolculuğundan haberi olduğunu bazılarından öğrendim. Yeni hükümet, İtilaf devletlerinin; "Bu Mısırlıdır, şu Tunusludur" diye kişiliklerine bir müdahale etmesi durumundan ve şu sıkıntılı günlerde kendilerini koruyamamaktan korktuğunu gizlemeyerek, İstanbul'u terketmelerini usulüne uygun bir şekilde istemişti. Hatta yeni hükümetin önde gelenlerinden biri, benim dahi bir süre Avrupa'da kalıp Wilson Prensipleri doğrultusunda Arap topraklarının geleceğini düzenlemek için çalışmamı istediğini bir zat bana bildirdi. Bunun üzerine Enver'in İstanbul'a dönmem için elçilik aracılığıyla daha önceden bana çektiği telgrafı bu zata okuduğumda: "O, sen ne okuyorsun! Hani Enver! Nerede?" diye karşılık verdi. Enver'in, Talât'ın, Cemal'in, İstanbul'dan gizlice ayrıldıklarını söyledi, bu konuda bazı bilgiler verdi.

Bu kişi ile yaptığım konuşmadan sonra, İstanbul'a dönmenin anlamı kalmadığından Almanya'ya geri döndüm. Oradan İsviçre'ye ve Rusya yoluyla Berlin'e geldik. Berlin'den İsviçre'ye geçtik. 1918 yıl sonundan 1920 yılı başlarına kadar orada kaldım. Tekrar Almanya Münih'e ve Berlin'e gittim. Orada, Mos-

* Ahmet İzzet Paşa Kabinesi.

kova'dan dönmüş olan Enver Paşa ile buluştuk. Kendisi Moskova'ya dönerken ısrarla ve devamlı olarak yanında gitmemi istiyordu. Ben de, Moskova'ya gitmenin bana ağır geleceğini söyleyerek özür diledim. Sonunda, orada en çok iki haftadan fazla kalmamak şartıyla gitmeye razı oldum. Amacım, Kızılların* durumunu yerinde ve yakından görmek, bizim uğraştığımız işlerle ilgili olarak onlara güvenilip güvenilmeyeceğini araştırmak ve Doğu milletleri ve diğer zayıf milletler için kendilerinden herhangi bir şekilde faydalanılıp faydalanılmayacağına dair bir düşünceye varmaktı.

Bir ay Moskova'da kaldım. Bu süre içinde kendimce ve imkanlar ölçüsünce adı geçen amacıma yönelik incelemelerde bulundum. 1921 yılı Temmuz ayı başında Enver'le vedalaşıp, Moskova'dan ayrıldım. Bu, Enver'le son görüşmemiz oldu.

* Komünist Rusya kastediliyor. (Y.H.N.)

Talât Paşa

Talât hakkındaki habere gelince; o, Berlin'e gelince, şehrin dışında bulunan bir senatoryuma yattı. İstanbul'dan kaçışı ve Berlin'e gelişi, burada bulunan Türk öğrenciler arasında büyük bir heyecana yol açmıştı. Bunlar, Talât'ın İstanbul Hükümeti'ne teslim edilmesini Alman hükümetinden istediler. Öğrenciler arasındaki heyecan gittikçe arttı. İşi o kadar ileri götürdüler ki, Talât'ı fena halde dövmeyi veya öldürmeyi kararlaştırdılar.

O sırada Enver orada değildi. Talât ise öğrencilerle görüşmeye hazır olduğunu söyledi ve onları görüşmeye çağırdı. Öğrendiğime göre, öğrencilerin kendi aralarında seçtiği bir heyet, Talât'ın hükümeti zamanındaki kötü idareyi anlatmak ve koca devletin yıkılmasındaki etkilerini bildirmek üzere Talât'ın yanına gitti. Bunlar, kinlerinden dolayı Talât Paşa'ya diş gıcırdatıyorlardı. Talât Paşa ile yüzyüze görüşüp, savunmasını dinledikten ve önlerine koyduğu sebepleri gözden geçirdikten sonra öğrencilerin heyecanı yatıştı ve ortalık sessizleşti. Talât, gözü tez yaşaran adamdı. Özellikle vatana ait konular konuşulurken gözyaşlarını tutamazdı. O, bu özelliği ile Türk öğrencilerin vicdanına sığındı. Bundan dolayı hiddetini kaybeden öğrenciler, Talât aleyhindeki gösterilerden ve düşüncelerden vazgeçti.

Alman hükümetine gelince; Alman hükümeti, İtilaf devletlerinin Türk devlet yöneticilerini isteyeceklerini kesin olarak biliyordu. Bundan dolayı, Enver'le Talât'tan başka diğerlerinin Almanya'dan ayrılmalarını istedi. Bir gün Münih'te, Bedri ile Azmi'den birini rastgele gördüm. Bu kişiden anladım ki, Berlin'i terketmedikleri taktirde Alman hükümeti kendilerini İtilaf devletlerine teslim edecekti. Enver'le Talât'ı sordum; "Bunlar hariç" dedi.

Anlaşılıyordu ki, Alman hükümeti; Cemal'e, Azmi'ye, Bedri'ye, Doktor Nazım'a, Doktor Bahaeddin Şakir'e kendilerine suçlu görülmelerinin sebeplerini bildirmişti. Cemal Paşa ile Azmi Bey, Arabistan işlerinden suçlu görülüyordu. Nitekim Azmi Bey beni şahit tutarak; "Sen söyle. Suriye'de Cemal Paşa'nm yaptığı işlerden benim sorumluluğumu gerektiren bir şey var mıdır?" dedi. "Hayır" dedim. Fakat ben onu, Cemal Paşa'nm faaliyetlerinden başka işlerden dolayı korudum.

İsviçre'ye gidebilmelerini sağlayacak sebepleri bulmaya çalışıyorlardı. O arada, Cemal'in gizli bir şekilde İsviçre'ye girdiği anlaşılıyordu. O zaman biz bunu bilmiyorduk. Sonradan hatıraları yayınlanınca öğrendik. Cemal Paşa, kargaşalık ortadan kalktıktan sonra Almanya'ya döndü. Münih'te oturdu. Cemal Paşa'nın Suriye'de iken beraberinde bulunan Alman subayları da Münih'te söz sahibiydiler.

Talât, bir müddet gözlerden uzak bir şekilde Berlin'de kaldıktan sonra dışarı çıkmaya başladı. Bir ara, yahudi ittihatçı İzmir eski milletvekili Nesim Mazelyah ile Hollanda'ya gitti. Nesim Mazelyah, gurbette iken Talât Paşa'nın yanından ayrılmazdı. Talât Paşa daha sonra Belçikalı Bolşevik Hoymans ile tanıştı, görüştü. Aralarında uzun uzadıya konuşma oldu. Hoymans, Talât'tan Ermeni kıtalini sordu. O da Ermeni işlerini olduğu gibi ve kendisini hiç savunmaksızm anlattı. Talât Paşa'nın açıklamaları üzerine Hoymans; "Siz, bu anlattıklarınızı yazıp yayınlayarak Avrupa kamuoyunu aydınlatmalısınız. Avrupa kamuoyu, Ermeni işlerini sizin anlattığınız gibi bilmiyor" diye karşılık vererek, Talât Paşa'yı anlayışla karşıladığını belirtti.

Talât Paşa, hatıralarını yazma merakına düştü. Hatıralarını baştan sona kadar Türkçe olarak yazdı. Anlattığı konuları süslemeden ve hatta arkadaşlarına ait eksiklikleri saklamadan yazdı. Enver'le Cemal'e ait bazı konulardan da bahsetmiş ve bu bölümleri özel bir renge boyamıştı. Bu kitap basıldı. Ancak dağıtılmadan önce Enver Berlin'e gelmiş ve Talât Paşa'nm hatıratında geçen kendi aleyhindeki yazıları haber almıştı. Bu yazıları yaz-

dığından dolayı Talât Paşa'ya kırıldı ve onu kınadı. Talât da, Enver'in kişiliğini anlatan boyalı bölümdeki yazıları kendisinin yazmadığını, bu yazıları bir arkadaşının yazıp kitaba eklediğini ve basıldıktan sonra bu kitabı okumadığını açıklayarak Enver'den özür diledi ve kitabı toplattırıp yaktıracağını söyledi. Talât, kitabı toplattırdı ve dağıtmadı ancak Enver, Talât'ın özürünü kabul etmedi ve gizli kalmakla beraber, aralarındaki dargınlık için için sürdü.

Enver'in Talât hakkında bana gizlice söylediği sözlerden, Talât'a karşı kızgın olduğunu anlamış ve bu kızgınlığı hafifletmeye çalışmıştım. Bununla beraber aralarındaki ziyaretler devam etti. Hele Talât, Enver'le düşüp kalkardı.

Talât, aynı zamanda Mustafa Kemal ile haberleşir, onun politikasını savunurdu. Enver ise aksi yönde davranırdı. Mustafa Kemal, katledilmesinden az evvel Talât Paşa'ya yazdığı mektupta, Avrupa'daki milli siyaset işlerinin kendisine verildiğini bildiriyor ve bunu resmi belgeyle destekliyordu.

Talât, Berlin'de Hardenberg Sokağı'nda 4-5 numarada Sai Bey* takma adıyla oturuyor ve bir an hareketsiz durmuyordu. Başka milletlere mensup siyasetçilerle sürekli olarak görüşüyordu. Ara sıra İsviçre ve Roma'ya da gelirdi. Buralarda Talât'ın arkadaşlarıyla görüşeceği kıraathane benzeri özel bir yer hazırlandığından, çeşitli mesleklerdeki arkadaşları, hele Doktor Nazım, Bahaeddin Şakir, Doktor Rusuhi ve diğerleri görüşüp konuşmak ve gazete, kitap okumak için buraya gelirdi.

Biz de, Üstad Şeyh Abdülaziz Çaviş, Tunuslu merhum Mehmed Başhanba ile buraya giderdik (ki en muhtaç olduğumuz bir zamanda kendisini kaybettik. İlmiyle, zekasıyla, yüksek ve temiz ahlakıyla İslam aleminin ün yapmış gençlerindendi. Genel savaşta, Türkiye Harbiye Nezareti Teşkilat-ı Mahsu-

* Sai Bey adı, Talât Paşa'nın meşrutiyet döneminde kullandığı takma addır.

sa* Dairesi reisliğini yapmış olan kardeşi Ali Başhanba'yı da bir yıl önce kaybetmiştik. Bu da, kardeşi gibi her konuda yüksek meziyet sahibiydi. Gurbette ölen bu iki genç, Tunus'un iftihar ettiği asil evlatlarmdandı. Onların aziz ruhları, mazlum vatanları için ağlıyor. Nitekim vatanları da kendileri için daima ağlayacaktır.)

Talât, bir zamanlar kendi isteğiyle Bolşeviklere yönelmişti. Bolşevik şeflerinden Radek ile de samimi görüşmüş ve onlarla birlik olmaktan hayır beklemeye başlamıştı. Bu konu içinde o kadar işledi ki, Moskova'ya bile gitmeyi düşündü. Ancak, öldürülmesinden kısa bir süre önce, kendisini Bolşevik sevgisinden vazgeçmiş ve onlardan çekinir olarak buldum. Bu durumunu bana açıkladı. "Bunlar, Müslümanlara; özgürlük, bağımsızlık adına ne vaadetmişlerse hepsini bozmuşlardır. Eski çarlığın siyasetine yeni baştan başladılar. Azerbaycan'a ne yaptıklarını görmez misin? Bağımsızlığını onayladıktan sonra onu tekrar Rusya'ya bağladılar.

Talât, Berlin'de ırk ve mezhep ayrımını gözetmeksizin tüm Doğulu insanları bir araya toplayacak bir klüp kurdurdu. Bu istek, Talât'ın kalbini yaralayan bir ihtiyaçtı. Talât, bu kuruluşu meydana getirecek kurucuları topladı ve onlara kendi başkanlığı altında biraraya gelmelerini istedi. Onlar da bunu kabul ettiler. İdare heyetini seçecek olan genel kurulun toplanmasıyla, gizli oyla ve genelin katılımıyla yine reis seçildim. Bu işte çalışanlardan biri Talât'tı. Sonra, Berlin'de bir Müslüman mezarlığı yapılmasını konuşmak için toplanıldı. Yapılan konuşmaların sonunda, bu işle uğraşacak bir komisyon seçildi. Bu komisyonunda reisliğim altında çalışmasını isteyenlerin başında yine Talât geliyordu. Talât, Alman başkentinde kaldığımız süre içinde benimle görüşmeksizin hemen hemen hiçbir konu üzerinde durmamıştır diyebilirim.

* Osmanlı Devleti'nin istihbarat teşkilatı.

Polonyalı bir arkadaşım vardı. Babası, cennetmekan Sultan Abdülaziz'in yaveriydi. Kırkbeş sene önce Lübnan ve Suriye'ye yolculuk etmiş ve o sıralarda Arslan ailesi ile tanışmıştı. Bu yolculuğun kendisinde kalmış anılarını hâlâ takdirle anıyordu. Beni Berlin'de gördüğü zaman o Rusya'dan, ben doğudan gelerek Berlin'e iltica etmiştik. Kendisi ve babası arasıra yanıma gelirlerdi. Sonraları babası öldü. Oğlu, babası öldükten sonra da dostluğunu devam ettirdi.

Bu kişi, Berlin'e gönderilen İngiliz siyasetçileri ile konuşur, onlarla düşüp kalkardı. Bir ara, İngiliz siyasetçileri ile beni görüşmeye teşvik etti ve bu adamlarla görüşmemizin memleketin hesabına olacak faydalarını anlatmaya başladı. Ben de cevap olarak; "Ben bu adamlarla görüşmekten bir fayda ummuyorum. Onlarla görüşmemin, benden bazı haberler almaya çalışmalarından başka bir işe yaramayacağını düşünüyorum" dedim. Bir süre, onlarla biraraya gelmekten çekinerek zaman geçirdim. Polonyalı da, Talât'la görüşüp konuşuncaya kadar sabah akşam beni yoklamakta kusur etmedi. Talât'la bu konu üzerinde konuştuğumda Talât, İngilizlerle görüşmeyi kabul etmemi tavsiye etti. "Belki bu görüşmede bir hayır vardır" dedi.

Polonyalı, tekrar ziyaretime geldiğinde kendisine; oturduğu Continental Oteli'nde görüşmeyi uygun bulduğumu söyledim. İngilizlerle aramızda iki saat süren bir görüşme gerçekleşti. Bu sürenin bir kısmında, Türk ve Arap konuları söz konusu olduğundan bu iki mesele hakkmdaki görüşlerimi açıkladım. "İngiltere'nin öteden beri halk tarafından isabetli, kudretli, sağlam ve dürüst olarak adlandırılan siyaseti nasıl olmuş da savaştan sonra bize bir şey göstermemiş ve nasıl oluyor da kendi niyetinin aksine bu siyaset doğuda Bolşeviklere hizmet etmektedir" dedim. İngiltere'nin sakat olan bu politikasından duyduğum rahatsızlığı ve bu yanlış politika karşısında hayrete düştüğümü açıkladım. Aramızda geçen uzun tartışmaları burada ortaya dökmeyi uygun görmüyorum. Ancak burada bir noktayı mutlaka belirtmek gerekir.

İngilizler, Başbakan Lloyd George'un bir tür fikri olan Sevr Antlaşması'ndan vazgeçmek, geri dönmek istemiyorlarsa da, bu anlaşmanın uygulanmasındaki zorlukları anlamaya başlamışlardı. İşi hileye dökmüşler, aradan zaman geçmesiyle düzeltilecek olan hükümleri, Türklere anlaşma olarak kabul ettirmeye çalışıyorlardı. Düzeltme niyetinde görünseler de esas amaçları anlaşmayı uygulamaktı.

İngiltere'nin bu anlaşmadan geri dönmesinin çok zor olduğunu ve ısrar ettiğini, bununla beraber Türkiye'nin anlaşmayı kabul etmesi halinde birçok değişiklik yapılacağını anlatıp durdular. Kendilerine; "Bağımsızlığa ait hiçbir şey bırakmayan bu anlaşmayı, Türklerin imzalamasını imkansız görüyorum" dedim. Büyük devletler Türklere; "Bu anlaşmayı kabul etmezseniz, geriye kalanı da elinizden alacağız. İki kötülükten en uygunu seçmek size düşer" diyebilirler. Böyle bir söz, kendilerine anlaşmadan sonra bir tutam ot bile olsa, ellerinden alınmasından korktukları bir şey bırakılmış olması takdirinde söylenirse fayda verir. Fakat bu anlaşma, egemenliğin bütün sebeplerini ellerinden alıp, Türkleri çırılçıplak soyduktan sonra artık Türkleri ne ürkütebilir, ne de daha büyük bir tehlike ile korkutabilirsiniz. Çünkü, Türklerin cevabı: "Bu anlaşmaya karşı gelmekle, onu kabul ettiğimiz zaman kaybettiğimizden daha fazla bir şey kaybetmeyeceğiz. Kabul etmediğimiz zaman ise en azından milli şerefimizi kurtarmış olacağız" şeklinde olacaktır.

İngilizin buna cevabı şu oldu: "Nasıl böyle söylenebilir ki? Biz onlara İstanbul'u bıraktık. Onları İstanbul'dan çıkarmak da mümkündü." Ben de: "Bu anlaşmanın gerekleri karşısında, ne İstanbul'da ne de başka bir yerde Türklerin gerçek hakimiyeti kalmıyor" dedim. Daha sonra: "Siz, Sevr Anlaşması'nı benimle tartışıyorsunuz. Size büyük bir açıklıkla söyleyeyim ki: Arap meselesini konuşurken söylediğim sözler, tam yetkili bir adamın sözleridir. Ben, Osmanlı Parlamentosu'nda Arap milletvekiliydim. Ve birçok yerdeki Arap kamuoyu benim söylediklerime uygundur. Türk meseleleri ile ilgili cevaba gelince; bu konu-

daki sözlerim, benim Türklerle ister din bağım, ister doğulu olmak açısından geçerlidir. Bu meselede yetki sahibi olmadığımı size açıklıyorum. Bu konuda yetki Türklerindir." "Bu konunun görüşülebilmesi için Türklerden yetkili bir şahıs burada olabilir mi?" dediler. Ben de: "Talât'tan daha yetkilisini mi istiyorsunuz?" dedim.

Onun Berlin'de bulunduğunu ve birbirimizle alakalı olduğunu mutlaka biliyorlar ama, bilmezlikten geliyorlardı. "Onunla aramızda bir görüşme hazırlayabilir misin?" dediler. "Kendisine sormam gerekir. Size sonra cevap veririm" dedim.

.....*

Sonunda Talât'a, "Sadrazamlığa tekrar getirilirse, Sevr anlaşmasını uygulayıp uygulamayacağını" sordular. Talât, "Sevr anlaşması değiştirilmeden olduğu gibi kalacaksa, onun uygulanmasına ne benim ne de benden başkasının gücü yetmez. Fakat, anlaşmanın değiştirilmesi imkanı olursa, onu uygulamak için benim tekrar sadrazamlığa çağrılmama gerek yoktur" şeklinde cevap verdi. Anlaşmanın değiştirilmesine razı olmaları halinde Ankara'ya gidip kemalistleri barışa yanaştıracağını İngilizlere vaad etti. Talât, hatırladığım kadarıyla, onlar bizden ayrıldıktan sonra bu mesele hakkında benimle fikir alışverişinde bulunmuştu. "İngilizler, anlaşmayı değiştirmeye razı olursa, Ankara'daki milli hükümeti barışa ikna için benimle beraber Ankara'ya gelir misin?" diyordu. Ben: "Milliyetçi Türkiye'yi barışa davet ettiklerine ve Sevr anlaşmasının yerine başka bir anlaşma konulmasına razı olduklarına dair bil belgeyi İngilizler verirse, bu şartla gelirim. Yoksa, bunların kuru sözleriyle hareket etmemiz uygun değildir. Biliyoruz ki, devlet adamları, gerek doğrudan doğruya kendileri, gerekse yerlerine memur ettikleri kimseler aracılığı ile birtakım sözler verip alırlar. Yine bundan sonra en ufak bir sebepten dolayı, verdikleri sözlerden, anlaş-

* Bu aradaki bir iki cümle, kitabın aslında çıkmadığından buraya alınamamıştır. (Y.H.N.)

malardan sıyrılırlar. Bundan dolayı elimizde, dayanacağımız bir belge bulunmalıdır" dedim.

Talât; "Bunda şüphe yoktur" diyerek, sözlerimi onayladı. Anlaşılıyor ki, İngilizler o zamanlar Sevr anlaşmasının uygulanmasından henüz ümitlerini kesmiyorlar, Yunanlıların Türklere karşı mutlaka galip geleceğini zannediyorlardı. Sevr anlaşmasından geri dönmeyi kendisi için bir düşüş olarak kabul eden Lloyd George ise, Anadolu'daki savaşın sonunu bekliyordu. Bizimle görüşen İngilizler, aramızda konuştuklarımızı Londra'ya yazdı. Bizimle görüşme emri artık oradan gelecekti. Fakat, Sevr anlaşmasının düzeltilmesi yönünde açık bir cevap çıkmadı. Biz ise, konuştuklarımıza dair bütün haberleri Mustafa Kemal'e ulaştırdık. İngiliz memur ise, aramızdaki görüşmelerin kopmaması için bizimle bir araya gelmeye gayret ediyor ve bu gayretler sürüp gidiyordu. Ziyaretleri ise tekrarlayıp duruyordu. Talât, bu İngilizin gösterdiği ilgiye sevinmekte, onunla tanışmaktan haz ve huzur duymaktaydı.

Enver'in Berlin'e gelişlerinden biri, bizim İngilizlerle görüşmede bulunduğumuz bir zamana rastlayınca, ne ben ne de Talât bu görüşmeleri Enver'den saklı tutmaya bir türlü razı olamadık. Fakat Enver, verdiğimiz bu bilgiden memnun olmadı. "Karşılıklı olarak yaptığımız bu görüşmeler, hile içinde hileden başka bir şey değildir. Doğru tarafı da yoktur" diyerek, Ruslarla işbirliği içinde dayanışma yapılmasını ısrarla istedi. Enver Moskova'ya dönünce, Talât'ın İngilizlerle görüşmeler yaptığını ve onlarla işbirliği yapmaya eğilimli olduğunu Bolşeviklere bildirmiştir.

Benim anladığıma göre; Talât, o günlerde Bolşeviklik fikrinden tamamen ayrılmış, Bolşeviklerle işbirliği yapmayı, gerek özel olarak Türk milleti, gerekse genel olarak İslam dünyası hesabına bir zarar olarak düşünmekteydi. Tıpkı sömürgecilerin verdiği zarar gibi. Hele, Rus çarlığından ayrılmış olan birçok milletin bağımsızlıklarını önceden tanıyıp, daha sonraları bunları kendilerine bağlamaları ve bununla kalmayarak, mallarını

tarımsal ve milli ürünlerini yağma etmeleri, kadın ve erkek nüfusu yok etmeleri sebeplerinden dolayı Bolşeviklere güveni kalmamıştı.

Talât'ın, İngiltere Avam Kamarası'nda Türk dostu bir tanıdığı vardı. Öteden beri, fırsat buldukça onunla haberleşir, bazı siyasi meselelerde onunla dertleşirdi. Talât, iktidardan çekilip Berlin'e yerleşince bu dostu ile mektuplaşmış, Almanya yahut Hollanda'da kendisiyle görüşmek istediğini, onu barış için Türkiye menfaatlerine yönelik çalıştırmak isteğini bildirdi. İngiliz milletvekili ise aynen şu cevabı verdi: "Buradaki Türkiye aleyhine olan tepkiler çok şiddetlidir. Milletin söz dinlemeye uygun olduğu gün, zaman kaybetmeden milletinizi savunmaya başlayacağım." Bunun üzerine Talât, bu İngiliz milletvekili ile arasındaki görüşmeyi ve haberleşmeyi Berlin'de görüştüğü İngiliz'e anlattı. Adı geçen konuların iç yüzünün ona anlatılmasını ve onunla görüştürülmesinin sağlanmasını istedi. Bu sözler, benim olduğum ortamda söylendi. Benim olmadığım zamanlarda konuşulan sözlerden herhangi biri söylenmemiştir.

Berlin'deki İngiliz, Talât'la olan görüşmelerini İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na yazdı. Talât'ın tanıdığı milletvekiline, Manş Denizi'ni geçip Ren sahillerinde Talât'la görüşmesi için emir verildi. Görüşme yeri belirlendi. İngilizler kararlarını Berlin'deki İngiliz'e telgrafla bildirdi. Berlin'deki İngiliz yanıma gelerek, sözlerinde hâlâ samimi ise, telgrafın açıklamasını Talât Paşa'ya ulaştırmamı istedi. Talât o sıralarda hava değişimi için Münih'e gitmişti. Önemli bir olay olursa kendisine telgraf çekeceğim bir adres bırakmıştı. Gönderdiğim telgrafta, görüşmek istediği İngiliz arkadaşının Ham şehrine geldiğini ve kendisini beklediğini ona bildirdim. Çabuk bir şekilde Berlin'e döndü ve bana uğradı. Birlikte İngiliz aracının yanına gittik. İngiliz, gelen telgrafın açıklamasını okudu. Talât, Ham şehrine giderek arkadaşı olan İngiliz milletvekili ile iki uzun oturum yaptı. Görüşmeler bittikten sonra Berlin'e döndü ve aralarında geçen görüşmelerin hepsini bana anlattı.

.....*

Talât'la görüşen İngiliz milletvekili Talât'a şunları söylemişti: "Ben, İngiliz hükümetinin savaştan önce Türkiye'ye karşı yanlış bir politika izlediğini görmüştüm. Bu yanlış politika, savaş sırasında ve savaş sonunda da sürdü. İngiltere'nin son yıllardaki Türkiye politikası o kadar geridir ki bu politika, Alman politikasına karşı çıkan Türkleri bile Almanya tarafına itti. Bu politikanın yanlışlığını defalarca milletime anlattım. Üzülerek söylüyorum ki, bu sözlerimi kimse dinlemedi. Çünkü, İngiliz milletinin çoğu Türkiye karşıtıydı. Bugün ben, İngiliz hükümeti tarafından gönderilmedim. Ben, hükümeti yöneten topluluktan da değilim. Ancak, isteklerinizi İngiliz hükümetine anlatabilirim. Elimden geldiği kadar da sizin bu isteklerinizi destekleyeceğim."

Talât'ın ona anlattığı konuları burada yazmaya gerek yoktur. Çünkü, Talât'ın Sevr anlaşmasının ortadan kaldırılmasını istediği pek bellidir. Trakya ve İzmir'i de içine alan çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu bütün yerlerden oluşan bir Türkiye'nin bağımsızlığını istiyordu. Buna karşılık, Osmanlı Devleti'nin Mısır ve Arap toprakları üzerindeki bütün hukukundan kesin olarak vazgeçtiği ve aynı zamanda İngiltere ile bir dayanışma anlaşması imzalanmasına taraftardı. Bundan sonra Türkiye ile İngiltere, eski dostluk ve bağlılık gelenekleri çerçevesinde görüşeceklerdi. Bu görüşme 1921 Şubat'ında son bulmuştu.

9 Mart'ta Mısırlı öğrenciler Mısır'ın bağımsızlığı için büyük bir toplantı yapmıştı. Bu toplantı da Talât'ta vardı ve burada bir konuşma yapmıştım. Talât, bu konuşmamdan dolayı beni kutladı. O tarihten sonra Talât'la görüşmek bir daha nasib olmadı. Çünkü, Mart'ın onbeşinci günü öğle vakti sıralarında Alman Dışişleri Bakanlığı daire başkanlarından birisi, arkadaşlarımdan

* Buradaki bir iki cümle, kitabın aslında çıkmamıştır. (Y.H.N.)

birine açtığı telefonda; "Bir Ermeninin eski Sadrazam Talât Paşa'yı gündüz saat 11 sıralarında katlettiğini" açıkladı. Olaydan birkaç dakika geçmeden, Azad-ı Şark Dergisi'nin sahibi İranlı Seyfülivan Abdurrahman Bey ve beraberindeki iki Afganlı, olayı haber vermek üzere yanıma geldiler. Peşinden Şeyh Abdülaziz Çaviş de geldi.

Hepimiz, kaybettiğimizin bulunduğu yere gittik. Olay yeri, benim evime ancak 10 dakikalık mesafedeydi. Nitekim, şehadet olayı bizzat Talât Paşa'nın oturduğu evin bulunduğu sokakta ve evine yakın bir yerde meydana gelmiş ve olay 17 numaralı evin önünde gerçekleşmişti. Bu olay, Berlin'de büyük yankı yaptı. Alman devlet partisine mensup bazı gazeteler, Talât'ın ölümüne üzülerek adeta ağladılar ve onun yüksek kabiliyet ve özelliklerini belirten makaleler yazdılar. Türkiye'nin Almanya ile ittifak yapmasına sebep olanlar, Enver ve Talât'tı.

Fakat demokratların ve Yahudilerin gazeteleri, Talât'ın aleyhinde yazdılar. Talât'ın Almanya'ya olan bağlılığını unutarak Ermeni meselesinden bahsettiler. Birçok Alman, Talât'ın cenaze töreninde Doğulu büyük insanlarla beraber oldu. Talât'ın cesedi cuma namazgahında, Osmanlı elçiliği imamı olan Hafız Şükrü Efendi'nin emek ve gayreti sayesinde ve benim gözetimim altında yaptırdığımız mescidle, binanın inşaatı bitene kadar emaneten Alman mezarlığında koruma altına alındı. Daha sonraları, Anavatan'a gönderilecek cesetlerin korunması için yaptırılan yere taşındı. Talât'ın cesedi de, Talât olayından birkaç ay sonra Ermenilerin suikastlerine uğrayan; Cemal Azmi, Doktor Bahaeddin Şakir'in cesetleri de buradadır. Allah hepsini affetsin. Bunların öldürülmesi, hile ve arkalarından yapılan saldırılarla meydana gelmiş, hiçbiri saldırıdan haberdar olamamış, vurulduklarında yere düşmüşlerdir.

Ermenilerin kendisini izlediklerini haber alan Talât Paşa, bir süre dikkatli hareket ederek durumu idare etmişse de bu durumdan sıkıntılanmıştı. Bu sebeple dışarıya yalnız çıkmamıştı.

Birkaç ay sonra bu tedbirlerini gevşetti hatta günde üç defa tek başına evinden dışarıya çıktığı oldu. Talât'ın bu hareketlerini haber alan Ermeniler, ailesinin Talât tarafından öldürtüldüğünü söyledikleri verem hastası Makiryan adlı Ermeni gence: "Sen bir yıldan fazla yaşamayacaksın. Hayattan yakında ayrılacağın kesin. Ermenilerden bir topluluğu öldüren bu Talât'ı öldürmeden dünyadan gitmemen en iyi davranış olur" dediler. Söylendiğine göre; Ermeniler, Talât'ı öldürmesi durumunda ölüm ve hatta hapis cezasından kendisini kurtaracaklarına dair Ermeni gence güvence vermişlerdir.

Bu suikast ve katili kurtarma işleri, büyük devletlerden birinin yardımı ile meydana gelmiş ve mümkün olmuştur. Kesin olan şudur ki; Ermeniler o büyük devletin tarafında olup, amaçlarına varmak için çaba ve gayret göstermişlerdir. Nitekim, bu büyük devletin elçisi, katili kurtarmak için Berlin'de büyük çaba harcamış ve tutuklanmasından iki ay sonra katili serbest bıraktırmıştır. Bundan dolayı Türkler haklı olarak Almanlara karşı intikam düşüncesi beslerler. Lozan Konferansı'nda, İtilaf Devletleri Türkiye'deki Alman emlakını dağıtmaya başlayınca Türkler buna olumlu cevap verdiler. Bu uygun görme sebebiyle Almanlar, Türkleri eleştirince Türkler: "Biz Talât'ın katili Makiryan'ın iki ay bile hapis yatmadan salıverilmesini unutmuş değiliz" diye karşılık verdiler.

Talât'a, "ağzı süt kokan masumdu" dersek abartı olur. Herkes bilir ki; o, on yıl veya daha az bir süre içinde bin beşyüz kuruş maaşlı Selanik telgraf memurluğundan Başbakanlığa kadar yükselmiştir. Şüphesiz, bu kadar hızlı yükselişi 1908 inkılabıyla Kanun-ı Esasi'nin ilan olunması ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin etkisi ile olmuştur. Çünkü İnkılap, İttihat ve Terakki'nin eseri, Talât ise cemiyetin üyesiydi.

.....*

* Buradaki birkaç cümle kitap içinde çıkmamıştır. (Y.H.N.)

Talât Paşa, kararlılığı ve açıklığı ile harikulade bir adam olmasaydı, genelin katılım ile İttihat ve Terakki'ye reis olamazdı. Bu cemiyet, Osmanlı Devleti'nin idare dizginlerini tam on yıl boyunca elde tuttu. Bu süre boyunca* İttihat ve Terakki'nin dizginleri de Talât Paşa'nm elindeydi. O, cemiyetin sanki ruhuydu. Gerçi, cemiyetin tüm hayatı boyunca resmi reis Talât değildi, ancak o, her zaman fiili reisti. Başbakanlığa geçmeden önce devletin ilk merciide son merciide hemen hemen Talât'tı denilebilir. Talât'ın Başbakanlığa geçmesiyle fazla bir güç kazandığı iddia edilemez, aksine Başbakanlık onun zayıf bazı taraflarının ortaya çıkmasına neden olduğundan bence, Başbakanlığı kabul etme konusundaki kararında hataya düşmüştür.

Talât Paşa'yı Başbakanlığa geçmesi konusunda yönlendiren arkadaşları; Mithat Şükrü (BLEDA), Doktor Nazım, Bahaeddin Şakir ve Ziya GÖKALP'ti sanırım. Çünkü bu kişiler, genel savaşta cemiyetin genel merkezinin direkleri sayılırdı. Özetle; İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin pek çok üyesinin yükselme arzusu olmasına rağmen, içlerinde Talât ile boy ölçüşecek ve ona benzer birini bulamamalarından dolayı Talât'ın reisliği sürdü. Talât'a benzer birisi olsa idi, Talât'ın reisliği sürmezdi. Talât ölünce onun ölümüyle beraber cemiyet de öldü demiştim. Gerçek, ittihatçıları Talât'tan sonra birarada toplayacak bir kuvvetin kalmadığı yönündedir.

Talât, yüksek okullarda okumuş ve kültür tahsil etmiş biri değildi. Bütün kültürü; öte beriden elde ettiği derme çatma bilgilerden, görüştüğü tahsilli arkadaşlarından öğrendiklerinden ibaretti. Fakat Talât, öğrenim eksikliğini yaratılışından aldığı güçle tamamladı ve bilgisizliğinden gelen eksikliğini de bol anlayış ve tez haber almasıyla düzeltti. Burada ona, arkadaşlarının ve benzerlerinin üzerinde seçkin bir konum kazandıran özelliğine dikkat edilmelidir ki, o da; kişiliğini kötü ve basit arzulardan, kaynağı belirsiz yeme ve içmelerden korumayı bilmesi ve gücü-

* (1908-1918).

nü, mal ve servet elde etmek için kullanmamış olmasıdır. Nitekim onun ortaya çıkmış yoksulluğu, temizliğinin en kesin ve sürekli delilidir. Onun bu durumu, başbakanlık makamının direkleri ölçüsünde olmuştur. Birçok arkadaşı menfaatli parmaklarını ağızlarında yaladılar. Kimi bu konuda çok ileri gitti, kimi de işi kısa tuttu. Merhum Talât Paşa ise; "Bu milletin, benim gibi bir cahilin cehaletini yüklenmesi yetmiyormuş gibi bir de hırsızlık yaparak, millet malı çalarak, hırsızlığımın ve cinayetimin yükünü de onların sırtına mı yükleyeyim" derdi.

Evet, Talât Osmanlı Devleti'nin işlerini on yıl idare etti. Bu süre içinde, devlet malını çalmak ve rüşvet almak gibi kötülüklere benzer bir ayıplanma ile karşılaşmadı.* Bu durum, onun başka yönlerdeki ayıp ve hatalarını örtüyordu. O, temiz ve pak birisiydi. 1918'de Almanya'ya geldiği zaman cebinde bulunan 50 bin markı bitirdikten sonra, önceleri kendisine yakın durmalarından dolayı zengin olanlardan bir arkadaşı Talât Paşa'ya 200 bin mark göndermişti. Bu parayla geçimini sağlamış, öldüğü zaman yanında az bir para kalmıştı. Yanında, altından yapılmış birtakım nişanlar ve pahalı bazı eşyalar da vardı. Bunlar padişahın ve arkadaşlarının hediyeleriydi. Geçimini sağlamak için bunları toplamıştı.

Talât'ın hatıratına gelince: Bunu satın alarak, Türkçe ve başka dillerde bastırmak isteyen Alman matbaacılık şirketlerinden biri, hatıraları Talât'ın ailesinden istemiş ise de ailesi şimdiye kadar bu yayını yaptırmamıştır.**

---

* Talât Paşa herhangi bir yolsuzluğa karışmamış olabilir ancak, Talât Paşa'nın başbakanlığı döneminde meydana gelen vagon yolsuzlukları, karaborsacılık ve rüşvet gibi büyük suçlara karşı Talât Paşa'nın ne yapıp ettiği bir soru işaretidir. (Y.H.N.)

** Talât Paşa'nın hatıraları bugün basılmış hatta birkaç baskısı birden yapılmıştır.

Cemal Paşa

Biraz da Cemal'e bakalım:

Genel savaştan sonra onun nasıl hareket ettiği, Afganistan'a geçip Afgan emirinin yanında nasıl büyük bir konum elde ettiği, Afgan ordusunu düzenleme işini üstüne aldığı, Osmanlı subaylarından yardım alarak bu orduyu modern bir şekilde ve düzenleme konusunda Afgan emirinin arzusuna uygun bir şekilde nasıl başarılar gösterdiğine dair yukarıda bilgi verilmiştir.

Cemal Paşa, bir yıl kadar Afganistan'da kaldıktan sonra, Münih'te bulunan ailesini ziyaret etmek ve Afgan hükümetine ait bazı önemli işleri gerçekleştirmek üzere Avrupa'ya geldi. Hicaz demiryolu teknik heyetinde bulunmuş Almanyalı Mayister Paşa'yı ve onun yanında bulunmuş olan mühendis ve uzmanlarla, ziraat bölgelerinde ve maden bölgelerinde, elektrik işlerinde, demiryolu şebekelerinde çalışacak kimseleri Afganistan'a çağırdı.

.....*

Mayister Paşa, Cemal Paşa'nın bu isteğini olumlu karşıladı. Bunun üzerine Cemal Paşa, teknik işlerden anlayan bilginleri ve başarılı insanları aramaya başladı. Savaştan sonra Almanya'da işsizlik artmış olduğundan dolayı bu gibi adamları bulmak kolaydı. Buna rağmen, Alman hükümeti, bu teknik heyeti masraflarını karşılayarak kendi adına göndermediği gibi, Afganistan adına göndermekten de kaçındı. Almanya'nın çekinmesi İngiltere'den korkusundan ileri geliyordu. İngiltere, Afganis-

* Buradaki birkaç cümle kitabın aslında çıkmamıştır. (Y.H.N.)

tan'ın modern araçlarla kuvvetlendirilmesini kendi menfaatlerine aykırı görüyordu.

Başarılı olamayan Cemal Paşa, Münih'e giderek oradan Fransa'ya gitmek için araç aradı. Fransızlar Cemal Paşa'nın Paris'e gitmesi için gerekli inceliği ve yardımı gösterdiler. Duyumlara göre Cemal Paşa, Puvankare'yle görüşmüş, düşündüklerini Fransa hükümetine bildirmiş, istenilen teknik heyetin, masraflarının Fransa'ya ait olması şartıyla, Afganistan'a gönderilmesi durumunda Afganistan'daki teknik yatırımlarda Fransa'ya öncelik tanınacağı konusunda anlaşma yapmaya çalışmıştır.

Cemal Paşa'yla Fransa'dan döndükten ve Berlin'e geldikten sonra görüştük. Cemal Paşa, isteklerini Fransa'nın uygun gördüğünü anlattı. Cemal Paşa bu olayı bana anlatmışsa da, böyle bir Fransız teknik heyetinin Kabil'e gittiğini bugüne kadar duymadım. Fakat, bir İtalyan teknik heyetinin Afganistan'a gitmiş olduğunu duydum.

.....*

Cemal Paşa Afganistan'a gitmek üzere geri döndü. Bu tarih, Enver Paşa'nın Türkistan'da Ruslar aleyhine gelişen ayaklanma hareketinin başına geçtiği zamana rastlamıştı. Fakat Cemal Paşa, Moskova'ya uğradığından dolayı Ruslardan kendisine bir tehlike gelmeyeceğini sanıyor ve Afganistan devlet teşkilatındaki görevinden dolayı Rusların kendisine kötülük yapmayacağına inanıyordu. Ancak Ruslar, Doktor Nazım Bey ve Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa gibi onu da gözetim altında tuttular.

Şu kadar ki, keskin zekasıyla Enver'in yaptıklarının kötü olduğuna dair Rusları kandıracağına inanmıştı. Bu düşüncelerini gazeteler aracılığıyla ilan etti. Enver'in politikasını kötüledik sonra, Enver'in Ruslara karşı başlattığı düşmanlığı önlemek için Ankara'daki Milli Türk hükümetiyle görüşmek üzere Ankara'ya gitmek için Ruslarla söz birliği etti. Uçakla Anadolu'ya

* Buradaki bir cümle, kitabın aslında çıkmamıştır. (Y.H.N.)

doğru hareket etti ve ilk önce Gürcistan'ın başkenti Tiflis'e indi. Yanındakilerin kendisini koruduklarına inanarak, caddelerde serbestçe dolaştı. Halbuki Ermeniler, Cemal Paşa'yı ve arkadaşlarını öldürmek için katilleri hazırlamışlardı.

Cemal Paşa'nın öldürüldüğüne dair haber Avrupa'ya 1922 yılı Temmuz ayının 25. günü ulaştı. (Cemal Paşa gerçekte ise 18-19 Temmuz'da öldürülmüştür.) Hatırladığım kadarıyla biz o gün, Suriye ve Filistin hakkında İngiltere ve Fransa arasında imzalanmış ve "İntidab" adı verilen gizli bir anlaşmanın, Birleşmiş Milletler Cemiyetine doğrulatmaya karar verilmesi için Londra'da görüşmeler yapıyorduk. Bir İngiliz generali, şen şakrak bir şekilde, kaldığımız Sesil Oteli'nde yanımıza geldi ve; "Müjdeliyorum", "Cemal'in öldürüldüğü doğrulanmıştır. Yakında Enver'in de ona katılmasını umalım" dedi.

Ben, onun ne dediğini anlamış ve duymuş olduğunu belli etmedim. Ancak gerek bu generalden, gerekse diğer İngilizlerden anladıklarıma ve o günkü İngiliz gazetelerinin kullandığı ağıza bakarak; İngilizlerin Ruslara ve özellikle Bolşeviklere karşı son derece kızgın ve büsbütün nefret eder olmalarına rağmen Enver'le Moskova arasında başlayan mücadelede, Bolşeviklerin Enver'e karşı zafer kazanmasını açıkça istedikleri görülüyordu. İşte gerçeğin kendisi de budur. Başka bir ifadeyle söylemek gerekirse; İngilizler, Enver tehlikesini Bolşeviklik tehlikesinden daha ağır buluyorlardı. Gerçek bu merkezde olduğuna göre, bütün Müslümanlara ve Doğululara düşen fazilet borcu; bu acı gerçeği anlamazlık tehlikesine düşmemektir. Çünkü, bu gerçeğin derin ve büyük anlamı vardır. Cemal Paşa ile Enver Paşa'nın ölümleri arasında ancak iki cuma kadar zaman ve bunların ölümüyle Talât'ın ölümü arasında da bir yıl dört-beş ay kadar süre geçmiştir. İşte böylece, genel savaşın devamınca Osmanlı Devleti'nin yönetim dizginlerini ellerinde tutmuş ve dünya tarihinde kendilerine özel yer verilmiş olan bu üç kişinin varlığı, bir yıl ve birkaç ay gibi kısa bir zaman içinde zehirlenip ufalanmış kuru bir ot gibi saçılıp dökülmüştür.

Sonsuzluk ve ebedilik tek başına Allah'ındır.

Cemal Paşa'nın uğradığı suikastle ilgili birbirinden farklı rivayetler bulunmaktadır. Deniliyor ki; Bolşevikler Cemal Paşa'ya her ne kadar Anadolu'ya gitmesi için izin vermişlerse de ona inanmamışlar, Enver'in kendilerine ayaklandığı gibi Cemal'in de ayaklanmasından korkmuşlardır. Veya, Afganistan'a dönünce Afgan politikasını Bolşevikler aleyhine çevirip, kendilerine karşı koyacağını zannetmişlerdir. Onun için, bir taraftan Ankara'ya gitmesine izin verirken, diğer taraftan da kendilerine bağlı Ermenilerden bazılarının aracılığıyla öldürülmesi hilesine başvurmuşlar ve böylece onun engellerinden kurtulmuşlardır.

Yine denildiğine göre; Cemal, Talât paşaları, Cemal Azmi'yi, Bahaeddin Şakir'i ve eski Sadrazam Said Halim Paşa'yı öldüren Ermeni cemiyetleridir. Bolşeviklerin, Cemal Paşa'yı öldürtme töhmetinden çok çekindikleri ve; "Neden, bizim işlerimizde gayret gösteren bir kişiyi öldürmeye çalışalım" diyerek bu işte suçları olmadığını söylemektedirler. Cemal Paşa'nın öldürülmesi sanığı olarak birçok kişiyi tutukladıklarını biliyorsam da, bunlardan hiçbirinin Cemal Paşa'nın bedeli olarak öldürüldüğünü duymadım. Cemal Paşa'nın yüreği tam ve bütün, zihni ateşli ve anlayışı tez, iradesi kılıç gibi keskindi. Heybetli görüntüsü ve şekli olması, tedbirlerindeki isabetiyle büyük bir kumandan olmak kendisine yakışırdı. Ancak o, kısa sürede hiddetlenir, sinirleri elektriklenir, kinli ve kibirli, büyüklük ve üstünlük hayranı, dillerde destan gibi gezmeye meraklı, sataşmaktan hoşlanan bir adamdı.

Devlet, savaş boyunca Suriye'deki yönetimi kayıtsız ve başıboş bir şekilde ona teslim etmekle, hem kendi kendine hem de Türk ve Arap topluluklarına karşı büyük bir hata yapmıştır. Vurmak, dövmek, bağırıp çağırmak gibi baskı için en elverişli alışkanlıkları; emir vermek, yasaklamak yönündeki bağımsızlığı dolayısıyla dilediği ve arzuladığı gibi davrandı. Onun karşısında para işlerine bakacak ne bir muhasip, ne de denetlemesi-

ni yapacak bir murakıp ne de işlerin sonucunu gözleyen bir kimse vardı.

Kendisinden ödül bekleyerek ona boyun eğen birtakım kişilerle, o zaman Türkiye'nin sonunu düşünmeyen Turancıları, Cemal Paşa'nın her yaptığını süsleyerek kendisine güzel gösteriyorlardı. Bu gibi kişiler; "Amaçlara ve hedeflere ancak böyle ulaşılır, başka türlü mümkün olmaz" diyerek Cemal Paşa'ya heyecan veriyor ve baskılarını alevlendiriyorlardı. Bu gibi yüceltici sözler, Cemal'in taşkınlığını arttırıyordu. Cemal Paşa, bu duruma rağmen, Almanya ve Osmanlı Devleti'nin savaşı kaybetmesi halinde barış yapacakları devletlere zarar tazminatı ödeneceğinden kuşkulanmıyordu. Cemal Paşa'nın yasal olmayan bazı işlerle, zulümler yapması, adaletin sınırlarını daraltıp zayıflatması, halka zorluk çıkarması ve yoldan çıkması; o sıralardaki fikir ve değerlendirme özelliklerinin açıkladığımız şekilde olmasından kaynaklanıyordu.

Nitekim, Şerif Hüseyin devlet aleyhine ayaklanmış ve aradan uzun bir zaman geçmiş olmasına rağmen o, ayaklanma ve isyan haberlerini onaylamamıştı. Şerif'in oğulları Hicaz demiryolu boyunca yağmaya çıkmışlardı. Cemal Paşa ise; Şerif, olayı haber alınca onları geri çevirecektir zannındaydı. Halbuki, bu işi bu şekilde anlamasını mantıklı kılacak bir delil yoktu. Sadece, Şerif'in kendisinden korkarak böyle bir işe girişmeyeceğine dair bir zannı vardı. Kısaca; bu kişinin (Cemal Paşa'nın) kişisel güce, varlığının yeterliliğine inanmış ve buna aldanmış olması; Suriye'de bulunduğu müddetçe kayıtsız ve şartsız davranışlarını ve nefsine uymanın sarhoşluğu ile elini her tarafa uzatıp etkisini kötüye kullanmasına yol açıyordu. Yaptığı birçok işte, mantık çizgisinden bile çıkmıştı.

Örneğin, bölge bölge her yerin ileri gelenlerini toplattırıyor, sonra bunları saydırıyor, sayıya göre yüzde onunu kura ile ayırıyor, ayırdıklarını sürgün ediyordu. Diğer örnek; kağıt paranın altın kıymetiyle kullanılmasını istiyordu. Bunlarla beraber; Cemal Paşa bir kötü politika icad ederek Suriye'nin büyükleri-

ni, şair ve aydınları öldürtmemiş olsaydı, Şerif Hüseyin devlet aleyhine ayaklanmaz ve Araplar Türklerden ayrılmazdı yolundaki bir değerlendirme doğru değildir. Çünkü, Şerif Hüseyin'in Türk devleti aleyhinde İngilizlerle gizli görüşmeler yapması ve ilk fırsatta devlet aleyhine ayaklanması gibi davranışları, onun ihanetlerini iyi bilen İkinci Abdülhamid zamanında meydana gelmiştir. İttihatçılar İkinci Abdülhamid'in yönetimine baskı yaparak Mekke emirliğine Şerif Ali'nin yerine Şerif Hüseyin'i zorla tayin ettirmeye çalıştıkları zaman, İkinci Abdülhamid İttihatçılara karşı; "Bu adam, çok sürmez devlet aleyhine birtakım işler yapar. Ben bu işlerden biri ile alakalı olmaktan kesin şekilde kendimi uzak tutarım. Zira, bu adamın iç yüzünü iyi bilirim" demişti. Şerif Hüseyin'in ihtilal hareketi için İngiltere'nin ocağına ve kucağına düşme tarihi, genel savaştan önce ve 1912 tarihine rastlar.

Bu tarihte, Mısır hanedanından bir kişi Londra'ya giderek; İngiltere'nin Arapları silahlandırması ve desteklemesi durumunda, Arapların da imparatorluk aleyhine ayaklanarak bağımsızlıklarını elde ettikten sonra İngiltere ile işbirliği yapması dairesinde bir anlaşma yapma görevini üstlenmişti. Hâlâ yaşayan bu kişi, amacını İngiltere'ye bildirince; İngiliz Dışişleri Bakanlığı işi ağırdan alarak bu kişiyle görüşmeyi kabul etmedi. İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın onu terketmesinin sebebi gizlenemez. O sebep şudur: "O İngiltere gerçekten Arap topraklarını istilayı tasarlamıştı. Bu niyetle olan İngiltere'nin Arabistan yarımadasını silahlandırması işine gelmezdi." Nitekim İngilizler, tüccarlarına yıllardan beri Yemen'e silah satmalarını yasaklamışlardı.

Amman ve Irak Araplarına gelince; bunlarda ancak etrafa yaydıkları adamları aracılığıyla değerlerinden çok fazla ücretler ödeyerek, bulabildikleri ölçüde silah bulmaya çalışmaktaydılar. Arapların silah bulmasının bu kadar zorlaşmasındaki sebep: İngiltere'nin Arap topraklarını istila edeceği zaman, Arapları tırnak makasına bile muhtaç etmek ve savunmasız bırakmaktı. Sa-

vaş başlarında Şerif Hüseyin İngiltere'ye işbirliği teklifinde bulunduysa da, İngilizler, Şerif'le bir sıkıntıları olmadığını sandıklarından onun seslenişine karşılık vermediler. Fakat harbin ağırlığı ortaya çıkınca ve felaketlerin doğum sancıları başlayınca İngilizler işte o zaman Araplara ihtiyaç duyduklarını anladılar. Bundan sonra Şerif Hüseyin'in daha önceleri kendilerine yapmış olduğu müracaatını ve isteklerini kabule yanaştılar.

Her ne şekilde olursa olsun kesin olan şudur ki: Şerif Hüseyin'in hareketi, Cemal Paşa'nın Suriye'deki koyu ve kaba hareketleriyle, yaptığı kıtallerden ileri gelmemiştir. Cemal Paşa'nın yaptıklarını yapmamış olduğu kabul edilse bile; Arap ihtilali ve Arapların Türklerden soğumuş ve ürkmüş olması, Almanya ve Türkiye'nin yenilmesiyle bazı Arapların Türkiye aleyhine yaygaraya başlaması ve Arapların çoğunun hele yeni yetmelerin, İtilaf devletlerinin Osmanlı Devleti'ne karşı kazandığı zafere sevinmeleri, oldu-bitti birtakım olaylardı. Katolikler Fransa'nın zaferine, Ortodoks Hristiyanlar İngiltere'nin zaferine, Şerif Hüseyin'in tarafını tutan Müslümanlarsa, Arapların müttefiki olan İngilizlerin zaferlerine seviniyorlardı. Bütün bunlar, oldu-bitti olaylardı. Bundan dolayı, Cemal Paşa'nın Suriye'de öldürdüklerini öldürmesi veya öldürmemesi arasında bir fark yoktur.

Eğer gerçeği ve tarihi arıyorsak, bunları olduğu gibi itiraf etmemiz gerekir. Ancak Cemal, kararlarında ve davranışlarında aşağıdaki sebeplerden dolayı hata yapmıştır:

1- Cemal'in öldürdükleri arasında halktan bazıları vardı ki, bunların vatana ihanetle alakaları yoktu. Suçları, İttihat ve Terakki'nin karşısındaki topluluklara mensup olmaktı. Osmanlı Devleti'nin kanunları hakim güç olarak İttihat ve Terakki'yi değil, Osmanlı saltanatını tanımaktadır.

2- Cemal Paşa'nın mağdur ettiklerinden diğer bir kısım ise; ölümle cezalandırılmalarını gerektirecek hiçbir belge ve delil olmadan cezalandırılanlardır. Bizim duyduğumuza göre bu topluluğun siyaseten öldürülmelerini Divan-ı Harp Başkamna emreden bizzat Cemal'dir. Böyle olmakla beraber, bunlar hakkın-

daki kararı, doğrudan doğruya, kanun hükmüne bırakmak gerekirdi. Herbiri, suçlarına göre hapsedilir veya sürgüne gönderilirdi.

3- Gerçeğin aksine, sanıkların hepsini devlet düşmanı bir takım suçlular olarak kabul edelim. Ancak, savaş sırasında gerekli olan faydalı siyasetle aşağıdakiler bağdaşmaz; önce affedilenlerin şimdi cezalandırılması, kabuk bağlayan eski yaralar deşilsin, saygı duyulan yere toz toprak saçılsın, Türkler fırsattan faydalanarak akıllarına esen intikam saldırılarını yapıyor dedirtilsin ve sonunda yabancı düşmanların düşmanlığı bu kötü siyasetle desteklensin.

4- Evleri, barkları yıkılarak, Anadolu'nun çeşitli yerlerine sürgün edilen birçok insan arasında, "siyasetin ne demek olduğunu bilen" yüz kişi yoktu. Bunlar devlete bağlı, sadece onun otur emriyle oturan, onun emriyle duran kimselerdi. Bunların yurtlarından sürülmesinin en ufak bir faydası olmadığı gibi, bu sadece üzüntü ve eziyetten başka bir şey değildi. Kabahatleri varsa o da, kendilerinden devlet adına aylık yüz ellişer lira vergi istenmesiydi.

Cemal Paşa, yanlış işleriyle Osmanlı Devleti'nin düşmanlarını silahlandırmış olduğu gibi, Araplarla Türkleri ayırmak niyetinde olan bölücülerin ekmeğine yağ sürdü. Cemal, yaptığı kötü işleri yapmasaydı, yabancı siyaset odaklarının çoğu Türkiye aleyhinde aradıkları problem ve sebepleri bulamazdı. O gün Osmanlı Devleti'nin yanında yer alan ve onun çıkarlarını savunan kimseler, Cemal Paşa tarafından yapılanlar nedeniyle, manevi silahlarla donatılmış yabancı istila ajanlarına karşı savunmasız kalmışlardı. Cemal Paşa, savaş boyunca hareketleriyle İtilaf devletlerine hizmet etmiştir. Nitekim, İtilaf Devletleri de savaştan sonra Arabistan'daki hareketleriyle Türklere hizmet etmiştir. İşte Cemal'in Türk ve Arap milletleri çıkarlarına aykırı olan en büyük hatası ve cinayeti bu noktadadır.

Genel savaştan bahseden yayınlarımız arasındaki bir kitabı, bu konuya ayırdık. Bununla ilgili bazı konular sonradan ga-

zetelerde yayınlandığı için şimdi burada ve bu konuda bir şey eklemeyi gerekli görmüyoruz.

Cemal Paşa Suriye'deyken Türkçe ve Arapça olarak bir kitap yayınlatmıştı. Kitapta; öldürdüklerini ve sürgüne gönderdiklerine yönelik politikasını hangi sebep ve düşünceyle delilleri ve tanıkları ile açıklamaya çalışmış, açıkladığı konuları karşılaştırma için yeterli görmüştür. Bu kitabı dikkatli okuyan bir kişi, bu delillerin kesin olmadığını ve tanıkların görüş belirtmediğini görür. Nitekim ölümünden kısa bir süre önce hatıralarını yayınlamış, burada genel savaştan, Şerif Hüseyin'in ayaklanmasından ve bu ayaklanmanın gelişiminden bahsetmektedir. Suriye'deyken; kendisini halkı sürmeye, öldürmeye ve asmaya zorlayan sebep ve etkenleri açıklamaktadır. Bu sebep ve etkenlerin özü; Suriyelilerin İslam dünyasına karşı ihanet etmiş oldukları, gerek kendi milletlerinin gerekse İslam'ın düşmanı olan taraflara yönelmiş ve yurtlarının düşman tarafından işgalini sağlamayı kolaylaştırmış olmalarıdır.

Cemal Paşa'nm iddialarının tümü değilse de, bunların bir kısmı doğrudur. Nitekim Araplardan öyleleri vardı ki; bunlar, Müslüman topluluğuna ve onun hukukuna hiçbir önem vermeyerek tamamen ilgisiz kaldıkları gibi, Doğulu olmak itibarıyla doğu milletlerinin kader ortaklığı bakımından bile düşünceleri yoktu. Bu gibiler sadece; İngilizlerin zaferini, Arapların zaferi gibi yanlış anlayan insanlardı. Turancılar ise, İslam topluluklarını hem küçümseyerek ona arka çıkmıyorlar, hem de sadece Türklere hitapla İslam topluluklarının varlığını küçümseyip sadece Araplıktan bahseden Arapların ölümle cezalandırılmalarını istiyorlardı.

İşte, anlatmak istediğimiz şu olaylar; bizzat öğrendiğimiz ve gözümüzle görüp, kulağımızla işittiğimiz Türk milletine ait haberlerdir. Bunlar, bizden sonrakiler arasında, genel savaşta ve savaş sonunda geçen gerçekleri öğrenmeye önem verenler için bir anlam taşıyacaktır. Çünkü anlattıklarımız, gözle görülen olayların sözle açıklanmasından oluşmaktadır. Olayların üze-

rinden gün geçtikçe ve geçen zaman uzadıkça bazı şeylerin eksildiğini veya bazı şeyler eklendiğini halk tecrübe ile öğrenmiştir. Olaylara ait hissi değerlendirmeler şaşılaşır, olaylar yer değiştirir. Öyle ki, olaylar bir vadideyken ona dair haberler tamamen başka bir vadiye akar. O kadar değişiklikler olur ki; tarih, uydurma ve tertiplenmiş hikâyelerden meydana gelir.

Olaylara ilişkin haberler o zamanı yaşamış kişinin üzerine kayıtlı borçtur. Onu eksik gedik olmadan ödemek görevdir. Özellikle, olayları görüp duyan kimseler bu emaneti dosdoğru, yerli yerince, aslına uygun olarak, nasihat ve gerçeği belirtmek aşkıyla aktarmalıdır.

İlmin ötesine yükselen sadece Allah'tır.

Enver Paşa'nın yaverlerinden Teğmen Muhittin Bey, merhum Enver Paşa'ya ait haberleri yazdığımız tarihten iki ay kadar sonra İstanbul'a dönmüştü. Yanında Muhiddin adlı Fergana'lı bir subay vardı. Teğmen Muhiddin Bey, merhum Enver'in ricası üzerine Moskova'ya gittiğim zaman orada gördüğüm ve iyice tanıdığım biriydi. Bu subaylar, 12 Teşrinisani 1923* tarihi Tevhid-i Efkar Gazetesi'ne açıklama yapmışlardı. Rahmetli o kahramanın özgeçmişine dair yazımızı tamamlamak ve yazdıklarımızla ilgili konuları doğrulatmak üzere, bu subayların sözlerini de yazıyoruz:

"Rahmetli Enver Paşa, genel dünya savaşının bitmesinden sonra, Müslüman dünyasını istilacıların işgalinden kurtarmak için kendisine yardım edeceklerine söz veren Bolşevik Ruslarla işbirliği yapmış, sözleşmişti. Fakat, Almanya'dan son dönüşünden sonra, Rusların kendisini aldatmaya başladıklarına dair durumlarla karşılaştı.

Ruslar, İslam dünyasının kalkınması için kendisine yardım etmek şöyle dursun, söz verdiklerinin aksine, Müslümanlara eziyet ve çile olarak yapmadıklarını bırakmadılar. Bu sebeple merhum Enver Paşa Türkistan'a geçti. Burada zulüm gören halkı Rusların aleyhine harekete geçirdi. Türkistan topraklarında durmadan dinlenmeden çalışarak, modern ölçü ve içerikte bir askeri kuvvet düzenlediği ve kurduğu gibi, halkın refahı ve yükselişi için Türkistan'ın; bilim, sağlık, edebi ve maddi ihtiyaçlarını karşılayacak teşkilat meydana getirmeye çalıştı.

Her taraftan halk ona katıldı. Adeta yerden biter gibi, çevresinde küme küme toplandılar. Rus işgaline direnmek için bulunduğu yerin civarındaki bölgelerden gelen beş bin süvari kendisine katıldı. Hortuş (mermi) yapmaya yönelik bir imalathane kurdu. Bununla, büyük bir probleme çözüm bulmuş oldu. Silah ve cephane ile diğer askeri mahkemelerin eksikliğine rağ-

* 12 Kasım 1923.

men, Ruslarla savaşa girmek zorunda kaldı. Bu duruma rağmen, yapılan birçok çatışmada Rusları yenerek savaş ganimeti aldığı gibi, Türkistan'ı oluşturan dokuz vilayetten beşini ele geçirdi.

Merhumun faaliyetleri ve başarılarından çekinen Bolşevik Rus hükümeti, ona karşı Kamenet komutasındaki 80 bin kişilik bir askeri kuvvet gönderdi. Cephane bol olsaydı, bu kadar kalabalık Rus kuvvetlerinin, merhumun askerlerini yenmesi imkansızdı. Cephaneleri tükendiği için çaresizce Balcıvan'dan başlayan çatışmalar başka zorluklara yol açtı. Merhumun kuvvetleri arasında yeterli sayıda subay bulunmadığından dolayı iki yönden yapılan Rus saldırıları gerektiği gibi karşılanamamış, merhumun bizzat kendisi bazen sol, bazen sağ yönleri savunmaya mecbur kaldığı bir sırada fırsatı bulan Ruslar, sağ tarafı yarmayı başarmışlardı. Bu sırada atının üzerinde sağ yönün savunmasına koşan merhum, Rusların gizlediği makineli tüfekle açtıkları ateş sırasında kendisine isabet eden kurşunla o anda şehid düştü.

Şehadet olayı, Balcıvan Kasabası'nda, Abdere yolu üzerinde 1338* yılı Kurban Bayramı'nın birinci günü sabahı saat tam dokuz buçukta meydana gelmiştir. Bundan dolayı beraberindeki kuvvetler bozguna uğramışsa da, şehadet anına kadar zafer onun kuvvetlerinin tarafındaydı. Bütün donanımı ile bir Rus taburu merhuma teslim olmuştu. Şehadetten sonraki 24 saat içinde 30 bin kişiye ulaşan halk topluluğu toplandı. Benzeri görülmemiş acıklı ve büyük bir matem töreni yapıldı ve gözyaşı sel gibi aktı.

Bu büyük kalabalık, şehidin naaşını omuzlarında taşıyarak, Cegen denilen bir yere götürdü ve defnetti. Mezarının üzerine bir kubbe yapıldı. Halk, şehidin kabrini kalabalıklar halinde ziyaret etmekte ve 12 hafız kabrin başında sürekli Kur'an okumaktadır.

* 1922.

Günlük savaş bildirisi: Şehid düşmeseydi, büyük geri çekilişle Pamir Yaylası'na çekilmek ve orada Humkale'nin bulunduğu dağda tutunarak, düşmana saldırmak için olayların gelişimine göre fırsat gözetlemekti.

Yanında fazla sayıda Türk subayı yoktu. Beraberindeki Halil ve Nafi adıl iki Türk subayı bu olaydan kurtuldular. Yakında Türkiye'ye dönerler. Rahmetli Enver Paşa'nın Ruslarla savaşı, onbir ay sürmüştür. Türkistan'daki halk; onda gördüğü alçakgönüllülük, yumuşak huyluluk, en alt tabakadan en üstte bulunan tabakaya kadar herkese duruma uygun saygı gösterip korumak gibi özellik ve faziletler nedeniyle ona sonsuz sevgi ile bağlanmışlardı. Onun ayaklandırdığı kalkınma hareketi, Türkistan'da anlatılmayacak bir uyanıklık meydana getirdi. Bu kalkınma hareketi sonradan parlayacak. O bölgedeki halktan hiçbiri, yurtlarının er geç bağımsız olacağından şüphe etmemektedir."

İki subayın açıklamaları burada bitiyor.

Büyük Türk düşünürlerinden Velid Ebuzziya Bey'in başyazarlığında çıkan Tevhid-i Efkar Gazetesi; "Enver Paşa yönetiminin Türkiye'de iyi sonuçlar vermediği gerçektir. Bu yönetimin Türkiye'de inkar edilemeyecek zararlar meydana getirdiği de doğrudur. Ancak, bunların yanısıra onun iyiliğine yazılması gereken büyük menfaatler de vardır. Hele, Balkan Savaşı'nda ülkeye yaptığı hizmetler büyük ve üstündür. Trablusgarp'te ordunun düzenlenmesindeki hizmetleri de bu çeşittendir. Kendisi, son derece cesaretli, dini bütün, eli ve beli tertemiz, hür ahlaklı bir kişiydi" dedikten sonra, Velid Bey; kendisine Allah'ın razılığını dilemekte ve üstüne Allah'ın rahmetinin yağmur gibi yağmasına dua etmektedir.

Merhuma ait haberler arasındaki söylentilere göre; şehadeti sırasında üstünden; İkinci Abdülhamid ile beşinci Mehmed'in kardeşleri ve Şehzade Süleyman Efendi'nin kızı olan; Naciye Sultan'm iki mektubu ile her zaman üzerinde taşıdığı ve gömleğinin altından koluna bağlı olarak bulunmuş olan ufak bir Kur'an-ı Kerim çıkmıştır.

Allah kendisine rahmet etsin ve yeri cennet olsun.

EKLER

EK-1

Enver Paşa'nın Sonu*

1920'den itibaren, amcası Halil Paşa'ya yazdığı mektuplardan ve yaptığı türlü türlü çabalardan anlaşıldığına göre, Rus Müslümanlarından oluşturacağı iki süvari tümeni ile Türkiye'ye girmek arzusu, Enver Paşa'da bir fikri sabit halini almıştı. Enver Paşa, bu arzusunu Halil Paşa aracılığıyla Sovyet Dışişleri Komiser Muavini Karahan'a söylemiş, fazla ilgilenen olmadığını görünce de başka yollardan aynı gayeye varmak istemişti. Bir taraftan Anadolu'da Halk Şûralar Fırkası'nı kurarken, diğer taraftan da İslâm memleketlerinin yardımlarını sağlamak için İslâm İhtilâlleri İttihadı Teşkilâtını hazırlamaya başlamıştı. Bu parti ve cemiyetin umumî merkezleri Moskova'da bulunduğu için kendi etkileri altına girdiğini gören Sovyetler, ses çıkarmamışlar, hatta yardım etmişlerdi. Sovyet Dışişleri, bu teşkilâtın merkezini Ali** Bey misyonu olarak tanımıştı.

---

* Ali Fuat CEBESOY, Moskova Hatıraları, Ankara 1982, s. 410-429.

** Enver Paşa yurtdışındayken "Ali" takma adını kullanmıştı.

Enver Paşa Anadolu'ya Girdiği Taktirde Ne Yapacaktı?

Ankara, Enver Paşa teşkilâtının Anadolu'da faaliyete geçmesine müsaade etmemişti. Teşkilâtı, Ankara'nın etkisi dışında kalmış olan yerlerde ve bu arada bilhassa İstanbul'da faaliyete geçmişti. Anadolu'nun bazı yerlerinde, hatta Büyük Millet Meclisi'nde gizliden gizliye taraftarlar da bulmuştu. Bu teşkilâta taraftar kırk kadar milletvekilinin Büyük Millet Meclisi'nde bir grup teşkil ettikleri de anlaşılmıştı.

Küçük Talât* ve Kayıkçılar Kâhyası Yahya'nın faaliyet ve propagandası sayesinde Trabzon Müdafaai Hukuk merkezinin kazanılması ile hükûmetin sıkıntılı durumundan da faydalanılarak tahliye ettirdikleri mahkûmlarla, asker kaçaklarından mevcudu bini geçen bir tabur teşkil etmişlerdi. Bu tabur, Enver Paşa'nın emriyle silâhlandırılmıştı. Enver Paşa, Ali Bey takma adıyla bu taburun başına geçecek ve millî mücadeleye katılmak üzere Ankara'ya gidecekti. Halit Bey'in tümenine dayanarak bir hükûmet darbesiyle Mustafa Kemal Paşa'yı başkumandanlıktan indirecek ve onun yerine kendisi geçecekti. Bu teşkilâta Trabzon milletvekillerinin çoğunluğu girmişti.

Mustafa Kemal Paşa'yı Aldatmak İstemişlerdi

Büyük Millet Meclisi'nde bir grup teşkil etmiş olan milletvekilleri arasından Ardahan mebusu Hilmi Bey, Enver Paşa'yı Moskova'da bulacak, durumu anlattıktan sonra hareket hatlarına dair bazı yorumlar ileri sürerek Paşa'yı Anadolu hakkındaki teşebbüslerinden vazgeçirmeye çalışacaklardı. Mustafa Kemal

* İttihatçılardan Talât MUŞKARA.

Paşa, ellerine bana hitaben yazılmış bir de tavsiye mektubu vermişti. Mektup aynen şudur:

"Moskova Sefiri Kebîri, Fuat Paşa Hazretlerine:

Aziz kardeşim,

Büyük Millet Meclisi âzasından Ardahan Milletvekili Hilmi Bey, Enver ve Halil Paşalarla arkadaşlarına gerçek durumu ve hareket şekellerine dair bazı noktai nazarlar beyan etmek üzere seyahat eylemektedir. Kendisine silahlandırma gereğinde bulunmanızı rica eder, muhabbetle gözlerinden öperim kardeşim.

3 Kasım 1921
M. Kemal

Mektup 3 Kasım tarihli idi. Enver Paşa bu tarihten çok daha evvel Moskova'yı terkederek Batum'a gitmiş ve oradan da Buhara'ya geçmişti. Alınan bu tavsiye mektubu ile şüphesiz Mustafa Kemal Paşa'yı aldatmak istemişlerdi. Fakat Hilmi Bey de hesabında aldanmıştı. O da Enver Paşa'yı Batum'da bulacağını sanmıştı.

Enver Paşa, Anadolu'ya Girmekten Niçin Vazgeçmişti?

Enver Paşa, Moskova'dan ayrılıp Batum'a geldiği zaman, Ankara hükümetinin durumunu eskisine nazaran çok daha kuvvetli bulmuştu. Yunan ordusu Sakarya'da mağlûp edilerek Afyonkarahisarı'na Eskişehir'e sürülmüştü. Sovyetlerin daha Enver Paşa'ya yardım fikir ve niyetinde oldukları kabul edilse bile, Ankara'nın bu yeni ve kuvvetli vaziyeti karşısında vazgeçmiş olmaları pek muhtemeldi. Enver Paşa, bundan sonra, Anadolu içerisindeki teşkilâtı ile başbaşa kalmıştı. Bu teşkilâta dayanarak memlekete girmenin hayırlı neticeler vermeyeceğini ya

kendisi anlamış ve yahut Halil Paşa'nın ve belki de Sovyetlerin müdahalesi üzerine Anadolu'ya girmekten sarfınazar etmişti.

Sakarya zaferinden sonra Türk millî ordusu yeni başkumandanının iyi idaresinde ve talihine dört el ile sarılmıştı. Enver Paşa'nm, Ankara hükûmetinin aleyhindeki herhangi bir teşebbüsü tâ başlangıçta akamete uğrayacağı şüphesizdi. Buna rağmen bazı mebuslarla eski İttihat ve Terakki mensuplarından ibaret olan taraftarları Enver Paşa'yı başlarına geçirmek hususunda âdeta inat etmişlerdi.

Son Emel

Enver Paşa, bu taraftarlarla yaptığı muharebelerinin geç kalmış olmasından ve yahut Sovyetlerin tesir ve nüfuzu altında kaldığı müddetçe ne memleketine, ne İslâm âlemine ve ne de şahsı için yararlı bir iş yapamayacağına kani olarak faaliyet istikameti ve sahasını değiştirmek lüzumunu duymuştu. O tarihlerde Bolşeviklere karşı direnişlerine ara vermeyen bazı cesur Orta Asya Türk kabilelerine dayanarak hem Buhara ve Hokand gibi ülkelerin bağımsızlığını sağlamak ve hem de Bolşeviklere karşı milliyet ve bağımsızlıklarını müdafaa etmek isteyen Türklerin mücahedesine katılmayı kendisine emel edinmişti. Bu emelim son dakikaya kadar gizlemek kararıyla Bakû üzerinden Buhara'ya gitmişti.

Karşı Tedbirler

Ankara ve doğu cephesinin, Enver Paşa ile arkadaşlarının Anadolu'ya girmek çabalarına karşı olan hareketlerinde ve tedbirlerinde çok geç kaldıklarını itiraf etmek lâzımdır. Küçük Talât'ın tutuklanarak Trabzon'dan geriye götürülmesi, Trabzon'da çok zayıf düşen hükûmet otoritesinin geri gelmesi ve İttihatçı

teşkilâtının tasfiyesi 1921 Kasım'ında on üçüncü Tümen Kumandanlığı'na tayin edilen Albay Sami Sabit Bey'in faaliyeti ve kesin icraatıyla başlamıştır.

Vatanperverlik ve milliyetperverlikte çok hassas olan, fakat sahilde ve sınıra yakın bulunmasından dolayı sık sık kötü propaganda ve faaliyetlerin tesirleri altında kalmış bulunan Trabzon, Sami Sabit Bey gibi güçlü ve ciddi bir kumandan ve vali vekilinin rehberliğinde az zaman içinde durumunu düzeltmişti. Halbuki, Enver Paşa ve arkadaşları Trabzon'da başlayan düzenlemeden çok evvel Buhara'ya gelmişlerdi.

Enver Paşa Buhara'da

Bundan sonra Enver Paşa'nın Türkistan'daki mücadelesini ve şehadetini anlatıyorum. Bu faslı yazmak için bana vesikalar veren ve kıymetli yardımlarını esirgemeyen dostlarıma şimdiden teşekkür ederim.

Enver Paşa, 1921 yılı Ekim ayının 19'uncu günü Hacı Sami (Kuşçuzade Selim Sami), yedek subay Bartınlı Muhittin beylerle beraber Batum'dan Tiflis-Bakû-Aşkabat-Merv-Çarçöy yolu ile Buhara'ya gelmişti. Rusların siyasî hassasiyetine rağmen Buhara'nm milliyetçi gençleri ve halkı, Paşa'yı hararetle istikbal etmişler:

"Yaşasın Turan, yaşasın dini Muhammedi, yaşasın Enver Paşa!" diye bağırmışlar ve alkışlamışlardı. İstiklâl aşkı ile yanan Türkistan halkının gösterdiği bu heyecan, Enver Paşa'yı çok mütehassıs etmişti. Fakat Rusları da tabiatıyla kuşkulandırmıştı.

Buhara'da Başlayan Faaliyet

Buhara'da bir ay kalan Enver Paşa'yı halk büyük bir sevgi ve hürmetle ziyarete koşmuştu. Bir taraftan Enver Paşa, bir ta-

raftan da Türkistan'ın geleceğiyle meşgul milliyetçi gençlerle millî hükûmetin erkânı arasında görüşmeler başlamıştı. Milliyetçi gençlerin temsilcileri, Ruslara karşı yapılması lâzım gelen kurtuluş mücadelesi hususunda söz birliği etmişlerdi. Yalnız, bir kısmı bu harekâtın başlamasına taraftar olmakla beraber, henüz vakti gelmediğini, esasen hükûmet reisinin de bir inceleme seyahatinde bulunduğunu ileri sürerek Enver Paşa'nın bir müddet için Afganistan'da kalmasını ve oradan yardım etmesini istemişlerdi.

Buhara'da görüşmelerin uzun muddet devamına imkân yoktu. Çünkü örümcek ağı gibi her tarafı saran Rus ajanları çalışmalarını arttırmışlardı.

Moskova'nın Buhara elçisine iadei ziyaret eden Enver Paşa; Cemal Paşa'nın, Afganistan'a ne vakit döneceğini sormuş, elçi de cevaben, kendisinin Buhara'da daha ne kadar kalacağını anlamak istemişti. Bu cevabı çok mânidar bulan Paşa Buhara'yı bir an önce terketmek gereğini anlamıştı.

Buhara'nın Bakanlar Topluluğu reisi ve Dışişleri Bakanı Feyzullah Hoca, Kerki tarafını inceledikten sonra Baysu'na giden ve orada kalan Cumhurreisi Osman Hoca'ya, Enver Paşa'nın Buhara'ya geldiğini ve Dışişlerinde misafir edildiğini bildirmişti.

Enver Paşa'nın, Buhara'dan Çıkışı

Tirmez Garnizon Kumandanı Hasan Bey, Manastır Askerî Lisesi'nde Enver Paşa'nın arkadaşı idi, eskiden beri tanışıyorlardı. Hasan Bey, Paşa'nın "Yirmi bir gündür seni bekliyorum, gel mühim işimiz var" diye yazdığı mektubunu alır almaz, hareket geçmiş, yolda, Cumhurreisi Osman Hoca'nın "Hoş geldiniz" mealindeki mektubunu da alarak Buhara'ya gelmişti. Enver Paşa, Hasan Bey'le görüştükten sonra yanında Hacı Sami, Hasan, Bartınlı Muhittin, Manastırlı Teğmen Nafi Beyler ve otuz kadar

milis askeri olduğu halde 8 Kasım 1921'de bir ceylân avı yapmak bahanesiyle, fakat gerçekte ise Basmacı mücahitlerine katılmak üzere Buhara'dan hareket etmişlerdi. Bütün bu hazırlıkları başarıyla yapan Buhara'nın Emniyet Müdür Muavini Bartmlı yedek subay Halil Bey de sonradan Baysun yolunda Paşa'ya katılmıştı.

Enver Paşa ve arkadaşları bundan sonra genel yolu bırakarak dağ yoluyla Kabadijan (Afganistan hududu üzerinde olup Feyzâbat ile Şirâbat arasındadır) civarında bir köye gelmişlerdi. Paşa, daha evvel Duşanbe'ye gidecek olan Osman Hoca ile Ali Rıza Bey'e bir mektup göndermişti. Paşa bu mektubunda Cumhurreisine teşekkür etmiş, görüşemediğinden dolayı üzüntülü olduğunu yazmış, kimseye haber vermeden seyahat etmek suretiyle Afgan yolunda bulunduğu bildirmişti.

Enver Paşa'nın Tutuklanması

Şirâbat-Düşenbe-Afganistan bölgesi arasında bulunup Afganistan'a kaçan eski Buhara Emîri ve Ruslara karşı isyan eden Basmacılarla Buhara Millî Hükûmetini ve taraflarını barıştıran, Türkistan kıtasının kurtuluşu için önemli bir kuvvet meydana getirmeyi düşünen Enver Paşa, büyük bir soğukkanlılıkla Basmacıların içerisine girmeyi göze almış ve o yolda hareket etmişti. Basmacılardan bir kısmı kendisine katılmışlarsa da, bunların en kuvvetlisi ve eski emîrin gerçek taraftarı olan İbrahim Lakay, Enver Paşa ve beraberindekileri nazikâne bir şekilde esir ve silâhlarından ayırarak kendi köylerinin birisinde oturtmuştu.

Ne Büyük Talihsizlik

Enver Paşa'ya reva görülen bu davranışın, yenilik taraftarı Buhara milletini iltizam etmiş olmasından ileri geldiğini de kendisine ihsas etmişlerdi. Her ne kadar halife ve padişah damadı

ise de, Sultan Abdülhamid'i tahttan indiren yenilik taraftarlarının başı olmakla da paşayı itham etmek istemişlerdi. Bu telkinlerin, Bolşevikler tarafından gizlice yapılmış olduğundan şüphe edilemezdi. Ne büyük talihsizlik ki, Enver Paşa, Türkistan kıtasının bütün mücahitlerini mukaddes bir emel etrafında toplamaya çalışırken, sırf cehalet ve taassup yüzünden bir esarete düşmüş bulunuyordu. Belki kendisine hürmette kusur edilmemişti. Fakat, esaret bütün hareketlerine ve faaliyetlerine engel olmuştu.

Osman Hoca'nın Hazırladığı İsyan

10 Aralık 1921 gecesi Buhara Cumhurreisi Osman Hoca, tarafından Düşenbe'de hazırlanmış olan ilk isyan hareketi başarıyla başlamıştı. Rus Kumandanı Konolos ve garnizonun mühim bir kısmı silâhtan uzaklaştırılmış ve esir edilmişti. On sekiz makineli tüfek, iki yüz elliden fazla tüfek ve yirmi sekiz sandık cephane ile bir miktar savaş malzemesi ele geçirilmişti.

Garnizonun diğer kısmını da esir edebilmek için her çareye başvurulmuştu. Ne çare ki, İbrahim Lakay tamamıyla olumsuz bir vaziyet alarak ne Düşenbe'de beklenilen Enver Paşa ve beraberindekilerin oraya gitmesine müsaade etmiş ve ne de Osman Hoca'nın imdadına koşmuştu. Bilâkis Düşenbe mücahitlerini arkadan vurmaya başlamıştı. Bundan Ruslar faydalanmışlar, garnizonun imdadına yetişmek için zaman ve imkân bulmuşlardı. Enver Paşa'yı kurtararak onunla birleşmek ümidinde olan mücahitler, 14/15 Aralık gecesi Düşenbe'yi boşaltarak civar köylerden birisine çekilmişlerdi. Bunu haber alan İbrahim Lakay, Osman Hoca ile mücahitlerin üzerine geleceğinden şüphelenerek Enver Paşa ve maiyeti üzerinde türlü türlü baskılar yapmaya başlamıştı. Hatta bu sırada Afganistan'dan gelen Nurullah Han başkanlığındaki heyet de Enver Paşa'nın bulunduğu Göktaş Köyü'ne uğramıştı. Enver Paşa'ya yapılmak istenen bir

suikast çabasına bizzat şahit olan Afgan heyeti üyeleri, İbrahim Lakay'a bu çirkin hareketinin gelecekte kendisi için çok büyük sorumluluk olacağını hatırlatmışlar ve ağır sözler söylemişlerdi.

Enver Paşa Esaretten Kurtuluyor

Enver Paşa'nın İbrahim Lakay yanındaki esaret hâdisesi bütün Türkistan'da çok fena karşılanmış, yankılar uyandırmıştı. Orta Asya İslâm Cemiyeti'nin de son derece üzülmesine yol açmıştı. Bu cemiyetin büyük ve sorumlu şahıslarından biri de Afgan Kralı Emanullah Handı. Bir taraftan kralın şiddetli müdahalesi, diğer taraftan Darvaz mücahit kumandanı İşan Sultan'm Enver Paşa'yı ziyarete gelmesi İbrahim Lakay'ın aklını başına getirmişti. Bu sabah, Paşa'ya haber vermeden askerleriyle beraber savuşup gitmiş ve böylece Enver Paşa ve yanındakilerin esaret hayatı son bulmuştu.

Enver Paşa Harekete Geçiyor

Enver Paşa, 28 Ocak 1922'de Düşenbe'yi hedef tutarak harekete geçmişti. Mücahitleri esaslı bir şekilde düzenleyerek devamlı savaşlara girmeye başlamıştı. Bu savaşların Enver Paşa tarafından idare edildiğini anlayan Ruslar, telsizle Taşkent, Buhara, Semerkand'daki Rus garnizonlarından imdat istemişlerdi. Fakat buna rağmen, dayanamayan Ruslar, Düşenbe'yi boşaltarak Serasya istikametinde perişan bir şekilde çekilmişlerdi. Bir ara, yardım alarak karşı bir hücum çabasında bulunmuşlar ise de tekrar mağlûbiyete uğramışlardı. Ruslar devamlı takiplerle Baysun'a kadar sürülmüşlerdi.

Çiçerin'in Sözleri

Varşova'dan Moskova'ya gelen Sovyet Dışişleri Komiser Muavini ve Büyükelçi Karahan, benimle konuşurken, Enver Paşa'nın Türkistan'daki faaliyetlerinden de kısaca bahsetmiş, fakat

Bolşevikler aleyhinde harekete geçeceğine ihtimal vermediğini söylemişti. Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin de, Paşa'nın ne lehinde ve ne de aleyhinde bulunmuş, yalnız tebessüm ederek: "Haberiniz var mı?" demişti. Enver Paşa Türkistan'da hükümdarlığını ilân etmiş.

Enver Paşa'nın Yaralanması

Enver Paşa, kazandığı başarılardan sonra, 1922 Şubat'ında Baysun karşısında Puli Khakiyan'da kurduğu karargâhında Türkistan'ın her tarafından akın akın gelmeye başlayan istiklâl mücahitleri ile reislerine yeni vazifeler vermişti. Afganistan'ın Savunma Bakanı Nadir Han, Kral Emanullah Han'ın emri üzerine Enver Paşa ile irtibatı temin etmişti. Bu sıralarda Baysun şehri civarında Ruslarla yapılan çarpışmalarda Enver Paşa hafifçe kolundan yaralanmıştı.

Enver Paşa'nın Cevabı

O günlerde Baysun'da bulunan Buhara Emîri Alimcan, Rusların etkisi altında kalarak Enver Paşa'ya yazdığı mektupta: "Siz Türkiyelisiniz, memleketiniz düşman istilâsı altındadır, askerî kudret ve kuvvetinizi kendi vatanınızı kurtarmak için sarfetseniz daha iyi olur" demişti. Enver Paşa da şu cevabı vermişti: "Benim vatanımı kurtaracaklar vardır. Merak etmeyiniz, çalışıyorlar. Burası da benim vatanımın bir parçasıdır. İnsanlarının damarlarında dolaşan kan benim damarlarımdaki gibi Türk kanıdır. Burası bir Rus memleketi değil, halis bir Türk ülkesidir."

Rusların Buhara Hükûmetine Ültimatomu

Enver Paşa'nın Düşenbe'deki başarısı üzerine Ruslar, elçileri aracılığıyla Buhara Hükûmeti'ne üç maddelik bir ültimatom vermişlerdi:

1- Buhara Hükûmeti, Osman Hoca'yı derhal vatan haini ilân edecekti.

2- Düşenbe olayı üzerine Sovyetler'le bozulan ilişkiler yeniden tanzim edilecekti.

3- Buhara ordusu, Türk front kumandası altına verilecek, yâni Rus kumandasına terkedilecekti.

Buhara Bakanlar Kurulu'nun Reisi ve Dışişleri Bakanı olan Feyzullah Hoca, kabineyi toplayarak Rusların yukarıda sıralanan taleplerini bildirmişti. Çoğunluğunu milliyetperverler oluşturan Bakanlar Kurulu, Osman Hoca'nın vatan haini ilâne dilmesine şiddetle itiraz etmişlerdi. Ancak Rus hükûmetiyle Buhara Hükûmeti arasında şimdilik bir mesele çıkarmamak maksadıyla bu maddelerin aynen kabul edilmesi ve mahalline gönderilecek komisyonun vereceği karara göre, hain hükmünün değiştirilebileceği neticesine varılmıştı.

Enver Paşa'nın Başarıları ve Ruslar

Semerkand'ın güneyinde Şahrisebz civarındaki mücahitlerin harekâtı, parlaklığını kaybetmeden devam ediyordu. Ruslar, bu taraftaki mücahitlerin harekâtından son derece yılmışlardı. Enver Paşa'nm da Baysun'un doğusunda milî mücadelenin başına geçerek kazandığı zafer ve bilhassa halkın Paşa'ya olan sempatisi, Moskova yönetimini derin derin düşündürüyor ve ciddî tedbirler almaya sevkediyordu. Cumhurreisi Osman Hoca'nın müdahalesiyle de Buhara etrafında Ruslara karşı bir ihtilâl hareketi de hazırlanmıştı.

Diğer taraftan Moskova'ya çağrılmış olan Bakanlar Kurulu Reisi Feyzullah Hoca'ya, Türkistan Millî Mücadele gailesini ortadan kaldırmak için lâzım gelen tedbirlerin alınacağı ve işin kökünden sökülüp atılacağı belirtilmişti.

Rusların Sonuçsuz Kalan Hücumları

Baysun civarında bulunan Tal Köyü'ndeki mücahitlere, büyük bir Rus kuvveti makineli tüfek ve toplarla hücuma geçmişti. Üç gün süren muharebeler neticesinde, Ruslar, mağlû olmuşlar ve çekilmişlerdi. Rusların yeni kuvvetlerle hücumlarını tazeleyecekleri anlaşılmıştı. Bunun üzerine Tal Köyü'nün boşaltılması ve buradaki kuvvetlerin Enver Paşa koluna katılması askerî bir zorunluluk halini almıştı. Daha sonra Ruslar, üstün kuvvetlerle köye hücum etmişler, fakat köyün boşaltılmış olduğunu görünce, hücumlarının boşa çıkacağını anlamışlardı. Semerkand civarından Baysun'daki Rus garnizonunu takviye için güneye giden Rus müfrezelerinin hareketleri de bu şekilde sonuçsuz kalmıştı.

Enver Paşa, Büyük Bir Hürmet ve Sevgi Kazanıyordu

Rusların başarısızlıkları devam ederken, Enver Paşa kuvvetleri her taraftan gelen mücahitlerle takviye olunuyordu. Bu mücahitler, Türkistan halkının hürriyet ve istiklâl için ayaklanmalarına bir dayanak oluşturuyordu.

Enver Paşa, resmî ve özel hayatını mahallî âdet ve geleneklere uydurarak bu harekâtı başarı ile idare ediyordu. Mücahitler, Paşa'nın kahramanlığına, feragatine ve sadeliğine hayran kalmışlardı. Enver adı dilden dile, gönülden gönüle dolaşıyordu.

Sovyetler, Enver Paşa'nın Kendilerine Karşı Düşmanca Bir Vaziyet Aldığının Türk Gazetelerinde Yayınını İstiyorlardı

Enver Paşa'nın Türkistan'da Ruslara karşı açtığı silâhlı mücadele Moskova'da derin yankılar uyandırıyordu. 1922 yılı Mart ayının sonlarına doğru Karahan, bu hususta benimle bir görüş-

me yapmıştı. Enver Paşa'nın Sovyet Cumhuriyetleri aleyhine vaziyet aldığını, Türkistan, Buhara ve Hive'nin Ruslar tarafından boşaltılmasını istediğini, fakat Cemal ve Halil paşaların, Enver Paşa'ya tamamen karşıt olduklarını, Halil Paşa'nın birkaç gün içinde Moskova'ya geleceğini söylemişti. Ayrıca Enver'in Sovyetlere karşı düşman vaziyeti aldığının Türk gazeteleri ile yayın ve ilân edilmesini resmen istemişti.

Kâfrun Kongresi'nde Alınan Kararlar

Enver Paşa, Millî Mücadeleyi dar alandan kurtararak bütün Türkistanlılara ve halk kütlelerine mal etmenin zamanı geldiğine kanaat getirerek, uzak illerden gelen temsilcilerle kumandanların iştirakiyle yeni karargâhı Kâfrunda 15 Nisan 1922'de bir kongre toplamıştı. Kongreye eski Buhara Emîri Alimacan'ın da temsilcisi katılmıştı. Kongre şu önemli kararları almıştı:

1- Doğu Buhara'nın düşmandan temizlenen yerlerinde silâhlı ve düzenli askerî kuvvetler meydana getirilecek ve bunlara savaş şekilleri gösterilecekti.

2- Henüz ihtilâl çıkmayan yerlere seyyar kuvvetler gönderilecek ve orada halkın harekete geçmesine çalışılacaktı.

3- Her vilâyette ihtilâl hareketlerini idare etmek için bir leşker başı (kumandan) tayin olunacaktı.

Bütün askerî ve siyasî hareketlerin idaresi, Damadı Halifei Müslimin, Emirüleşkeri İslâm ve Seyit unvanı ile Enver Paşa'ya verilmiş ve kendisine bir de mühür verilmişti.

Bundan sonra Buhara Savunma Bakanı Abdülhamit Arif Bey vazife ile Avrupa'ya, Azerbaycanlı Yusuf Ziya Bey de Batı Buhara vilâyetlerine gönderilmişlerdi. Hıve mücahitleri kumandanı Han Cüneyd, Doğu Türkistan ile de vazifedar kılınmıştı.

Sovyetler, Enver Paşa İle Barış Yapmak İstiyor

Başarılarının günden güne arttığını gören Sovyet hükûmeti, Enver Paşa ile barış yapmak istemişti. Bu maksatla Türklerden oluşan bir heyeti Baysun'a göndermişti. Heyet, Moskova Dışişleri'nin, Doğu Buhara'dan Paşa'ya terkedilmek istenen Darvaz, Karatekin, Külâb ve Duşenbe gibi bir kısım yerlerin krokisini getirmiş, Rusların Polonya ile harp halinde bulundukları için şimdilik bu kadarını kabul etmesini, ilerde esaslı müzakerelere girişebileceklerini bildirmişti.

Enver Paşa, bu tekliflere karşı şu cevabı vermişti: "Barış, ancak Türkistan topraklarında bulunan Rus askerlerinin çekilmesi ile mümkündür. Kumandanı bulunduğum mücahitler, istiklâl ve hürriyet için son nefeslerine kadar dövüşmeye yemin etmişlerdir."

Bu cevabı götüren kişi, on beş günlük süre istemişti. Fakat günler geçtiği halde Sovyetlerden bir ses çıkmamıştı. Ruslar sonraları yapılan muharebelerde daha büyük kuvvetler kullanarak cevaplarının olumsuz olduğunu bilfiil bildirmişlerdi. Ayrıca Paşa'nın aleyhinde geniş propaganda faaliyetine geçmişlerdi.

Enver Paşa'nın Karargâhı

Uzak ve yakın savaş ve görüşmelere sahne olan Kâfrun karargâhı âdeta bir politika merkezi halini almıştı. Gelip giden temsilciler arasında Afganistan'a kaçan Buhara Emîri Alimcan Han'ın temsilcileri de vardı. Alimcan Han, Enver Paşa'nın hareketini evvelâ bir yenilik hareketi sayarak esasta muhalif kalmıştı. Fakat Paşa, geniş bir şöhret kazandıktan sonra onunla iyi geçinmek gereğini duymuştu. Doğu Buhara'nm merkezi olan Duşenbe, Hisar, Belcivan, Kulâb, Darvaz, Karateğin, Saraykemer, Korgantepe ve Kabaduyan gibi mühim şehirler ve Baysun vilâyetlerinden bir kısmı düşmanlardan temizlenmişti. Buralarda mülkî idare kurulmuştu.

Zeki Velidi Bey'in* Mektubu

Millî harekete yardımları ile tanınmış olan ve Türkistan Millî Birliği adında gizli cemiyetin reisi bulunan Zeki Velidi Bey'in imzasıyla Enver Paşa'ya gelen mektupta, mücadeleden vazgeçmesi ve geçici bir zaman için Afganistan'a çekilmesi bildirilmişti. Mektupta şu satırlar vardı: "1922 Haziran'ında Moskova'dan Türkistan'a dönen Millî Birlik üyeleri Moskova Dışişleri'nin Paşa'ya evvelâ barış teklif edeceğini, bu teklif kabul edilmediği takdirde, Polonya ile olan muharebelerin bitmesi üzerine General Kamenev ve Budienni kumandalarında yüz bin kadar askeri Türkistan mücahitleri üzerine sevkedeceklerini öğrenmişler. Bu hareketin, mücahitler için büyük felâket olacağını düşünen cemiyet, Sovyetler tarafından vaki olacak barışı kabul ederek şimdilik Afganistan'a geçmesi için Enver Paşa'ya bir mektup yazılmasına karar vermiş ve verilen bu kararı Rus yazar Maksim Gorki vasıtasıyla da Sovyetlere bildirmiştir.

Enver Paşa, mektubu aldıktan sonra da barış yapmak istememişti.

Enver Paşa Çekiliyor

28 Haziran 1922 sabaha karşı Ruslar, büyük kuvvetlerle Kâfrun karargâhına taarruz etmeye başlamışlardı. On iki gün kadar devam eden ciddî muharebelerden sonra Enver Paşa Kâfrun karargâhını terke mecbur olmuş ve ardıçı muharebelerini vere vere Duşenbe'ye gelmişti.

Kumandanların ve bu arada bilhassa Afganlı Eftalettin Han'ın, düşmanla savaşmaya taraftar olmadıklarını anlayan Paşa, Duşenbe'yi de bırakarak Belcivan ve Kulâb taraflarına doğru çekilmiş, daha sonra Feyizabad'a gelmişti. Burada İşan Sul-

* Ünlü tarihçi Zeki Velidi TOGAN.

tan, Paşa'dan müsaade alarak askerleriyle beraber memleketi olan Darvaz'a gitmek üzere ayrılmıştı.

Türk İlinde Kılınan Bir Bayram Namazı

Ruslar, Düşenbe'den sonra Belcivan üzerine yürümüşlerdi. Enver Paşa mücahitlerin imdadına koşmuş, yanmdakilerle beraber Feyizabad'dan Belcivan'a gelmişti. Fakat yavaş yavaş mücahitlere de yorgunluk gelmiş, bir kısmı Paşa'nın yanından ayrılıp gitmişlerdi. Devletmend Bey ve onun gibi direnişe taraftar olan beyler sonuna kadar mücadele azmi ile Paşa'nın yanından ayrılmamışlardı.

Devletmend Bey, Ağustos'un dördüncü günü bayram namazını beraber kılmak için Paşa'yı Belcivan civarındaki karargâhına davet etmişti. Yurt ve ile hasretini kamçılayan bayram günüyle millî harekâtın son günlerdeki beklenmeyen hâdiseleri Paşa'nın neşesini kaçırmıştı.

Rusların Baskını

5 Ağustos 1922 Cuma sabahı erkenden kalkan Enver Paşa, askerlerin geniş bir yerde toplanmalarını emretmişti. Bayramlarını tebrik edecek, harçlıklarını dağıtacaktı. Sabahın saat altısı idi. İleri karakoldan bir silâh sesi gelmişti. Bu silâh sesi, baskın hareketini bildiren bir işaretti. Enver Paşa, vaziyeti anlamak üzere yirmi kadar muhafızla atlı olarak silâhın atıldığı tarafa hareket etmişti. Rusların büyük bir taarruza başlamak üzere olduğunu anlamıştı. Bunun üzerine, beraberindeki kumandalarının derhal harekete geçmelerini emretmişti. Ruslar, bayram namazında baskın yaparak, millî mücadele kumandanlarını ve bilhassa Enver Paşa'yı ortadan kaldırmak istemişlerdi. Fakat hilalin yükselişi dolayısıyla bayramın bir gün evvel gelerek, namazın dört Ağustos'ta eda edilmesi bu plânın tatbikini suya düşürmüştü. Bununla beraber, Ruslar, Moskova'nın aylardan beri ha-

zırlamış olduğu taarruza geçmişlerdi. Fakat Ruslar, o gün için emellerine kavuşamamışlardı.

Enver Paşa'nın Şehadeti

Enver Paşa, yanında bazı kumandanlar ve bir miktar asker olduğu halde düşman birliklerinden bir kısmının bulunduğu tepeye doğru atını sürmüş, bir müddet ilerledikten sonra hep beraber kılıçlarını çekerek hücuma geçmişlerdi. Bu âni baskın karşısında düşmanın ilk hatları şaşırmış ve teslim olmuştu. Fakat geriden yetişen Rus kuvvetleri çok şiddetli bir makineli tüfek ateşi açmıştı. Hücum hattının ön safında bulunan ve kılıcını çekerek düşmana kahramanca saldıran Enver Paşa, kalbine isabet eden bir kurşunla atından yuvarlanmış ve şehit olmuştu. Ateşin şiddetinden yanma gidilememişti. Ruslar da, işledikleri büyük cinayetin farkına varamamışlardı. Şehadet haberi süratle her tarafa yayılmıştı.

Rusların ikinci bir koluyla harp etmekte olan Devletmend Bey, bu kara haberi duyunca kılıcını çekmiş, "İntikam, intikam!" diye bağırarak düşmanın üzerine atılmıştı. Biraz sonra o da Türkistan'ın hürriyet ve istiklâli için hayatlarını veren şehitlerin arasına katılmıştı.

Enver Paşa ile Devletmend Bey'in Edebî İstirahatgâhlarına Verilişi

Bu iki büyük kayıp, harbin yavaşlamasına sebep olmuştu. Bunu kendileri için bir zafer sayan Ruslar da ateşi kesmişlerdi.

Ceğen tepesinin aşağısında Devletmend Bey'in köyünde toplanıldığı vakit, başsız kalan bu mukaddes topluluğun kumandası geçici olarak Danyal Bey'e verilmişti. Ertesi sabah köye gelen bir imam, Enver Paşa'nın cesedini Dereipâyan'da gördüğünü söylemişti. Hemen o tarafa koşulmuş ve Rusların gö-

türdüğü sanılan Enver Paşa'nın cesedi orada bulunmuştu. Paşa'yı tanıyamamış olan Ruslar, üzerindeki elbise ve çizmelerini alarak gitmişlerdi.

Mücahitler, iki ceviz ağacının altında Enver Paşa ile Devletmend Bey'i ebedî istirahatgâhına vermişlerdi.

O civarda toplanmış olan mücahitler, Devletmend Bey'in oğlu Abdülkadir Bey'in kumandasında tekrar Belcivan'a hareket etmişlerdi.

Geleneksel Kahramanlık

İki taraf arasındaki silâh farkı ve mücahitlerin at üzerinde şiddetli top ve makineli tüfek ateşleri üzerine saldırmakta tereddüt etmemeleri bu fena sonucu doğurmuştu. Mücahitler çoğunlukla kılıçtan başka bir şey kullanmamışlardı. Eğer mücahitler, Rus kıtaları ile ciddi muharebelere girişecekleri yerde düşmanın menzillerine ve ordugâhlarına devamlı baskınlar yapmış olsalardı, onların hareketlerini felce uğratabilirlerdi. Anlaşıldığına göre Orta Asya'daki ırkdaşlarımız, hâlâ an'anevî kahkamanlıklarını, ellerinde basit silâhlar olsa bile düzenli ve silâhlı düşmanlarına karşı korumak istemişlerdi. Bu âdetlerinden vazgeçirmek zor olduğu için Şehit Mücahit Enver Paşa da onlara örnek olmak mecburiyetinde kalmıştı. Kahramanca hareketinin kurbanı olan Enver Paşa'nın şehadetinden sonra, mücahitlerin hareketi, eski şöhretini kaybetmiş ve pek az zaman sonra sönüp gitmişti.

Ne Yazık ki

Ne yazık ki, Enver Paşa, ne kendi vatanının istikâle kavuştuğunu görebilmiş, ve ne de kahramanca başlayıp yedi sekiz ay devam ettirdiği Türkistan istiklâl hareketini hayırlı bir neticeye vardırabilmişti.

Orta Asya'nın o zamanlar istiklâle kavuşması ancak dıştan büyük bir devletin yardımıyla mümkün olabilirdi. Bu maksatla,

zaman kazanmanın, Afganistan ve Pakistan üzerinden ulaşımın temin edilmesinin son derece önemi vardı. Bundan dolayıdır ki, Rusların barış teklifleri ciddî olmamış, olsa bile kabul edilmeli, Zeki Velidi Bey ve arkadaşları ile işbirliği yapmalı idi.

Enver Paşa, Vatanını Çok Seven Bir Askerdi

Enver Paşa'nın anavatandan ayrılmak zorunda kaldıktan sonraki hayatının maceralı hikâyesini belgelere dayanarak yazdım. Maksadım, karanlığa gömülmüş bazı gerçekleri ışığa kavuşturmaktı. Bunu, kendim için bir hizmet ve vazife saydım. Enver Paşa'yı yermek asla hatırıma gelmedi. Eğer hâdislerin seyrinden böyle bir mânâ çıkıyorsa, kabahat bende değildir.

Enver Paşa, Meşrutiyet inkılâbından sonra Türk ordusunun düzenlenmesi ve gençleştirilmesinde büyük hizmeti olan, vatanını çok seven vatanından ayrı kaldıktan sonra onun aşkı ile yanıp tutuşan, onun hizmetine koşmak için çırpınan fedakâr bir askerdi. Ne yazık ki, kader onun yolunu değiştirdi. Bu konuya son verirken, kahraman silâh arkadaşım şehit Enver Paşa'yı rahmetle yad ederim, nur içinde yatsın!"

EK-2

Talât Paşa'yı Kim Vurdu?*

"Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda, Mondros Mütarekesi'ne tekaddüm eden günlerde en ileri gelen İttihat ve Terakki reislerinin memlekette kalmayı şahısları için tehlikeli bilerek bir gece Arnavutköy önünde bir torpidoya binip Odesa'ya gittikleri ve oradan Almanya'ya geçtikleri bilinmektedir. Memleketten uzaklaşmayı uygun görenler içinde Sadrazam Talât, Harbiye Nazırı Enver, Donanma Bakanı Cemal paşalarla, Doktor Nâzım ve Bahaeddin Şakir beyler bulunuyorlardı.

Bu firarilerin reisleri, Sadrazam Talât Paşa idi. Talât Paşa, Berlin'de oturduğu iki buçuk içinde birçok işler görmeye çalışmıştı. Nihayet İttihat ve Terakki idaresinin bu en kudretli ve nüfuzlu adamı, Berlin'de Tayliryan isminde bir Ermeni tarafından öldürülmüştü. Talât Paşa niçin öldürülmüştü? Şahadetine yakın günlerde ne ile meşgul oluyordu? Bu sorulara verilecek cevaplar bugüne kadar bir sır perdesi arkasında kalmış, bir türlü meydana çıkmamıştı.

Biz bugün o sır perdesini yırtarak birçok mühim ve meraklı hadiseleri ve Talât Paşa'nın son icraatı hakkındaki heyecanlı detayları okuyucularımıza bildirecek bir durumda bulunuyoruz. İttihat ve Terakki devrinin son sadrazamıyla beraber Avrupa'da bulunmuş ve onun harekâtını yakından takip etmiş olan bir arkadaşımız bu sır perdesini aşağıdaki açıklaması ile yırtıyor:

---

* Hafta Mecmuası, İstanbul 1934, No: 17-23.

'1921 Mart'ında Talât Paşa, iki buçuk seneye yakın bir zamandan beri Berlin'de bulunuyordu. Paşa'nın dostları onun yakında Almanya'yı terkederek belki memleketine geri döneceğini söylüyorlardı. Hattâ Talât Paşa, seyahat için hazırlıklar yapmaya bile başlamıştı. Bu hazırlıklardan birisi, her şeyden önce Almanya'daki izini saklamaktı. Paşa, uzun müddet Berlin'de oturduğu için Almanya'daki Türkler ve Türkiye ile ilgili olanlar onun nerede oturduğunu biliyorlardı. Bu sebepten dolayı Talât Paşa, Türkiye'ye geri dönmeden evvel kendisini unutturmak istiyordu. Bu da, Berlin'den uzaklaşmak sayesinde mümkün olabileceğinden Paşa, Alman başkentini terkederek başka bir şehire çekilmişti. Bir iki arkadaşı müstesna olmak üzere, Paşa'nm nereye gittiğini kimse bilmiyordu. Hatta İttihat ve Terakki önderleri tarafından Berlin'de kurulan yazıhanede çalışan arkadaşların her gün Avrupa gazetelerine bakarak tanzim ettikleri siyasi raporlar, Doktor Nazım Bey'e veriliyor ve onun vasıtasıyla Talât Paşa'ya gönderiliyordu.

Talât Paşa, izini kaybetmek için bu şekilde aldığı sıkı tedbirle, bir taraftan memlekete gidinceye kadar geçecek müddet zarfında şahsını unutturmak istediği gibi, diğer taraftan kendisini takip ettikleri tahmin olunan Ermeni fedailerini de şaşırtmak niyetinde idi.

Bir gün Talât Paşa, haftalardan beri Berlin'den uzaklaşmışken Paşa'nm Hardenberg Sokağı'nda 4 numaralı apartmandaki dairesinin kapısı çalınmış ve kapı açıldığı zaman bir İngiliz askeri görülmüştü. Bu bir İngiliz, emirber çavuşuydu ve İngilizlerin Berlin'deki askerî temsilciliği tarafından Talât Paşa'ya hitaben yazılmış bir mektup getirmişti. Bu mektupta deniliyordu ki:

«İngiltere Başbakanı Lloyd George hazretleri tarafından sizinle mühim bir meseleyi müzakereye memur edilen parlamento üyelerinden Sir Aubrey Herbert, Alman sınırına yakın olan Düsseldorf şehrinde sizi bekleyecektir. Bu görüşmeyi kabul ettiğiniz takdirde durumu derhal Berlin'deki İngiliz askerî temsilciliğine bildirmenizi rica ederiz.»

Talât Paşa Berlin'de olmadığı için bu mektup derhal bulunduğu yere gönderilmiş ve Paşa, telgrafla da vaziyetten haberdar edilmişti. İngiliz askeri temsilcisinden gelen bu mektuptan yirmi dört saat sonra Talât Paşa Berlin'de bulunuyordu.

Talât Paşa, Almanya'da kaldığı süre içinde iki kere Lloyd George'a mektup yazarak, Türkiye ile çok uğraşmamasını rica etmişti. Tabii bu mektubu cevapsız kalmıştı. Ondan sonra Paşa, İngilizler arasında Türkiye dostu tanıdığı kişilere de müracaat etmiş ve onlarla da mektuplaşmıştı. Onun için Lloyd George tarafından şimdi böyle bir davet gerçekleşmesi ilk nazarda hayretle telâkki edilmemişti. Berlin'deki İngiliz askerî temsilciliğinin Talât Paşa'yı arayıp bulması, onun adresini bilmesi, nazarı dikkati çekmemişti.

Her ne ise, Talât Paşa Berlin'e geri döner dönmez Düsseldorf görüşmesini kabul etmiş ve kabul ettiğini de İngilizlere bildirmişti. Görüşmenin gayet gizli kalması ve hiçbir kimse tarafından duyulmaması için birçok tertibat alınmıştı. Meselâ, gerek Talât Paşa, gerekse Aubrey Herbert, paltolarının yakalarını kaldıracaklar ve gözlerine de büyük, siyah camlı gözlükler takacaklardı. Görüşmede ikisinden başka hiçbir kimse bulunmayacaktı. Talât Paşa Fransızcayı iyice ilerletmiş olduğundan, iki taraf birbiriyle Fransızca konuşacaklardı.

Bütün bu hazırlıklar bittikten sonra Talât Paşa, görüşme gününden bir gün önce Berlin'den trene binerek Düsseldorf'a gitmişti.

Lloyd George namına gelen İngiliz milletvekiliyle konuşmuş ve İngiliz başbakanın kendisinden ne istediğini anlamıştı. İstenilen şeyler, İngiliz politikasının kurnazlığından mı ileri geliyordu, yoksa onlar ciddî ve samimî miydi? Buralarını kesin olarak kestirmek zordur. Her halde Lloyd George, 1921 senesi Mart ayı içinde, çok zor durumda bulunuyordu. Yunan ordusunu Anadolu'ya saldırtmıştı, fakat bunun artık çıkar yol olmadığını görüyordu. Bir çaresini bularak o siyasetinden geri dönmek istiyordu. Onun için aracı, Talât Paşa'ya demişti ki:

"Biz Anadoludaki Yunan askerlerini geri çekmek arzusundayız. Bunun için uygun şartlar altında Mustafa Kemal Paşa ile bir barış yapmak lâzımdır. Halbuki İngiltere, çok aleyhine yürüdüğü için doğrudan doğruya Mustafa Kemal Paşa'ya bir barış teklifi yapamaz. Onun için siz Anadolu'ya gidiniz, Mustafa Kemal Paşa ile anlaşınız. Ankara hükümetinin başbakanı olunuz, ondan sonra sizinle barış yapalım." Lloyd George,'un Talât Paşa'ya böyle bir teklif yapmaktaki maksadı ne idi? diye sorulacak olursa buna çeşitli şekillerde cevap verilebilir.

Birincisi, Lloyd George hakikaten zor bir durumda idi ve Anadolu harbini tatlı bir neticeye bağlamak istiyordu. Onun için Talât Paşa'yı araya koymaya karar vermişti denilebilir. İkincisi, Lloyd George Anadolu mücahitlerinin azim ve sebatını, Türk askerlerinin kahramanlığını İngiliz yardımıyla hareket eden Yunan ordusuyla kıramayacağını anlamıştı. Onun için Anadolu'yu dahilinden zayıf düşürmeye karar vermişti. Bu da Anadolu'da bir ikilik oluşturmakla mümkün olurdu. Talât Paşa Anadolu'ya geçerse belki Türk mücahitleri ikiye ayrılacaklardı. O zaman İngiltere Türkiye'nin geleceği hakkında takip ettiği gayeye kolaylıkla ulaşacaktı. Üçüncüsü, Lloyd George ne Talât Paşa aracılığıyla barış yapmak istiyor, ne de onu Anadolu'ya gitmeğe teşvik ederek, milli mücadeleyi zayıf düşürmeği düşünüyordu. Talât Paşa birdenbire Berlin'den kaybolduğundan, İngilizlerin Intelligence Servisi* onun izini elinden kaçırmıştı. Talât Paşa'nın harekâtını takip ve onu bugün Ermeni cellâtlarına teslim etmek için bu izi tekrar bulmak lâzımdı.

* İngiliz İstihbarat Teşkilatı.

Casus Teşkilâtının Maksadı

İngiliz istihbarat teşkilâtı, her türlü araca müracaat edebildiğinden ve elindeki vasıtalar da hadsiz, hesapsız olduğundan İntelligence Service Talât Paşa'yı İngiliz hükümeti aracılığıyla en kolay ve en çabuk bir şekilde bulmayı düşünmüş ve bu Düsseldorf görüşmesini düzenlettirerek eski Sadrazamı meydana çıkarmağa muvaffak da olmuştu .

Talât Paşa'nm Düsseldorf görüşmesinden Berlin'e geri döndükten üç dört gün sonra katledildiği düşünülecek olursa, mülakat meselesinde İntelligence Service'in bir rol oynadığını kabul etmek lâzım geliyor. Esasen o zamanlarda İngilizler Berlin'de Kurfürstendam'da bir bina kiralarak orada mükemmel bir istihbarat teşkilâtı kurmuşlardı. Almanya'da olup biten olayları oradan incelemekle ve her tarafa casus saldırmakla meşgul olduklarından, ortadan kaybolan Talât Paşa'nın izini bulmak için alınan tertibatın Berlin'deki İntelligence Service'in işi olduğu da kesindir.

Bununla beraber, Düsseldorf görüşmesinin yalnız Talât Paşa'yı bulmak amacıyla düzenlendiğini iddia etmek de doğru olamaz. Çünkü Lloyd George tarafından yapılan teklif zemin ve zamana çok uygundu. İngiliz başbakanı hakikaten zor durumda bulunuyordu. Türkiye hakkında takip ettiği siyasetin çıkmaz bir yola saptığını ve Mustafa Kemal Paşa Hazretleri tarafından idare olunan millî mücadelenin, yakında kendisinin başbakanlıktan düşmesine bile sebep olacağını görüyor ve bu çıkmaz yoldan geri dönmek için çareler arıyordu.

Talât Paşa, bu Düsseldorf görüşmesi hakkında yalnız bir iki kişiye, o da ima yoluyla, bazı açıklamada bulunmuştur. Kendisinin Lloyd George namına gelen İngiliz milletvekiline ne cevap verdiği kesin şekilde bilinmiyor. Fakat herhalde teklifi kabul eder gibi göründüğüne şüphe yoktur. Çünkü geçmiş hakkındaki düşüncelerinden, gelecekte de bir rol oynamak niyetinde olduğu, anlaşılıyordu. Paşa, Düsseldorf'tan Berlin'e döndük-

ten birkaç gün sonra, 1921 senesi Martı'nın on beşinci günü katledildiği için bütün Düsseldorf görüşmesi esrarı da naaşı ile beraber Berlin civarındaki İslâm mezarlığına defnedilmiştir. O esrar hakkında bugün yukarıda yazdıklarımızdan fazla bir şey söylemeye artık imkân yoktur.

Görüşmeden Sonra

Talât Paşa, Düsseldorf'tan Berlin'e geldikten sonra alışıldığı gibi Hardenberg Sokağı'nda 4 numaralı apartmanda oturmaya başlamıştı. Paşa biliyordu ki, oturduğu dairenin tam karşısına isabet eden bir apartmandaki pansiyonda birkaç haftadan beri Tayliryan isminde bir Ermeni yerleşmişti ve bu Ermeni, sokağın öbür tarafından bütün gün Talât Paşa'nın dairesini gözetliyordu.

Bu esrarengiz Ermeni kimdi? Alman hükümeti, eski sadık müttefiki olan Talât Paşa'nın hayatını her zaman korumayı taahhüt ettiği halde, o Ermeninin tam Paşa'nın oturduğu apartmanın karşısındaki binaya yerleşmiş olması neden Alman zabıtasının dikkatini çekmiyordu? Bu soruların cevapları, aşağıdaki hadiseler okunduğu zaman kendiliğinden verilmiş olacaktır.

Talât Paşa Mart'ın on beşinci günü sabahı yazıhaneye uğramak üzere evinden çıkmıştı. O gün hava, baharın erken geleceğini müjdeleyen bir güzellik taşıyordu. Yazıhanedeki arkadaşlar işlerini çoktan bitirmişlerdi ve Berlin'de nadiren görülen o güzel havadan yararlanmak üzere sokağa çıkmaya hazırlanıyorlardı. Vakit geciktiği halde Talât Paşa da o gün yazıhanede görünmemişti.

Bu esnada yazıhane kapısının şiddetle çalınmakta olduğu işitildi. Kapı açılınca Berlinde bulunan Türk arkadaşlardan birisi acele ile içeriye girerek dedi ki:

"Şimdi Hardenberg Sokağı'ndan geçiyordum. Yolda, kaldırım üzerinde bir kalabalık gördüm. Ahaliden birisine o toplantının sebebini sorduğum zaman: "Bir Türk öldürülmüş, işte,

orada kaldırım üzerinde yatıyor" cevabını verdi. Vurulanın kim olduğunu anlayamadım. Çünkü fazla kalabalık vardı. Aklıma bin türlü şeyler geldiği için sizlere haber vermek üzere koşa koşa buraya geldim!

Bu haber, yazıhanedeki arkadaşların akıllarını yerinden oynatacak özellikte idi. Acaba her gün, her saat, her dakika beklenilen o facia ile, Talât Paşa'nın katline mi şahit olacaktık? Arkadaşlar arasındaki bu derin endişeye bir kaç saniye içinde büyük bir merak da katışdığmdan, herkes sokağa fırlayarak hadise yerine koşmuştu. Evet, hakikaten Hardenberg Sokağı'nm 17 numaralı binası önünde üstü örtülü bir ceset yatıyordu. O aralık kalabalık dağıldığından cesedi örten bezin altından iki ayakkabının dışarıya çıktığı görülüyordu. Doktor Bahattin Şakir Bey, ceset üzerindeki örtüyü kaldırır kaldırmaz, her tarafı kanlara ve çamurlara bulanmış olan Talât Paşa'nın yüzünü teşhiste güçlük çekmemiş ve kendisini tutamayarak hıçkıra hıçkıra ağlamaya başlamıştı.

Talât Paşa'nm cesedi orada bir iki saatten beri yatıyordu. Zabıta, ölünün üzerini aradığı zaman cüzdanında "Ali Sai" yazılı kartlar bulduğundan, öldürülenin Talât Paşa olduğu evvelâ anlaşılamamıştı. Ali Sai ismi, Talât Paşa'nm Selânik'te ilk defa "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti"ni kurduğu zaman Paris'teki Terakki ve İttihat Cemiyeti'yle yaptığı haberleşmelerde kullanmış olduğu gizli ismiydi. Almanya'ya sığındıktan sonra tekrar o ünvan altında yaşamaya başlamıştı. Paşa'nın arkadaşları, cesedin öyle saatlerce kaldırım üzerinde yatmasını uygun görmediklerinden derhal Alman Dışişleri Bakanlığı'nı haberdar etmişler ve aralarında topladıkları bir kaç mark ile bir cenaze otomobili kiralayarak Paşa'nm cesedini Alman adliyesinin incelemesine vermek üzere Charlottenburg'taki morga nakletmişlerdi.

Cenaze, morg binasından içeriye götürüldüğü zaman orada bekletilen birçok cesetlerle beraber bir araya konulmak istenmiş ve ancak bin rica ve verilen açıklamadan sonra özel bir oda-

ya yatırılmıştı. Almanya'nın, büyük müttefiki sıfatı ile iki buçuk seneden beri memleketine sığınmış olan Talât Paşa'nın cesedine karşı daha morg kapısından girerken göstermiş olduğu bu rasimei kabulü (!) sonradan muhakemenin neticesini anlatabilmek için kaydetmek lâzımdır. Tabii o devirdeki Almanya ile şimdiki Almanya arasındaki büyük farkı unutmamak gerekir. 1921 senesindeki Alman hükümeti mevhum bir sosyalizm cereyanına kapılmıştı, dünkü müthiş düşmanlarını dost diye alkışlamaya eğilimliydi ve Almanya için her türlü boyunduruğu inciden örülmüş bir gerdanlık gibi kabul ediyordu.

Cinayet Nasıl Oldu?

Talât Paşa'nın şahadetine ait detaylar şundan ibaretti:

Paşa, kendisinin Ermeniler tarafından takip edilmekte olduğunu pekâlâ biliyordu. Böyle olduğu halde o izlenmeye hiç önem vermez ve daima yalnız başına sokağa çıkardı. Bu hususta arkadaşları tarafından yapılan uyarılara verdiği cevapta: "Bir insan birisini öldürmeğe karar verirse gelir, öldürür; bunun önüne geçilemez!." derdi.

Hakikaten de öyle olmuştu. Salamon Tayliryan isminde bir Ermeni, Almanya'da bir hafta kalmak üzere izin alarak Aralık 1920'de Berlin'e geliyor, sonra kalış süresini bir dilekçe ile devam ettiriyor, Talât Paşa'nın Hardenberg Sokağı'nda oturduğunu inceliyor, Paşa'nın oturduğu evin tam karşısına gelen 37 numaralı apartmandaki pansiyona yerleşiyor, oradan Paşa'nın evini daimî bir tarassut altında bulunduruyor, Paşa'nın hangi saatlerde sokağa çıktığını öğreniyor ve tasarladığı cinayeti böylece hazırlıyor.

Bir gün Tayliryan'a Paris'ten bir çek ile 12 bin mark gönderilmişti. Tayliryan, cinayeti müteakip firarı için lâzım olan bu parayı cebine yerleştirmiş, Mart'ın on beşinci günü sabahleyin yarım şişe konyağı birden içerek cesaretini arttırmış ve Alman

ordusuna ait büyük tabancasını cebine yerleştirdikten sonra pencerenin önüne giderek Talât Paşa'nın evinden çıkmasını beklemeye başlamıştı.

Bir müddet sonra Talât Paşa evden dışarıya çıkınca Tayliryan hemen merdivenleri atlayarak sokağa fırlıyor ve biraz uzaktan Talât Paşa'yı takip etmeye başlıyor. Paşa, Hardenberg Sokağı'nın tam 17 numaralı evinin önüne geldiği zaman katil birdenbire Paşa'ya yaklaşarak sol eliyle sol omuzuna dokunuyor. Paşa bunun üzerine başını sol tarafa çevirip bakarken Tayliryan sağ elinde tuttuğu revolverini hemen Talât Paşa'nın kafasının arkasına dayayarak bir kurşunla Paşa'yı yere seriyor. O kadar yakından ateş ediyor ki namlunun ağzından çıkan barut ateşi Paşa'nın saçlarını yakıyor. Kurşun kafasından girip alnından çıkıyor. Talat Paşa yalnız bir kere bağırabiliyor, ondan sonra yüzükoyun yere kapanarak derhal ölüyor.

Katilin Yakalanması

Katil Tayliryan bu cinayeti işledikten sonra hemen geri geriye dönerek kaçmaya başlıyor. Fakat oradan geçenler kendisini kovalayarak yakalıyorlar, şiddetle dayak atıyorlar, hattâ katilin üstünü başını parçalıyorlar ve onu cinayet yerine yetişen zabıtaya teslim ediyorlar. Katil, ahali tarafından tartaklanırken devamlı yarım yamalak Almancasıyla:

"O ecnebî... Ben ecnebi... Size ne oluyor?" diye bağırıyordu, fakat Berlin sokaklarında güpe gündüz insan öldürüldüğünü görmemiş, işitmemiş olan Berlinliler o kadar heyecana gelmişlerdi ki zabıta yetişmeseydi, mutlaka katili linç etmiş olacaklardı. Bunu yapmış olsaydılar, hiç de fena olmayacaktı. Çünkü o zamanki Sosyalist Alman hükümeti, muhakeme neticesinde katili beraat ettirmek rezaletinden kurtarılmış olacaktı.

Katil Tayliryan, Charlottenburg polis dairesine teslim edildikten sonra sorguya çekiliyor. İlk sorguda herşeyi itiraf ediyor,

kendisinin Selmaslı ve İran Ermenilerinden olduğunu, Talât Paşa'yı, katledilen anasının babasının ve kardeşlerinin intikamını almak için bilerek, kasten öldürdüğünü söylüyor, yaptığı cinayetten dolayı iftihar bile duyduğunu ima ederek anlatıyor ve isticvabı neticesinde bilerek öldürme maddesinden dolayı zanlı olarak mahkemeye veriliyor.

Bu kısa detayı hadisenin adî bir cinayetten ibaret olduğunu isbata yeterli olmakla beraber, o zamanki sosyalist hükümetin etkisi altında bulunan Alman mahkemesi, muhakemeye gayet garip ve iğrenç bir şekil ve Türklük namına pek feci denilecek bir netice vermekten çekinmemiştir. Talât Paşa'nın şahadeti dolayısıyla Alman gazeteleri tarafından yazılan makaleler arasında Reichssvart Gazetesi'nin yorumları pek ziyade dikkate değerdi, o gazete diyordu ki:

"İngiltere'nin eli çok uzaklara erişir ve ekseriya gözle görülmez. Fakat bir zaman sonra hadiselerin kendisine bakıldığı zaman o elin kimin eli olduğu anlaşılır. Fakat bazan o elin gölgesi, hatları belirgin bir şekilde çizilmiş olarak görülür. Talât Paşa'nm katli hadisesinde işte bu durum geçerlidir."

Hakikaten, Talât Paşa'nm şahadetiyle neticelenen bu suikastın doğrudan doğruya bir Ermeni intikamı olmadığını ilk bakışta kabul etmek lâzım geliyordu. Herhalde dış eller tarafından sevk ve idare edilmiş olan o suikast için Ermeni intikamı tahrik edilmişti.

Bir Mülakat ve Bir Son

Bu düşüncenin neden ileri geldiğini anlayabilmek için aşağıdaki hadiseleri kaydetmek yeterlidir:

Birinci Dünya Savaşı'nm ilk haftalarında, henüz harbe girmemişken İstanbul'da Sir Mallet, İngiliz elçisi olarak bulunuyordu. Elçi bir gün, o zaman İçişleri Bakanı olan Talât Bey'le savaşa dair konuşmuş ve Türkiye'nin durumu hakkında ondan

bilgi almaya çalışmıştı. Talât Bey bu görüşme esnasında elçiye demişti ki:

"Biz herhalde Rusların bulunduğu tarafta olamayız!"

Sir Mallet, sonradan yayınlayan hatıratında bu görüşmeyi aynen kaydetmektedir. Bu görüşmeden bir gün sonra İstanbul'da, Talât Paşa'ya karşı suikast yapmak maksadıyla gelen üç Ermeni suçüstü yakalanmışlardı. Bu suikastçılar, sorguları esnasında, suikastın Lord Kiçner ile Yunan liderleri tarafından kendilerine ısmarlandığını söylemişlerdi. Bu üç Ermeninin İstanbul Divanıharbi'ndeki muhakemelerine ait olan rapor belki Divanıharp evrakı arasında duruyordur. O zaman Tanin Gazetesi bu vakayı "Siyasî komedya" ünvanı altında yayma başlamıştı. Fakat Yunanistan'ın savaşta alacağı durum henüz bilinmediğinden ve Almanya İmparatorunun akrabasından bulunan Kral Kostantin Yunan tahtında oturmakta olduğundan, Kralın konumunu müşkülleştirmemek için İstanbul'daki Almanya sefareti tarafından yapılan iltimas üzerine "Siyasî Komedya"nın tamamen yayınından vazgeçilmişti.

İçişleri Bakanı Talât Paşa'ya karşı bu suikast tertip edildiği zaman ne Ermeni göçü, ne Ermeni katliamları ve ne de bunlardan dolayı hasıl olan bir Ermeni intikamı vardı. Aksine Talât Paşa o zamanlarda Ermenilerle anlaşmaya en ziyade taraftar olan Türk liderlerinden biriydi. İngiliz casusları tarafından yaptırılmış ve buna benzeyen daha birçok katiller ve suikastlar kaydettiği için bunlar hatıra geldiği zaman, Talât Paşa'nın da Berlin'deki Intellicence Service tarafından öldürüldüğüne kanaat getirmek gerekiyor.

Naaş ve Cenaze Töreni

Talât Paşa'nın cesedi şimdi morgda artık gömülmesi için Alman adliyesinden izin çıkmasını bekliyordu. O günlerde

morg büyük bir ziyaretgâh halini almıştı. Talât Paşa'yı tanımış veya tanımamış olan bütün soylular ve yabancılar Paşa'ya son veda ziyaretini yapıyorlardı. Alman heykeltıraşlarından, bir profesör de morga gelip Paşa'nın ölüm maskesini almıştı. Naaş hazırlandıktan ve çinkodan yapılmış ve her tarafı lehimli bir koruyucu kabın içine konulduktan sonra tabutuna yerleştirilmişti.

Cenaze töreni için 20 Mart seçilmişti. Tabut merhumun oturduğu eve getirilmişti. Cenaze oradan kaldırılacak, birçok yollardan geçirilerek ilerde vatanına yollanmak üzere bir yerde korunacaktı. Cenaze töreni için birçok davetiyeler gönderilmişti. Fakat bu davetlere gerek yoktu. Çünkü, Berlin'de ve Almanya'nın çeşitli şehirlerinde oturan bütün Doğulular o gün cenaze alayında hazır bulunarak o töreni, bir büyük Doğulular töreni şekline sokmuşlardı. Her taraftan gönderilen çelenklerden evin içi dolup taşmıştı. Merhumun tabutu çiçek demetleri içinde kaybolup gitmişti. Bu çelenkleri mezarlığa kadar taşımak için birçok otomobiller tutulmuştu. Cenaze alayı, törenin yapılacağı ve naaşın saklanacağı yere geldiği zaman burada evvelâ Osmanlı elçilik imamı dinî vazifelerini yapmıştı. Ondan sonra birçok konuşmacı Talât Paşa'nın yüksek özelliklerini uzun uzadıya sayıp dökmüşlerdi. Bu konuşmacılar arasında bazı Alman liderlerinden başka, Mısırlı ve Hintli vatanperverler de vardı.

Bahaeddin Şakir Bey'in Konuşması

Konuşmacıların en acıklısını Doktor Bahaeddin Şakir Bey söylemişti. Onun en ziyade sevdiği ve takdir ettiği arkadaşının tabutu önünde söylediği ebedî veda sözleri şu idi:

"Ey cemaat,

Tabutu önünde kemali huşu ile toplandığımız Talât Paşa, fıtratın ender yetiştirdiği ileri gelenlerdendir.

Üstün ahlakını, büyük zekâsını, azim ve idaresini herkes teslim eder. Bütün bu vasıflarını ve faziletlerini altruizm esası üzerine vatan ve milletinin kurtuluşuna ait kılmıştı. Türk vatanının, Türk vatanperverliğinin timsaliydi.

Eğer şans izin verseydi, onun açtığı bayrak altında toplananların çabasıyla Türk vatanının, Türk milletinin hukukunu, istiklâlini gelişmiş ve büyük milletler sırasında dünyaya tanıttırdığını kendisi görebilecekti.

Feleğin aksine, yapılan azim fedakârlıklar hayatında semere vermedi. Türk ezildi, fakat Türklük fikri yükseldi. Türk milleti benliğini her zamankinden ziyade anladı..."

Tabutun önünde konuşma yapan Hintliler ve Mısırlılar hep İngiltere'den bahsediyorlar, İngilizlerin zulmünden kurtulmak için bütün varlıklarıyla çalışmakta devam eyleyeceklerine yeminler ediyorlardı.

Bir Savunma Olayı

Talât Paşa'nın arkadaşları ve dostları merhuma karşı son görevlerini yaptıktan sonra dağılıp gitmişlerdi. Yalnız merhum Paşa'nın en yakın arkadaşları üzüntülerine eklenen endişelerinden dolayı henüz cenaze ile beraber olduklarını ve ondan ayrılamadıklarını hissediyorlardı. Bu endişeleri ise, katil Tayliryan'm muhakemesi meselesi idi. Çünkü bu muhakemenin alacağı şekil, Türklük açısından büyük bir öneme sahipti. Cinayet gününden beri geçen beş gün içinde ortaya birtakım gerçekler çıkmıştı. Meselâ Alman muhakeme usulüne göre, katil istediği kadar avukat tutmak hakkına sahip olduğu halde öldürülenin veresesi bu haktan yoksun idiler ve öldürülene ait hukukun savunması sadece savcıya ait bulunuyordu.

Bu hale nazaran savcının aydınlatılması lâzım geliyordu. Katil Tayliryan ilk cevabında, öldürülen anasının, babasının ve

kardeşlerinin intikamını aldığını söylediğinden muhakeme esnasında bütün Ermeni meselesinin ortaya atılması ihtimali vardı. Böyle olduğu takdirde o güne kadar Ermeni meselesinin ne demek olduğunu bilmeyen bir savcı, öldürülen Talât Paşa'nın hukukunu nasıl müdafaa edebilirdi?

Bu endişeler içinde sağa sola baş vuran Berlin'deki Türkler de o zamanki Adalet Bakanını, Dışişleri Bakanını ve doğu işleriyle ilgilenen olan makamları dolaşarak katil Tayliryan'ın nasıl muhakeme edileceğini öğrenmişlerdi. Alınan açıklama, Türklerin endişelerini ortadan kaldıracak gibi görünüyordu. Çünkü Alman sosyalistlerinin emirlerini dinlemeğe mecbur olan Berlin dışişleri yöneticileri bile, meselenin adi bir cinayetten ibaret olduğunu, muhakemeye siyasî bir özellik verilmeyeceğini, hattâ katilin anî surette veremden hasta olduğundan mahkemeye çıkmadan ölmesi bile muhtemel bulunduğunu söylüyorlardı. Alman Adalet Bakanı da muhakemede Ermeni meselesinin mevzuu bahsedilmesine müsaade olunmayacağı hakkında bizzat teminat veriyordu.

Adi Bir Cinayet!

Diğer taraftan muhakeme esnasında savcı vazifesini görecek olan kişi, kendisine müracaat edildiği zaman demişti ki:

"Mesele bizim için adi bir cinayetten başka bir şey değildir. Muhakeme de bu tarzda cereyan edecektir. Şayet, katilin vekilleri muhakemeye siyasî bir şekil vermek isterlerse ve hakim heyeti de bu cereyana kapılacak olursa, ben lâzım gelen bilgi ve belge toplamak için ister istemez muhakemeyi geri bıraktıracağım."

Her taraftan verilen bu teminat, nihayet İttihat ve Terakki önderlerinin endişelerini ortadan kaldırmıştı. Fakat bütün bu teminat ve o vaatler birer kuru lâftan ibaretti. Bunlar, Türklerin fazla teşebbüste bulunmamaları ve basın ve diğer vasıtalarla ortalığı karıştırmamaları için veriliyordu.

Bir taraftan bu teşebbüsler yapılırken diğer taraftan katil Tayliryan'ın ilk incelemesi de bitmişti. Katl günü olan 15 Mart'tan muhakeme günü olan 2 Haziran'a kadar bir buçuk ay geçmişti. Tabiî bu bir buçuk ay katilin ilk incelemesi için çok uzundu. Fakat ihtimal ki sosyalistlerin kurmuş oldukları Alman hükümeti bu müddet içinde muhakeme hakkında alacağı tavrı hareket hakkında kesin bir karar vermediği için muhakeme gününü daima geride bırakmağa mecbur olmuştu.

Muhakeme, Jüri mahkemesinde cereyan edecekti. Mahkeme reisi Doktor Lehmberg, Savcı Gollnick idi. Jüri azası sıvacı, tüccar, kuyumcu, damaktarıcı, çilingir, ustabaşı, boyacı ustası, attar, tesviyeci, tuğlacı gibi esnaf erbabından ibaretti. Katilin savunma vekilleri ise, savaşta Almanya'da tutulan düşman casuslarım savunmakla şöhret kazanmış olan avukat Von Gordon, avukat Weithauer, avukat Niemeyer idiler. Bu avukatların üçü de böyle karışık işlerde başarı kazanmakla şöhret bulmuş kimselerdendi. Alman millî haysiyetiyle oynamış olan bu avukatlardan Werthauer, Hitler iktidar mevkiine geçer geçmez Almanya'dan kaçmaya mecbur olmuştu.

Muhakemeye saat dokuzu çeyrek geçe başlanmıştı. Aradan daha beş, on dakika geçmeden katilin avukatları tarafından ortaya atılan sorulardan bütün Ermeni meselesinin muhakeme esnasında konu edileceği anlaşılmıştı. Vaadi gereği buna engel olmak vazifesiyle sorumlu olan savcı katilin avukatları tarafından istenilen şeylere itiraz eder gibi görünerek demişti ki:

"Vaka Ermenistan'da değil, Berlin'de cereyan etmiştir.

Mütehassısların dinlenmesine lüzum yoktur."

Bunun üzerine avukat Gordon ayağa kalkarak bu hususta kesin bir karar verilmemesini ve Alman devleti menfaatlerinin unutulmamasını ileri sürmüştü. Bu ihtar, mahkeme reisi tarafından, uzman olarak Papaz Lepsius ile, ordumuzda kumandanlık etmiş olan Liman Von Sanders Paşa'nın dinlenmelerine karar verildiği bildirilmişti.

Merhum Talât Paşa'nın hukukunu savunacak olan savcı daha hiç ses çıkarmadı ve anlaşıldı ki muhakeme; savcının savunma için hazırlığı olmadan devam edecekti. Katilin avukatları, muhakemenin siyasî noktadan cereyan ettirilmesine ilk hamlede muvaffak olmuşlardı. Muhakemenin bu tarzda cereyan etmesinin Alman siyaseti bakış açısından lâzım olduğunu söylemek kâfi gelmişti.

Bir kere, Lepsius denilen protestan papaz, dehşetli bir Türk düşmanıydı. Bu adam bugün de Potsdam'da oturan ve bütün hayatını Türk düşmanlığına yönelik çalışarak geçirir. Türkler aleyhine yayın yapmakla uğraşır, bunun için de kendisine en münasip konu Ermeni meselesidir. Bugün de Ermeni - Alman cemiyetinin elebaşısı olan bu papas Lepsius, cahilane olduğu kadar haddi aşan bir dinî taassupla yazılmış olan eseriyle, büyük devletlerin ermeni meselelerinden dolayı senelerden beri yapmış oldukları mütemadi müdahalelerin köhne timsali olarak kalmıştır. Böyle bir adamın katil Tayliryan'ın muhakemesi esnasında Ermeni meselesinde uzman olarak dinlenmesi o zamanki sosyalist Alman hükümetinin ne kadar tarafgirlik ettiğini isbata yeterlidir. Liman Von Sanders Paşa'ya gelince, o bir zabitti; kendisine ne emredilirse o şekilde hareket edeceğinden şüphe yoktu. O da, ifadesinde Ermeni meselesini yüzüne gözüne bulaştırmıştı.

Muhakeme salonunda bulunan Türkler heyecan içinde idiler. Salon hıncahınç dolu idi. Türkler ve Ermeniler çoğunluğu oluşturuyorlardı. Alman zabıtası, Doğuluların muhakeme esnasında rahat oturmayacaklarını nazarı dikkate alarak bir olay çıkmasına engel olmak için güvenliğe fazla önem vermiş ve muhakeme salonuna girenlerin üzerlerini, silâh var mı, yok mu diye, pek sıkı bir şekilde araştırmıştı. Sıra, cani Tayliryan'ın cevabına geldiği zaman, muhakemenin uydurma bir şey olduğu büsbütün anlaşıldı. Çünkü katile sorulan sorulardan, basit inceleme-

nin bile doğru dürüst yapılmamış olduğu meydana çıkıyordu. Meselâ, katilin kimliği meçhul kalmıştı. Katil, cinayetten sonra ilk sorguda kendisinin İranlı ve Salmas'lı olduğunu söylediği halde şimdi mahkemede, 1897 senesinde Pakariç'te doğan, iki üç yaşında iken ailesiyle Erzincan'a giden, orada yalnız dokuz sene okulda okuyan, iki biraderi ve üç kız kardeşi olan Türkiyeli bir Ermeni olduğunu söylüyordu. Kimse, kendisine cevapta nedense Salmas'lı olduğunu söylediğini sormaya lüzum görmemişti.

Katilin cevabı biter bitmez mahkeme reisi de niyetinin ve maksadının ne olduğunu belli etmiş ve derhal demişti ki:

"Talât Paşa'nm katli ile alâkadar olan tehcir meselesini zanlının kişisel durumuyla ilgili olduğu derecede konudan bahsetmek uygun olacaktır." Hâkimin bu sözüne, savcı yalnız:

"Zannedersem bunlardan kaçınmak daha uygundur."

demekle yetinmişti. Halbuki hakim heyeti kısa bir görüşmeyi takiben şu kararı düzenlemişti:

"Katliamların nasıl meydana geldiğini ve ailesinin neler çektiğini zanlının detaylıca nakletmesini istiyoruz."

Katil, Masal Anlatıyor!

İşte bu karardan sonra katil Tayliryan, Alman hakim heyetine hiç bir taraftan bir itiraz gerçekleşmeden, başından sonuna kadar uydurma bir masal anlatmaya başlamıştı. Onun söylediği şeyler o kadar hayalî, o kadar uydurma idi ki, insan gelişmiş bir memleketin mahkeme salonunda adalet dağıtmakla sorumlu olan hâkimlerin bunları nasıl dinlediklerine, nasıl kendilerinin çocuk yerine konulduklarına kızmayarak, katili susturmadıklarına hayret etmekten kendini alamıyordu.

Tabiî, yalnız hakim heyeti değil aynı zamanda jüri heyeti de o masalları birer gerçek gibi dinleyerek tamamıyla o ifadele-

rin etkisi altında kalıyordu. Dünya olaylarıyla yakından alâkadar olmayan safdil esnaftan oluşan 12 kişilik bir jüri heyetinin katil tarafından itirazsız verilen ifadeyi bir gerçek gibi dinlemesi kadar tabiî bir şey olamazdı.

Katilin anlattıklarının özeti şu idi: Ermeni tehciri Erzincan'da 15 Haziran 1915'te başlamış, Tayliryan da ailesiyle beraber tehcir edilenler arasında bulunmuş. Yolda giderken katilin anası, babası ve kardeşleri gözlerinin önünde kesilmiş. Katil kendisini ölmüş gibi göstermiş ve gece olduğu zaman ölüler arasında yattığı yerden kalkıp kaçmaya başlamış, bir zamanlar şurada burada dolaşmış, İran'a, Rusya'ya geçmiş, ondan sonra tekrar Erzincan'a gelerek babasının gizlediği ve gömdüğü dört bin altını, bulup çıkarmış, o paralarla Sırbistan'a gitmiş, okullarda okumuş, ticaretle meşgul olmuş, Paris'e ve Cenevre'ye gitmiş ve nihayet makinistlik yapmak üzere Almanya'ya gelmiş!..

Tayliryan'ın bu ifadelerini ret ve cerh edecek hiç kimse yoktu. O devamlı anlatıyor ve mahkeme de onları tatlı tatlı dinliyordu. Katilin Paris'te ne işi vardı, niçin Cenevre'ye gitmişti. Orada Ermenilerin ihtilal komiteleri olduğu bilinmiyor muydu? Kendisinin Erzincalı olduğu nereden biliniyordu? Katil, makinistlik okumak için Berlin'e gelmişti. Halbuki, pasaportlu bir hafta kalmak üzere vize edilmişti. Bu yön neden düşünülmüyordu. Katlden birkaç gün önce kendisine Paris'ten 12 bin mark gönderen kimdi? Berlin'de bulunduğu süre içinde ilişki kurduğu Ermeniler neden sorguya çekilmemiş ve mahkeme edilmemişti. Buraları araştıran kimse yoktu.

Katil, masalına devam ederek, bir gün Hardenberg Sokağı'nda üç kişiye rastladığını, ortada yürüyen kişiye, diğer ikisinin "Paşa" diye seslendiklerini işittiğini, bu paşa kelimesinin dikkatini çektiğini, Paşa denilen kişiye baktığında onun Talât Paşa olduğunu anladığını, çünkü Paşa'nın resmini daha önce görmüş olduğunu anlatıyordu. Diyordu ki: "Bu üç kişi izleyerek, evlerinin Hardenberg Sokağı'nda 4 numarada olduğunu

öğrendim. Ondan sonra gördüğüm rüyalar sıklaşmaya başladı. Rüyamda, annem gözümün önüne geliyordu. O, bana diyordu ki: "Oğlum, bizim ve milletimizin katili olan Talât Paşa'nın nerede olduğunu biliyorsun, neden gidip ondan intikamımızı almıyorsun? Artık sen benim oğlum değilsin." Bu, "Artık sen benim oğlum değilsin!" sözünü hâkim katile tekrar ettirerek jüri heyetinin dikkatlerini o cümleye çekmek fırsatını kaçırmıyordu. Katil, annesini güya böyle her gece rüyasında görünce Talât Paşa'yı katletmeye karar vermiş ve bu maksatla Mart'ın beşinci günü gelip Talât Paşa'nın karşısındaki pansiyonda bir oda tutarak yerleşmişti.

Katilin, Talât Paşa'yı ancak sokakta gördüğü zaman onun Berlin'de bulunduğunu öğrendiği hakkındaki ifadesine bir çocuğun bile inanmaması lâzım gelirken, mahkeme onu da bir gerçek olarak kabul etmişti. Halbuki, katil ilk sorguya çekildiği zaman Berlin'e Talât Paşa'yı öldürmek maksadıyla geldiğini itiraf etmişti. Bu mühim nokta, muhakeme esnasında hiç itibara alınmadan geçilmişti. Sonra, anasını rüyasında görmesi üzerine Talât Paşa'yı katle karar vermesi de herhangi bir mahkeme huzurunda anlatılacak olsaydı, ancak alayla karşılanırdı. Halbuki sosyalist Alman hükümetinin kurduğu adalet yeri, bu rüyaları da katil için hafifletici sebepler olarak kabul ettiğini gösterir bir şekilde, hareket eyliyordu. Tabiî bütün bu rüya masalı, evvelinden mükemmel şekilde hazırlanmış olduğu için, avukat Gordon rüyaların Doğulular üzerinde çok etkiler yaptığını ileri sürerek, o rüyalara daha fazla önem verdirmeye çalışıyordu. Gordon demişti ki:

"Rüyada gördüğü annesinin hayali, Tayliryan'ın yaptığı işte çok etkili olmuştur. O arkadaşlarına haber vermeden Talât Paşa'yı takip etmiş ve öldürmüştür.

Öldürmeden evvel Tayliryan'da dinî hisler uyanmıştı. Bir Hıristiyanın insan öldürmemesi lâzım geldiğini düşünmüştü. Sonra gözünün önüne yine o katliamlar ve annesinin hayali gel-

miş, kendisini kaybetmiş ve nihayet öldürmeye karar vermiş ve kararını tatbik etmişti." Bu rüya meselesinden başka bir de, katilin sara hastası olduğu ortaya atılmıştı. Katil bu maksatla birkaç uzman doktor tarafından muayene edilmişti. Avukatlar bu uzmanların verdikleri raporları da özetleyerek, katilin hastalıklı bir adam alduğunu isbata çalışmışlardı. Bütün bu muhakeme aşamaları, bir taraflı bir muhakeme şeklinde cereyan etmiş ve savcı, muhakemeden evvel Talât Paşa'nın dostlarına verdiği vaatlerin aksine olarak, o haksızlıklara karşı hiç sesini çıkarmamıştı.

Katliamların Sebebi

Halbuki, savcının bu sessizliğine karşılık Berlin'in üç mühim avukatı hatır ve hayale gelmez kötü sözler savurmakta devam ediyorlardı. Bu avukatlardan Werthauer yalnız Talât Paşa'nın şahsını değil, Türk milletini bile küçük düşürecek kadar ileri gidiyordu. Safdil jüri heyetini aldatmak için o kadar uydurma masallar söylüyorlardı ki, onlarla takip edilen gaye feci olmasa idi, kahkaha ile gülmek lâzım gelirdi. Meselâ Werthauer diyordu ki: "1908 senesinde Talât Paşa nasıl iktidar konumuna geçti, biliyor musunuz? Bir gün o arkadaşlarıyla beraber bakanlığa gelerek Sadrazamı gördü. Sadrazam sigarasını yakmış, ellerini ceplerine sokmuş olduğu halde Talât'ı bekliyordu. Talât'ı gördüğü zaman Sadrazam ona demişti ki: "Ne var, ne yapıyorsunuz? Böyle şeyler, istemediğimizi pekâlâ biliyorsunuz." O anda zaten hazır duran tüfenk patlamış ve Talât tarafından vücudu ortadan kaldırılmak istenen adam boğazından vurularak ölü bir halde yere yuvarlanmıştı.

Şüphe yok ki avukatın yukarıda Alman mahkemesine anlatmak istediği hadise, meşhur "Babıâli vakası" ve Balkan Savaşı'nda Başkumandan olan "Nâzım Paşa'nın vefatı" olacaktı. Fakat avukatlar, olayları ve zamanları birbirine karıştırıyor, yalnız

Talât Paşa'yı zalim ve eli kanlı bir adam olarak tanıtmak için bir takım yalanlar savuruyor ve işin doğru ve eğri tarafları olması lâzım geleceğini düşünmeye hiç hacet görmüyordu.

Bütün bu yalan iddiaları reddedecek hiçbir kimse yoktu. Muhakeme salonu, bir aralık tarihî bir kongre salonu halini almıştı. Çünkü avukatlar, Osmanlı Devleti içinde yaşayan Hıristiyan unsurların Türkler tarafından yapılan zulûmlerden dolayı nasıl o devletten ayrılmağa çalıştıklarını tarafgirane bir şekilde açıklamaya koyulmuşlardı. Güya büyük devletler arasındaki rekabetten dolayı Ermeniler savaşa gelinceye kadar bu ayrılma gayesini sağlamaya başarılı olamamışlardı. Onun için savaş esnasında Türkler tarafından katliam edilmişlerdi. En acıklı şekillerde tarif edilen bu katliâmın tek sorumlusu Talât Paşa idi.

Avukatlar, katliamlardan dolayı Talât Paşa'yı sorumlu tutmak için mahkemeye birçok belgeler gösteriyorlardı. Bu belgelerin hep Talât Paşa'nın İçişleri Bakanı iken güya vilâyetlere çekmiş olduğu telgrafnamelerden ibaretti. Bu telgrafnamelerin sahte olduğunu hâkimlere ve safdil jüri azasına kim anlatabilirdi? İçişleri Bakanlığı'nın öyle önemli meseleler için daima şifreli telgraflar çektiğini, halbuki gösterilen telgrafların şifresiz olduğunu mahkemeye kim söyleyebilirdi; tabiî hiçbir kimse yoktu. Onun için meydanı boş bulan avukatlar, katil Tayliryan'ı savunmak için hatırlarına ne gelirse, Berlin'deki Ermenilerden neler öğrenebildilerse, onları gayet serbest bir şekilde ve istedikleri gibi anlatıyorlardı.

Kendilerini savunmak için Türklere hiçbir fırsat verilmediği halde, Ermeniler ta İngiltere'de Mançester'den Ermeni piskoposunu getirterek muhakemede şahit olarak dinletmişlerdi. Ermeni tehcirinden kurtulduklarını iddia eden birtakım kadınlar ve erkekler de Ermeni katliamlarını jüri heyetini çok etkileyecek tarzda anlatmışlardı. Bunlar her ne söylerlerse birer gerçek olarak kabul ediliyordu.

Bu esnada savcı; alışıldığı gibi hiç sesini çıkarmadan söylenen safsataları dinliyordu. Muhakeme iki gün devam ettikten ve gerek avukatlar, gerekse sözde uzmanlar ve şahitler tarafından yüzlerce sayfa dolduracak kadar sözler söylendikten sonra sıra savcının iddianamesini okumasına gelmişti. Fakat muhakeme, nakledilen şekilde cereyan ettikten, Ermeni meselesi bütün aşamalarıyla işin içine karıştırıldıktan ve verilen vaadin tersine olarak muhakemeye siyasî bir renk verildikten sonra savcının artık fazla bir şey beklemeye imkân yoktu. Savcı, şayet muhakeme esnasında Ermeni meseleleri konuşma konusu olursa, o meseleleri incelemek için mahkemeyi geri bıraktıracağını söylemişti. Halbuki, muhakeme geri kalmamış ve savcı da hazırlanmamıştı. Bu vaziyet karşısında savcının iddianamesi pek kısa olmuştu. Esasen, ifadesini uzun tutmak istese idi bile, buna imkân bulamıyacaktı. Çünkü mahkeme reis, savcıya bu kısa ifadesini bile kısa kesmesini ihtar etmekten çekinmemişti. Bir hâkim ancak bu kadar tarafgirlik edebilirdi.

Savcı Gollnick, en ziyade Avukat Werthauer'e hitap ederek demişti ki :

"Merhum Talât Paşa'yı Alman milletinin sadık bir müttefiki olarak belirtmem pek hoşunuza gitmedi. Burada tekrar ederim ki Türk milleti Alman milletiyle beraber omuz omuza savaştı. Geçmişi inkâr etmeye kalkışmak namuskârane bir hareket değildir. Bir de avukatın Talât ve Enver Paşaları memleketlerinden firar etmiş birer cani gibi göstermesini en şiddetli bir surette protesto etmeye mecburum."

İşte savcının Talât Paşa'yı ve Türk milletini savunması bu birkaç sözden ibaretti. Saatlerce devam eden şahadetleri ve üç avukatın uydurmalarına karşı bundan başka hiçbir karşılıkta bulunulmamıştı. Aksine, savcının bu kısa açıklaması üç avukatın yeniden merhum Talât Paşa'ya ve Türk milletine hücum etmelerine fırsat olmuştu. Bilhassa Werthauer, yeniden Talât Pa-

şa'yı konu bahsetmiş, merhumun 10 Haziran 1919 tarihinde İstanbul divanıharbi tarafından idama mahkûm edilmiş olduğunu ve bu idam hükmü var oldukça kendisinin Talât Paşa'yı cani diye tarif etmeye hakkı olduğunu söylemiş ve tekrar Talât Paşa ile arkadaşları hakkında ağıza alınmayacak sözler kullanmıştı..

Werthauer, muhakemeye siyasiyat sokulmadığını iddia edecek kadar küstahlık da göstermiş, siyasiyat karışmış olsaydı daha neler söylemeleri lâzım geleceğini anlatmış ve demişti ki: "Alman milleti de Ermeni tehciri için verilen emirlere katılmakla suçlanmaktadır. Almanlar bu suçlamaları şiddetle reddetmek sayesinde onlardan kurtulabilirler. Bu hususta Jüri heyetinin bilhassa nazarı dikkatini celbederim." Avukatlardan Niemeyer bu noktaya daha esaslı bir şekilde, değinerek demişti ki:

"Savaş esnasında Türkiye'de bulunmuş olan askerî ve siyasî Alman yöneticileri Ermeni mezalimini uygun olmayacak bir şekilde gizlemeye ve örtmeye çalışmışlardır. Her ne kadar o zulümlerin bir dereceye kadar önüne geçmeye çahşmışlarsa da biz Almanlar, o meselelerden dolayı Doğuda Türklerle beraber aynı derecede sorumlu sayılıyoruz. Amerika'da, Fransa'da ve Doğuda yayınlanan birçok eserlerde biz Almanlar Türkiye'nin gerçek "Talât"ları olarak gösterilmekteyiz. Şayet Tayliryan beraat edecek olursa, o zaman Almanlar hakkındaki bu suçlamalar kendiliğinden düşecektir. Dünya bu beraati gerçekten yüksek bir adalet eseri olarak selâmlayacaktır.

İşin içine siyaset sokulmadığı iddia olunuyordu da katilin beraati için işte böyle büyük bir siyasî sebep ileri sürülüyordu. Buna gülmemek kabil miydi?

Avukat Niemeyer'in bu son sözleri üzerine artık muhakeme bitmişti. Gayet geniş ve detaylı olan böyle bir davayı Alman mahkemesi iki günden az bir müddet içinde çözmek ve kaldırmak için acele göstermişti. Muhakemenin sonunda mahkeme

reisi katilin tercümanlığını yapan Ermeniye hitap ederek demişti ki:

"Zanlıya söyleyiniz, vekillerinin üçü de kendisinin beraatini istiyorlar. Kendiliğinden de söylemek istediği başka bir şey var mıdır?" Reisin bu sözüne katil Tayliryan şu cevabı vermişti:

"Beni savunan vekillerin söylediklerini anlamadım. Fakat, onlar tarafından verilen ifadelerin, yeterli geleceğine eminim. Başka söyleyecek bir şeyim yoktur." Bu iş de bittikten sonra reis, alışıldığı üzere jüri üyelerine hitap ederek belirli sözler söylemiş ve verecekleri karar ve nazarı dikkate almaları gereken kanunlar hakkında, onları aydınlatmıştı.

Reis şunları söylüyordu:

"Zanlının suçlaması için çoğunluğun üçte birinin olması lâzımdır. Kanundaki açıklamaya göre cevabınızda, yediden fazla oy ile "evet" demeniz icap eder. 51'inci madde gereğince cezaî sorumluluk dışarıda bırakılmak istenirse, bunun için hiç olmazsa sekiz oy lâzımdır. Zanlının bilerek katl yaptığını tasvip edecek olursanız "evet, yedi fazla oy ile" demeğe mecbursunuz. Hafifletici sebepler dikkate alındığı takdirde ise cevabınızda "evet, altıdan fazla oy ile" veyahut yalnız "evet" demek de kâfidir. Şimdi dolduracağınız soru kağıtlarını imzalıyorum."

Bunun üzerine jüri heyeti görüşmeye çekilmişti. Bu görüşmenin sonucu zaten evvelinden malûmdu. Öyle olmakla beraber herkes sonucu büyük bir heyecan ve merak içinde bekliyordu.

Kararın Sureti

Nihayet aradan bir saat geçtikten sonra jüri üyesinin ele başısı olan Reinicke ayağa kalkarak aşağıdaki kararı tebliğ etmişti:

"Jüri azasının şu kararma namusum ve vicdanım üzerine şahadet ediyorum:

Zanlı Saloman Tayliryan 1921 senesi Mart'ının on beşinci günü Şarlottenburg'da bir adamı, Talât Paşa'yı, bilerek katlettiğinden dolayı suçlanmakta mıdır?

Hayır."

Savaşın ateşkesinden sonra Almanya'da kurulan cumhuriyet idaresini ele alan o zamanki sosyal demokrat hükümetinin tarihine büyük bir leke olarak kaydedildiğine şüphe olmayan bu karar bildirildiği zaman salonda büyük bir hareket görülmüş ve orada hazır bulunan Ermenilerle Almanlar kararı şiddetle alkışlamağa başlamışlardı. Bu galeyan durduktan sonra reis, ortaya çıkan kararı imzalamış ve sonra mahkeme kâtibi aracılığıyla okutmuştu. Aynı zamanda, katil Tayliryan'a da tercüme edilen bu kararda deniliyordu ki:

"Zanlı, muhakeme masrafları devlet kasasından verilmek üzere beraat etmiştir. Jüri üyeleri tarafından verilen karardan dolaylı zanlı, kendisine yüklenilen kabahatten suçlanmamaktadır. Bundan dolayı zanlı hakkındaki tutuklama kararı kaldırılmıştır."

Kıyamet Koptu!.

Muhakemenin verdiği bu netice, artık Ermenileri çıldırtmıştı. Gariptir ki, bu sevince Almanlar da aynı derecede katılıyorlardı. Bir tarafta katil Tayliryan kucaklarda taşınırken, diğer tarafta Ermeniler ve Almanlar avukatlara hücum ederek ellerini sıkıyorlar ve başarılarından dolayı kendilerini tebrik ediyorlardı. Fakat bu avukatlar muhakeme esnasında, yalnız Türklerin fedakârlıklarını değil, aynı zamanda savaşta Alman milletinin yaptığı fedakârlıkları ve kahramanlıkları da inkâr etmekten çekinmemişlerdi. Öyle olmakla beraber, bu avukatlardan bazılarının Almanlıkla da hiçbir alâkaları yoktu. Bilhassa Werthauer'de terbiye ve ahlâktan eser bile kalmamıştı. Almanya'da yaşadığı ve Alman olduğu halde Almanlığa karşı yapmadığı fenalık kal-

madığından, sosyalist hükümet devrilerek yerine Hitler geçtiği zaman Almanya'dan ilk kaçan Yahudilerden birisi Werthauer olmuştu. Hattâ Werthauer'in Almanya'daki mal ve emlâki devletçe satılmış ve parası, devlet kasasına gelir kaydolunmuştu. Her ne hal ise!.. Katilin beraatı üzerine "yaşasın Tayliryan" sesleri mahkeme salonunu dolduruyor ve alkışların ardı, arkası kesilmiyordu. Katilin etrafını saranların büyük bir kısmını kadınlar teşkil ediyorlardı. Bu vaziyet karşısında insan kendisini bir tiyatrodan çıkıyor zannediyordu. Bir artist, rolünü mükemmel oynadıktan sonra nasıl alkışlanırsa Tayliryan da öyle alkışlanıyordu.

Gerçekten, cereyan eden bu muhakeme bir tiyatro oyunundan başka bir şey değildi. Jüri üyeleri, verdikleri beraat kararı ile kendilerinin büyük bir nüfuz ve tesir altında kalarak hakikati göremediklerini bütün dünyaya ilân etmiş oluyorlardı. Fakat kabahat onlarda değildi. Muhakemeye o şekli verdiren; o zamanki sosyalist Alman hükümetinde, Alman Dışişleri Bakanlığı'nda ve Alman adliyesindeydi. Bir sosyalizm fikri peşinde koşan ve bütün dünya ile dost olacağını zanneden Almanya'yı her gün bir parça daha dünyanın gözünde küçük düşüren sosyalistler, Tayliryan'ı beraat ettirmekle Almanları Ermeni tehciri meselesinde temiz çıkaracaklarını ümit ediyorlardı. Her ne olursa olsun, o zamanki Alman hükümeti, dostluğu, müttefikliği ve silâh arkadaşlığını bir tarafa bırakarak Talât Paşa'nın katilini beraat ettirmekle kalmamış, aynı zamanda gerek muhakeme esnasında, gerekse katilin beraatinden sonra Türklüğün de tahkir edilmesine müsaade etmişti. Koskoca bir mahkemede, Türkiye için fevkalâde önem taşıyan meselelerin ortaya atıldığı bir zamanda o zamanki sosyalist Alman hükümeti Türklük namına bir kelime bile söylenmesine meydan verdirmemiş, hattâ söylenmemesi için evvelinden tertibat aldırmıştı.

Talât Paşa muhakemesini başından sonuna kadar takip eden Türkler arasında paşanın en aziz arkadaşlarından Doktor

Bahaeddin Şakir Bey bulunuyordu. Türklük aleyhine söylenen ifadeler esnasında doktorun gözlerinin şimşek gibi çaktığı görülüyordu. Karar tefhim edildikten sonra Doktor Bahaeddin Şakir Bey o kadar hiddetli idi ki, Almanlara karşı söyleyecek söz bulamıyor ve diyordu ki: "Bu muhakeme Alman adaleti için, Alman milleti ve tarihi var oldukça silinmez bir kara leke olarak kalacaktır. Bütün milletlerin hukukşinaslar ve profesörleri bundan nefretle bahsedeceklerdir. Türk milleti ve doğu âlemi ise bu muhakemeyi yalnız nefretle yadetmiyecek, aynı zamanda vakti geldiğinde Alman milletiyle hesaplaşacaktır. Alman hükümeti ve adaleti, Alman adaletini idam etmek şeklinde, yaptığı bu fenalığın cezasını kendi talihsiz milletine çektirecektir. İtilâf devletlerinin hoşnutluğunu celbetmek için bu tarzda "filimlendirilen bu dava, İngilizlere ve Fransızlara ne kadar büyük maddî ve manevî bir hizmettir!"

Bahaeddin Şakir Bey bu sözleri söylerken zamanın amansız bir sünger olduğunu, her şeyi silip süpüreceğini ve unutturacağını düşünemiyordu. Bir de şunu unutmamak lâzımdır ki Alman milletinin çoğunluğu beraat kararını şiddetle çirkin buluyordu. Bütün Alman milletinin o karardan dolayı sorumlu tutulması doğru değildi. Esasen o zamanlarda ne hükümet, baskı altında olan bir hükümetti, ne de basın nereye gittiğini bilen bir basındı. Almanya, İmparatorluğun disiplininden yeni kurtulmuştu. Halbuki Almanlar disipline alışmış insanlar idi. O disiplin olmadıkça yaşayamıyacaklarını son senelerin hâdiseleri tamamıyla isbat etmiştir.

Bir Gazetenin Yorumu

Mahkemenin verdiği beraat kararını şiddetle tenkit eden Alman gazeteleri de eksik değildi. Bunlar içinde en ziyade ileri giden Reichswart namındaki gazete idi. Bu gazete demişti ki:

"Ateşkesten sonra Talât, memleketini terketmeğe mecbur oldu, çünkü İtilâf Devletleri hayatına kastediyorlardı. O zaman doğru eski müttefiki ve dostu olan Almanya'ya geldi. Orada katledildi, katil dakikalarca devam eden alkışlar arasında beraat ettirildi ve sol fikirlere mensup Alman gazeteleri harp suçlusu ve katil Talât'tan bahsederek katil fiilini yükseklere çıkardılar.

Bu şekilde Alman nam ve şanının ve Alman namusunun düşmesi bir kere daha tesbit edilmiş oluyor. Talât Paşa'nm katledildiği zaman olduğu gibi, şimdi de düşmanlarımız Almanlar hakkında islamların nazarı dikkatini çekerek diyecekler ki: "Bakınız, sadık bir müttefike karşı Almanların göstermiş oldukları bağlılık budur, Alman samimiyeti ve namusu bundan ibarettir." Düşmanlarımızın buna ilâve olarak demeleri lâzımdır ki:

"Almanlardaki anlayış eksikliği, siyasî etkiler ve kabiliyetsizlikler bir kere daha kendisini gösterıniştir. Biz, Alman milleti toprağında yaşayan ve yaşamayan bütün mağlûp milletlerin mensuplarına yalnız şunu söyleyebiliriz :

"Millî hislerle dolu olduklarını anlamış bulunan bütün Almanlar, Berlin mahkemesinde verilen hükme derinden derine hayret ediyorlar ve ondan dolayı utanıyorlar."

Reisdısuart Gazetesi'nin yukarıdaki açık itirafını da yazdıktan sonra, Talât Paşa'nın muhakemesi ve onun verdiği feci netice hakkında fazla bir şey yazmaya lüzum yoktur. Almanlar bu şekilde bir defa siyasî bir gaflet geçirmiş ve kendilerine faydalı olacağı zannıyla nihayetle yüzlerine gözlerine bulaştırdıkları bir işe girişmiş oluyorlardı.

Katil Tayliryan ise, Almanların bu gafleti sayesinde kazandığı beraatı tesit etmek için o gece, Ermeni dostlarıyla, Amerika'da bulunan Ermeni ihtilâli komiteleri tarafından gönderilen temsilcilerin iştirakıyla Berlin'de keyif sürüyordu. Aradan epeyce zaman geçtikten sonra katilin yine Berlin sokaklarında dolaşmakta olduğu rivayet edilmişti. Talât Paşa'nın Berlin'de kalan dostları bu rivayeti işitir işitmez derhal Alman hükümeti

nezdinde teşebbüslerde bulunmuşlarsa da aldıkları cevapta bunun asıl ve esası olmadığı kendilerine bildirilmişti.

Fakat Tayliryan, ister Berlin'de olsun, ister olmasın, artık Alman başkenti Ermeni katillerinin daha sonraki icraatı için açık bulunuyordu. Orada Ermeniler istedikleri gibi Türkleri asıp kesebilirlerdi. Mademki tutulsalar bile, mahkemede daha sonra beraat etmek kolaydı. "O halde neden asıp kesmesinler?" Nitekim aradan bir sene geçtikten sonra yine Ermeniler Berlin'de bir gece sokak ortasında Doktor Bahaeddin Şakir Bey'le Trabzon eski Valisi Cemal Azmi Bey'i de bir anda ve bir arada katletmişler ve ondan sonra savuşup gitmişlerdi. Bu sefer Alman hükümeti, başına yeni bir gaile açmamak için, katilleri arayıp bulmak zahmetine bile katlanmamıştı. Yeniden muhakemeler ve beraat kararlarıyla uğraşacağı yerde katillerin izini takip etmemeği daha muvafık görmüştü. Bu suretle Doktor Bahaeddin Şakir ve Cemal Azmi beylerin katilleri, adalet pençesine düşmekten ve cinayetleri hakkında hesap vermekten bile kurtuluvermişlerdi.

Talât Paşa'nm katili beraat ettikten sonra Talât ismi Almanların hafızasından büsbütün silinmiş oluyordu. Tabiî Paşa'nın bir iki dostu müstesna idi. Bu dostların arasında emekli bahriye yüzbaşılarından Humann da vardı. Enver Paşa ile çok dost olduğu için savaşa girmemizde çok etkisi olduğu söylenen bu Humann Doktor Bahaeddin Şakir Bey'e yazdığı bir mektupta merhum Talât Paşa'yı hatırlatmaya vesile olabilecek iki eserin Almanya'da kaldığını bildiriyor ve diyordu ki :

"Savaş esnasında meşhur Berlinli heykeltraş Offler birkaç ay İstanbul'da kalmış ve o zaman Talât Paşa'nm mükemmel bir kabartma resmini yapmaya muvaffak olmuştu. Daha sonra bu reliyeften bir madalya imal edilmişti. Offler, dün bana telefon ederek bu madalyaları hatırlattı. Madalyalar şimdi Paşa'nın ayrılışı nedeniyle vatandaşlarınızı alâkadar etse gerektir.

Bir de Berlin'de heykeltıraş Kolbe tarafından imal edilmiş olan bir büst bulunduğunu tabiî biliyorsunuz. Alman - Türk Cemiyeti reisi Profesör Jek onu İstanbuldaki dostluk evine vermek için saklıyordu. Belki o büstü de bir şey yapmak mümkün olur. Her halde bir kere ilgili kişilerle temas etseniz, fena olmaz.»

Görülüyor ki Almanlar içinde Talât Paşa'yı yadetmeye yarıyacak eserleri hatırlatan Alman dostlar da vardı. Fakat ne yazık ki o eserleri hatırlatan Alman dost bunu, Almanlara bir ticaret kapısı açmak için yapıyordu."

EK-3

İttihatçı Liderlerin Mustafa Kemal Paşa İle Görüşmelerine Dair Bazı Mektuplar

Mektup 1-

Talât Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya*

Berlin, 22 Aralık 1919

"Memleketin âtisini ben şu yolda görüyorum.

Avrupa, mevâd-ı iptidaiyyesi gayet zengin olan Rusya'dan uzun müddet istifade mümkün olamayacağını yakinen bildiği için bu zararını imkân nisbetinde Türkiye'den telâfi etmeğe çalışacaktır. Düvel-i İtilâfiye'nin Türkiye üzerinde besledikleri bütün amâl ve makasıd-ı siyasiyeden sarf-ı nazar yalnız şu maksad-ı iktisadileri bile arzu ettiğimiz şekilde hür ve müstakil bir Türkiye'nin vücuduna mâni olacaktır. Binaenaleyh, bizlerle aktedecekleri muahede-i sulhiyede kendileri için birçok esbab-ı müdahale bulunacak ve şerait-i sulhiyye iktisaden memleketimiz-

* İlhan TEKELİ - Selim İLKİN, "Kurtuluş Savaşında Talat Paşa ile Mustafa Kemal'in Mektuplaşmaları", Belleten, C. XLIV, Nisan 1980, S. 174, s. 315-329.

den a'zâmî istifade etmelerine müsaid birçok mevadı haiz bulunacaktır. Elimizde kalacak yerlerin menabii kesin olmakla beraber bu şerait dahilinde memleketin esbab-ı terakkisini te'min etmek mümkün olamayacaktır. Sulhun tahdid edeceği Türkiye, Avrupa'nın bu gayesine sed çekebilecek derecede kuvvet olmayacaktır. Binaenaleyh, bu kuvveti hariçte aramak ve muavin kuvvetler vücuda getirmek icap eder. Bunu ben iki büyük muhitte aramak ve kuvvetli bir teşkilât yapmakta görüyorum. Bu kuvvetin biri vâsi Türk âlemi, ikincisi de İslâm âlemidir. Türk âleminde şimdiye kadar hiç işlenmemiş olan Türkistan, bizim için gayet esaslı bir saha-i mesaidir. Bu sahada dahildekilerin doğrudan doğruya çalışması hem müşkül, hem de tehlikelidir.

Teşkilât-ı esasiyye vücuda getirdikten sonra maddî ve manevî surette muavenet kabil olabilir. Bu teşkilât-ı esasiyeyi yapmak için rüfekadan bazılarının o havaliye giderek çalışması iktiza ediyor. Bugün üzerimize düşen vazife, mazideki umumî ve hususî hatiyyatı unutarak, geniş bir fikirle herkesin kabiliyetinden a'zamî istifade ve bu suretle gaye-i umûmîyi te'mine çalışmak olmalıdır. Ben, Enver Paşa'yı gerek İslâm âlemindeki nüfuz ve ehemmiyeti ve gerek azim ve metaneti ve gerek şerait-i hazıra dahilinde uzun müddet memlekete avdetinin gayr-i mümkün bulunması dolayısıyla o havalide çalışabilecek mühim bir uzuv telakki ediyorum. Binaenaleyh, bazı rüfeka ile kendisinin Türkistan, Azerbaycan ve şimalî Kafkasya'da derece derece çalışmaları takarrür etmiş ve o semte müteveccihen hareket etmişlerdir. Ancak hâvali-i mezkûrede çalışabilmek için Bolşevikler ile anlaşmak zarûrîdir. Bolşevikler Rauf Bey'ce de ma'lûm olduğu veçhile, Brest Litovsk Muahedesi esnasında vâsî bir Sovyet İmparatorluğu gayesini takip ediyorlardı. Eski Rusya İmparatorluğu dahilinde –ki bunda Finlandiya, Litvanya, Estonya, Ukrayna, Polonya, Kafkas ve Türkistan da dahil idi– Sovyet teşkilâtı yapıp, bu teşkilâtı Petersburg veya Moskova'ya rabt etmek ve bu suretle eski Rus imparatorluğunu, başka bir kisve altında,

ihya etmek arzusunda bulunuyorlardı. Bugün Bolşevikler bu fikirlerinden bazı fedakârlıklar yapmışlardır. Eski Rusya imparatorluğu dahilinde teşekkül eden muhtariyet ve istiklâliyetleri tanıyacaklarından bahsediyorlar. Buradaki Bolşevik rüesası ile hal-i temastayım. Şimdiye kadar mahpus bulunan Radek ile defeat ile görüştüm. Ve bâlâda zikrettiğim esaslar dairesinde çalışmak üzere Lenin'nin tasdikine ta'likan anlaştım. Radek'in tahliyesi ve tayyare ile Moskova'ya gidebilmesi için Almanlar nezdinde pek çok çalışarak muvaffak oldum. Ve başka bir nam altında esbab-ı seyahatini temin ettim. Bundan dolayı Radek ve burada bulunan Bolşevikler bize medyunu şükrandırla.. Radek Bolşevikler hükümetinin şark mesaili mütehassısı olduğundan mukarreratımızın merkezce kabul edileceğini suret-i katiyyede temin ediyor.

İkinci saha-i mesainin âlem-i islâm olduğunu söylemiş idim. Türkistan teşkilâtı, Afganistan vasıtasıyla Hindistan'da çalışarak Hindistan âleminde bir tesir yapabilir ve Devlet-i Aliyye ve Hilâfet-i İslâmiyye lehinde kuvvetli bir cereyan uyandırabilir. Araplar, mütârekeden sonra tamamıyla inkisar-ı hayale uğramışlardır. Fransızlar ile İngilizler arasında (1916) tarihinde aktedilen mukavelename Arabistan'ı tamamıyla parçalayıp kuşa benzetiyor. Ve müstakil Arabistan'a kıt'a olarak çölden başka hemen hiçbir şey bırakmıyor. Emir Faysal'ın maiyyetinde bulunanlardan biri, İsviçre'de bize mensup bir zat ile olan mülakatında Arap gençlerinin maziyi unutarak Türkler ile eski Almanya veya Avusturya, Macaristan gibi birleşmek ve beraber çalışarak itilâfçıların istilasına mani olmak fikrinde olduklarını söylemiş ve Mustafa Kemal Paşa ile tesis-i münasebet arzusunda bulunduklarını ilâve etmiştir. Sulh şeraitinin müzakeresi sırasında Arapların Türkler ile birleşmek arzusunu ızhar etmeleri ve bu babta haklı tezahüratta bulunmaları nüfuz-u hilafetin o havalide devam ve bekasını göstereceğinden fevkalâde faydalı olabilir. Dahilden vesait-i muhtelife ile bu maksadın istihsaline sarf-ı mesai olunabilir. Bu tarz ve şekl-

i mesâi Rauf Bey'in gayesine ve arzusuna pek muvafık olduğundan bu hususta sarf-ı mesai edebiliyor.

Biz de haricî bir teşkilât ile kendisine muavenet edebiliyoruz. Mısırlı Aziz Bey iki gün evvel Berlin'de beni buldu. Bu esas dairesinde kendisiyle uzun uzadıya görüştük. İnkisar-ı hayale uğramış, Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben yazdığı mektubu gönderiyorum. Bu zat, dahilden ziyade hariçte ve bu maksad uğrunda istihdam edilebilir. Ve bu yolda çalışması için kendisine imzasız not şeklinde bir cevap verilebilir.

Ben memleket için çalışmayı şimdilik şu üç şekilde hülasa edebiliyorum. Biri dahilde, diğerleri de Türklük ve İslâmlık âleminde.

Dahildeki teşkilât-ı milliye iktidarı tamamıyla ele almalı ve muntazam bir hükûmet şeklinde memleketi idare ederek sulhu akdetmelidir. Teşkilât-ı milliyenin halen hiçbir partiyi temsil etmemesi pek muvafıktır. Ancak mevki-i iktidara geldikten sonra her ne nam ile olursa olsun Meclis-i Mebusan'da kuvvetli bir fırka vücuda getirmesi zaruridir.

Hariçte bulunan uzuvlar ile açık hiçbir münasebetleri olmamalıdır. Harp mesullerinin muhakemesi için bir divân-ı âlî teşkil etmeleri lazımdır. Bu tamamıyla ayrı bir meseledir. Bir taraftan bu cihet takip edilmekle beraber diğer taraftan yalnız ara sıra benimle gönderilecek adamlar vasıtasıyla münasebette bulunulanbilir. Mamafih, arzu etmedikleri ve ahvali gayr-i müsait buldukları halde şimdilik ihtiyat etmeleri de kabul olunabilir. Esasen gerek benim ve gerek diğerlerinin vaziyet-i siyasiyeleri bugün buna müsait olmadığı gibi memleket için de zararlıdır. Takibini muvafık gördüğüm üç tarz-ı mesaiyi burada tekrar ediyorum:

Evvelâ — Dahildekilerin müstakilen çalışmaları,

Sâniyen — Hariçtekilerin âtiyan Türk ittihadı vücuda getirebilmek için Türkistan'da çalışmaları ve Türkistan'ın bilâhare istiklâliyetini te'min edebilmek için idarede askerî ve mülkî teşkilât vücuda getirmeleri,

Salisen — Arapların bugünkü me'yusiyyetinden istifade ederek ilerde bir Arap ve Türk ittihadını te'min edecek teşkilâtı vücuda getirmek ve umumiyet itibariyle âlem-i islâmda lehimizde bir cereyan uyandırmak.

Bütün bu teşkilât ya şimdiden veyahut ileride Mustafa Kemal Paşa'nın şahsına veyahut teşkil edeceği bir büroya rabt olunabilir. Haricî teşkilâtın nokta-i temasını ben teşkil edeceğimden işin ciddiyyet ve safiyyetinden emin ve askerce bir itaata intizar olunabilir.

Avrupa'da bulunduğum bir sene zarfında propaganda için yapılan teşebbüsat ve teşkilât;

1 — Lahey'de bir Türk istihbarat bürosunun teşkili ve memleketimiz lehinde gerek Hollanda ve gerek diğer bîtaraf memleketler matbuatında neşriyat icrası,

(Tafsilat-ı lâzime Asım Bey tarafından verilecektir).

Bu teşkilât, atiyen hükûmete rabt olunabilir.

2 - Amsterdam'da in'ikad eden beynelmilel Sosyalist Kongresi'nde beynelmilel sosyalistler kâtib-i umumîsi Huysmans ile mülakat ettim. Ermeni vekayiinin suret-i cereyanını buna izah ve Müslümanların Ermeniler tarafından duçar-i tecavüz olduğuna kendisini iknaa çalıştım. Amsterdam'da kongreye iştirak için gelen Gürcü hükümet-i muvakkatesi reisi Çengilli ile de görüştüm. Ve Ermeni vekayii hakkındaki nokta-i nazarımızı kendisine izah ettim. Çengilli, in'ikad eden Bern Sosyalist Konferansı'nda Ermeni'ler aleyhinde irad-ı nutuk ederek Türkiye'de cereyan eden Ermeni vekayiinin müsebbip ve me'sûl-i hakikilerinin bizzat Ermeniler olduğuna yaptığı tahkikat üzerine kanaat-ı kâmile getirdiğini serd ve beyan eylemiştir.

(Bu babta Asım Bey tarafından malûmat-ı kâfiye verilecektir).

3 — Fransız ve İtalyanlar ile mülâkat ve müzakerat ve bunlardan hasıl ettiğim fikirler.

Gerek İtalyanlar, gerek Fransızlar atiyen idareyi ellerine alacaklarını muhakkak gördükleri Jön Türkler ile şimdiden hüsn-ü münasebete girmek ve kendilerini İngilizler nezdinde müşkül bir mevkie sokmamak şartıyla bizlere mümkün olan muaveneti yapmak arzusundalar. Ancak bugün açıktan fiili bir harekette bulunmalarına imkân olmadığı gibi esasen vaziyet-i siyasileri de buna müsait değildir. Bu hususta bize İtalyanlar, Fransızlardan daha müsaadekâr davranıyorlar. Buradaki İtalyan delegesi vasıtasiyle İtalya Hariciye Nezareti müsteşarı Kont Sforza ve dolayısiyle İtalya hükûmetiyle her vakit temas edebiliyorum.

Cavit Bey'de evvelce bizde Turuk-u Umûmiyye Şirketi müdürü iken elyevm İ'marât ve Te'sisat nazırı bulunan Lostor vasıtasıyla Fransa hükûmeti ile temasa gelebiliyor. Mamafih, bu hususat tamamiyle dahildekilerine ait olduğundan biz yalnız dahildekiler lüzum gördüğü takdirde bu işte tavassut edebiliriz... Ve icabında kendi ta'yin edecekleri zevatı bunlarla görüştürebiliriz... Arzu ettikleri takdirde tamamıyla aradan çekiliriz.

Cavit Bey hakkındaki mütalaam:

Cavit Bey, memleketin dahilde ve hariçte muhtaç olduğu bir uzuvdur. Muktedir ve namusludur. İtilâfiyûn nezdinde bizim vaziyetimizde dahildir. Harbe muhalif kalmış, harp esnasında ecnebileri ve menafi-i ecnebiyyeyi âtiyen memlekete nafi olur mülahazasıyla müdafaa etmiştir. Amerika ile kat'i münasebata aleyhtar bulunmuştur. Bu cihet, Amerika sefaretince de ma'lûmdur. Ermeni vekayii ile de alakâsı yoktur. Hakkında verilen hüküm hilâf-ı vicdan, kanun ve usuldür. Herhangi bir şekilde ileride Divân-ı Âli'ce muhakemesi icra edilmek üzere bu hüküm geri alınabilir.

Asım Bey'in avdetinden evvel mümkün ise Küçük Refet Bey'i veyahut o derece tanıdığım birisinin İsviçre veya Almanya'ya gönderilmesini ve bu mesail hakkında teati-i efkâr edilmesini pek arzu ederim.

Bu zat aynı zamanda sosyalist cereyanlarını da tetkik ve ergeç Avrupa muhitinde pek büyük bir rol oynayacak olan bu cereyanlardan bizlerin suret-i istifademiz hakkında da bir fikir edinebilir. Paramız yoktur. Sizden para istediğimize de zahip olmayınız. Şimdiye kadar bu işlerde bir miktar kendi paramdan sarfettirdim, Masarifin diğer bir kısmını Karasu'nun, Nesim Mazlıyah üzerindeki parasından mes'uliyyeti üzerime alarak sarf ettirdim ve atiyen de ettireceğim. Sonrasına Allah kerim.

* * *

Azmi Bey'i ben göndermedim, mumaileyhin benimle hiçbir alakası yoktur. Parası kalmadığından bahisle dahile giderek bir köşede oturacağından bahsetti. Ben de münasip gördüm. Maateessüf haber aldığıma göre bu zavallı budala dünyayı velveleye vermiş ve bizim işlerimize de sekte iras etmiştir.

* * *

Siyaset-i dahiliyye hakkındaki mütalâatım:

Millî teşkilât rüesası mebusana girmeli, hükûmeti elde etmelidir. Kabine dahilde ve hariçte otorite te'sis edebilecek bir zatın riyasetinde ve ekseriyyeti bu rüesadan mürekkep olmak üzere teşkil edilmelidir. Ahval ve vaziyet katiyen icap ettirdiği takdirde fırka-i saireden birkaç zat da kabineye idhal olunabilir. Bence bu otoriteyi haiz zat buradan gördüğüme nazaran Mustafa Kemal Paşa'dır. Bu suretle teşekkül edecek kabine Clemanso' nun tarz-ı siyasetini meşk ittihaz edebilir. Cavit Bey'in beyanatına nazaran bugün memlekete fenalıkları dokunan erazil-i eşhasın 31 Mart hadisesinde vücutları tahakkuk eden edanî imiş. Bu edepsizlere hadlerini bildirmek ve rezilliklerine meydan vermemek memleketin menafii iktizasındandır. Matbuatı erâzil-i nâs elinden kurtarmalıdır. Biz buna muvaffak olamadık. İnşaallah siz olursunuz. Millî kuvvet, buradan mütalea dermeyan edemeyeceğim bir şekilde sulh neticesine kadar muhafaza olun-

malıdır. Kuvve-i milliyyeye istinad eden mütecanis bir kabinenin dahilde ve hariçte pek büyük tesiri olacağından şüphe yoktur.

Bizlere gelince istediğiniz şekle girmek, istediğiniz tarzda çalışmak, arzu ettiğiniz husûsî ve umumî her türlü fedakârlığı yapmak en büyük emelimizdir. Muvaffakıyetinize bütün kalbimizle duahanız. Asım Bey, parolamı size bildirecektir. Bana gönderilecek zatın aynı parola ile gönderilmesini rica ederim."

Mektup 2 -

Mustafa Kemal Paşa'dan Talât Paşa'ya*

Ankara, 20 Şubat 1920

"Vaziyetin kısa muhakemesi:

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti namı altında vücuda getirilen vahdet-i milliyye, Erzurum ve müteakiben Sivas umumî kongrelerinde tesbit edilen esaslara göre Türk ve Kürt millî hudutlarıyla tahdid edilen Türkiye'yi inkısamdan kurtarmak ve Osmanlı devlet ve milletlerinin istiklâlini temin etmek gayesini istihdaf etti. Bu gayeye vusul için fi'len ve zımmen müdafaayı esas ittihaz etti. Teşkilât-ı milliyye köylerden bil'itibar nahiye, kaza, livâ ve müstakil livâ ve vilâyet merkezlerindeki heyet-i idare ve heyât-ı merkeziler ile yekdiğerine rabt olundu. Kongrelerin tevlid ettiği on altı kişilik bir heyet-i temsiliye teşkilât-ı umumiyyenin müdür ve nâzımı oldu. Gayeye vusul için Heyet-i Temsiliye'ye büyük salâhiyet verildi. Heyet-i Temsîliye riyaseti benim üzerimdedir.

Medenî ve zahirî ve kanunî denilebilecek olan Müdafaa-i Hukuk teşkilâtının içinde mahrem talimat dairesinde teşkilât-ı müselleme mevcuttur. Ordu, bilâistisna başlarındaki büyük kumandanlardan son neferine kadar teşkilâtımız kadrosuna dahil-

* TEKELİ - İLKİN, a.g.m., s. 321-329.

dir. Harekât ve muharebâtı idare etmek için bana merbut bir Erkân-ı Harbiye vardır. Heyet-i Temsiliye namına da, müntehap âzadan maada güzide arkadaşlardan mürekkep muamelât-ı umumiyeyi tedvir eden bir büro vardır. Harekât-ı fi'liyye şimdilik yalnız umum İzmir cephesi üzerinedir. Bu cephe de muhtelif kumandanlıklara ayrılmıştır. Son günlerde (Maraş) Fransız'ları tard eden ve Kılikya'nm bazı aksamında mahallî teşebbüsatta bulunan ve Urfa ile Birecik'teki Fransızları muhasara eden Kuvayı milliyemiz faaliyete geçmiş bulunuyorlar. Ötedenberi İngiliz parası ve yardımı ile dahilde Kuvayı Milliye aleyhinde tezahürat-ı milliyede bulunan muhalifler Adapazarı - Balıkesir - Bozkır havalisinde şiddetle kahır ve tenkil edilmişlerdir.

Suriye ve Iraklılar ile ötedenberi münasebet tesis etmiş ve kendileri İngiliz ve Fransızlar aleyhine teşebbüsata geçirilmiştir.

Daha ciddî esaslar dahilinde tevhid-i harekât için nezdimize gelmiş olan selahiyettar Arap murahhasları ile mukarrerat ittihaz edilmiştir. Araplara karşı bidayetten beri ifade ettiğimiz siyasi formül şudur:

Her millet kendi dahilinde istiklâlini kurtardıktan sonra konfederasyon halinde birleşmek; bu esas Araplarca maalmemnuniyye kabul edilmiştir.

Emîr Faysal'ın mutemetleri dahi bu esas dahilinde birleşmek üzere müracaat eylemişlerdir. Faysal'ın Fransızlar lehine gizli bir politika takip etmesi zan ve ihtimali henüz bizi ihtiyatkar hareket ettiriyor. Fakat Araplarla müşareket-i ef'alde fi'liyat, diğer hiziblerin itilâfıyla başlamıştır.

Azerbaycan, Şimâlî Kafkasya, Gürcistan ile daha ilk devirde az çok münasebata başlanmıştı. Halil Paşa ile Sivas'ta ariz ve amik görüştükten sonra kendisini Azerbaycan'a gönderdik. Esaretten kurtulan Nuri Paşa'nın da Kafkasya'da faaliyete geçmesi için tedabir alındı. Elyevm her ikisi ile muhabere ve münasebet berdevamdır. Halil Paşa Azerbaycanlılardan bir kuvvetin başında olarak elyevm Zanzezur'dedir ve Ermenilerle muhare-

be ediyor, Nuri Paşa şimali Kafkasya kuvvetlerine kumanda ediyor. Kendilerine arzu ettikleri zabitleri peyderpey gönderiyoruz.

Halil Paşa'ya verdiğim nokta-i nazarlar: Azerbaycan ve şimali Kafkasya'da Çerkeslerin istiklâllerini te'min etmek, Azerbaycan ile ittifak etmiş olan Gürcistan ile itilâf halinde yaşamak. Daha evvel Türkistan'da bulunduğunu tahmin ettiğim Enver Paşa ile te'sis'i irtibat ederek onunla Türkistan istiklâlini te'mine çalışmasını söylemek ve gerek Kafkasya'da ve gerek Türkistan'da vücuda getirilecek harekât ve faaliyeti Türkiye menafiine tevcih etmek ve bunun için benimle muhafaza-i irtibat eylemek.

İki gün evveline kadar Halil ve Nuri paşalardan vücûd eden ma'lûmattan henüz Enver Paşa ile te'sis-i irtibat edilmemiş ve fakat bu maksatla icap eden zabıtânın gönderilmiş olduğu anlaşıldı. Halil Paşa'ya ve Halil Paşa'dan evvel Kafkasya'ya gönderdiğim zabitlere Bolşeviklerle temas ve zemîn-i itilâf taharri etmelerini ve fakat her türlü mukarrererat-ı kat'iyye için benim tasdikime ta'lik-i keyfiyet olunmasını söyledim. Yakın zamana kadar Novorosiski ve şarkında Denikin ordusunun mevcudiyeti mezkûr temasa müsaade etmiyordu. Şimalî Kafkasya'da Çerkeslerin teşkil ettikleri şûra tarafından gönderilen bir heyet-i murahhasa ile aynı daire dahilinde talimat verdim.

Araplarla itilâfta kullandığım formülden ve Kafkasya'daki arkadaşlara verdiğim talimattan anlaşılacağı vechile benim de düşündüğüm muhtelif İslâm kitlelerini mazhar-ı istiklâl olmak için bugün Türkiye'ye musallat olan düşmanlar aleyhine tahrik etmek ve bu suretle Türkiye'nin tazyikini tahfif ve kuvva-i maddiye ve maneviyyesini âzamî menâfii istihsal edebilecek surette daha serbest kullanmak. Ve âtiyen istiklâllerini kurtaracak olan İslâm kitleleriyle konfederasyon halinde birleşmek. Şimdiye kadar masruf mesainin tecelli eden netayici şayan-ı memnuniyet gibi görünmektedir. Tahmin olunduğuna göre itilâf devletleri ilk zamanlarda tatbikini tasavvur ettikleri imha kararlarından

sarf-ı nazar ederek Türkiye'nin mevcudiyetini tanımak kararma takarrüp ediyorlar.

Fransızlar, İtalyanlar daima; İngilizler zaman zaman Kuvvayı Milliyye ile anlaşmak için Sivas'a kadar büyük ve sahib-i salâhiyet siyasî memurlarını seyahat ettirmişlerdir. Biz hudud ve istiklâl noktalarında fedâkarlık hususuna katiyen yanaşmadık. Bunun için onlardan bize âzamî fedakârlığı yaptırabilecekleri ümidiyle zamandan istifadeyi tercih edegeldiler. Amerikalılar ile daha çok samimî görüştük. General Harbord bizzat Sivas'ta uzun uzadıya müdavele-i efkâr etti. Ve binnetice bizim lehimizde harekete karar verdi.

İtilâf devletlerinde meşhud olan âzamî tebeddül zihniyetinin son Bolşevik harekât ve muvaffakıyâtına bizim Maraş'ta ve Islahiye civarındaki muvaffakıyat-ı askeriyyemizin inzimam etmesinden neş'et ettiği zan olunur.

Suriye ve Irak'taki mütevazi faaliyetler dahi, Fransız ve İngilizlerin hadd-i ma'kule inmelerine sebebiyet vermiş olabilir.

Şimiye kadar Bolşevikler ile temas ve itilâf hususunda memur ettiğimiz zevata verdiğimiz talimatta şart-ı esas olarak kendi nokta-i nazar ve gayelerimiz mahfuz kalmak üzere kadîmen müşterek düşman aleyhine tevhid-i hareketden ibarettir. Buna mukabil bizim şiddetle muhtaç olduğumuz para vesaire talebi mühim görülmüştür. Bolşevikler ile prensip ve içtihatta ittihad hususunu bugün için sehîl görmemekle beraber zarûret-i kat'iyye halinde tasavvur etmediğimizden mevzuu bahis edilmemiştir. Binaenaleyh vatanımızı parçalamak ve milletimizi İngiliz boyunduruğu altında görmek ihtimal-i meş'ûmu karşısında Bolşevik prensiplerini fi'len tatbik etmekte çare-i halâs tahmin olunursa cihet-i tatbikıyesindeki müşkülâta rağmen bugün hâkim olduğumuz kuvvete istinaden o hususa da tevessül etmek lâzım gelebilir.

Hükûmet-i merkeziyyeyi tazyik ederek meb'usan intihabatını icra ettirdik. Elyevm içtima eden meb'usan hemen istisna bi-

zim esaslarımız dairesinde tarafımızdan yapılan bir programı kabul etmişlerdir. Bununla iktifa etmiyerek mezkûr programı disiplin dairesinde müdafaa etmek üzere sekseni mütecaviz meb'ustan mürekkep Felâh-ı Vatan namı altında bir ekseriyyet gurubu vücuda getirdik. Bu grup intihap olunan dokuz kişilik bir heyet-i idare tarafından idare edilmektedir. Heyet-i Temsiliyye azasından olan meb'us arkadaşları kâmilen meclise gönderdim. Bunlardan icap edenler grup heyet-i idaresi dahilindedirler. Ben de mebusum. Fakat kuvvâ-i umumiyyeyi muhafaza ve menfî ihtimalât karşısında serbest sevk ve idare edebilmek için İstanbul'a gitmedim. İkmal ettiğim heyet-i merkeziyye â'zasıyla şimdilik Ankara'yı merkez ittihaz ettim. Hem Kuvayı Milliye hem de heyet-i idaredeki murahhaslarımız vasıtasıyla grup ile irtibat ve münasebetteyim.

Bilvasıta icra eylemekte olduğum muhaberat ile zât-ı şâhanenin niyatına ıttıla hasıl ediyorum. Zat-ı şâhane Kuvayı Milliyyeden mütevahhıştır. Me'buslar, sizce pek güzel tahmin olunur, daima sevk ve idare edilmek lâzımdır. Bundan mahrum oldukları dakikada gûnâgûn te'sirat altında mevcudiyetleri muayyen bir gayeye yürümeye hâdim ve nâfi olmaktan ziyade hail olur. Elyevm İstanbul'da 30-40 bin İngiliz ve aynı miktarda Fransız kuvveti vardır. Polis ve Jandarmamız dahi ecanibin âletidir. Ali Kemal, Refi Cevat ve hempaları gibi alçaklar, Ferit Paşa ve tevabii gibi ahmaklar kendilerini düşman mevcudiyetinden istifade ederek emin görüyorlar ve teşebbüsat-ı mel'anetlerinde serbest buluyorlar. Kuvayı Milliye'den mütevahhiş olan Padişah, Kuvayı Milliye'ye muarız olanlara ve onların ığfalâtiyle belki İngilizlere tevdî-i hayata mütemayil görünüyor. İşte bu kuyûd ve şurûtdan dolayı bugün için Dahiliye, Hariciye vesair bir iki nâzırın tebdili şartıyle Ali Rıza Paşa kabinesini mevki-i iktidarda tutmak tercih olundu. Zâhiren itilâf etmiş gibi olduğumuz Ali Rıza Paşa hakikatte Kuvayı Milliyye'ye değil, zât-ı şâhâne'ye merbuttur. Ve bizi iğfal ederek Kuvayı Milliyye'yi imha için ça-

recûdur. Bütün fikirlerimizi ve maksatlarımızı bütün meb'uslara anlatmağa ve onları İstanbul muhitinin ve düşman tehdidinin ve padişah vehminin tesirinden kurtarmağa imkân olmadığından bugün hükûmet meselesinde radikal hareket edilmek mahzurlu telâkki edilmiştir.

Ben harekât safhasını ikiye ayırıyorum: Birincisi sulha kadar takip olunacak tarz-ı hareket; ikincisi sulhtan sonra tavır ve hareket. Bunlar birbirinden farklı olmak lâzımgelir. Çünkü bugün yalnız dahilî düşmanlarımıza karşı değil onlarla beraber doğrudan doğruya itilâf devletlerine bilhassa İngilizlere karşı vaziyet ve tedbir almak mecburiyetindeyiz.

Halbuki istiklâlimiz mahfuz kalmak şartıyla bir sulh aktedildikten sonra yalnız tahilî husemâmızla karşı karşıya bulunacağız ki, bugünkü âm ve şâmil kuvvet ve nüfuzumuzu hüsn-ü muhafaza ettiğimiz takdirde bu zavallılara lâyık oldukları muameleyi tatbikte hiçbir müşkülât tasavvur etmiyorum.

Fakat birinci safha bence henüz çok mühimdir. İtilâf devletleri yukarıda söylediğim hudud dahilinde cenup hududu İskenderun cenubu –Halep ile Fusta arası- Cerablus köprüsü ve şarkta Musul vilâyeti tamamiyet-i mülkiyemizi ve istiklâlimizi bütün mânasiyle kabul ve tasdik etmek şartıyla bir sulh yaparsa ve iktisaden te'min-i menâfi için dermeyan edeceği şurût hakk-ı hayâtımızı iptal etmeyecek derecede olursa ba'dessulh çalışmak için müsait bir sahaya ve şerâite malik olabiliriz. Eğer istiklâlimiz iktisaden olduğundan ziyade siyaseten İngilizlerin taht-ı murakabesinde olacak surette bir sulh yapılırsa âtiyen dahi serbestî-i harekâttan mahrum bırakılmış olacağız. İşte böyle bir neticeye razı olmamak ve bu noktada lüzum görülürse, sulhu muallakta bırakıp harekete geçmeyi şahsen tercih ederim. Yalnız burada nâzik bir nokta vardır. O da bu fikrin Meclis-i Mebusan'ca ve pâdişahca kabulünde tereddüt gösterilmesidir. Bu takdirde hareket isyan halinde olacak demektir. Her halde az çok kabil-i hazım şerait-i sulhiyye karşısında mesai-î âtîyye ile telâfi-i mâ-fât'a güve-

nerek ifratkâr harekâttan mücanebet olunacaktır. Bugün için hükûmetin henüz bütün manasiyle teşkilât-ı milliyyenin elinde bulunmadığını zikretmek lazımdır. Agleb-i ihtimâl sulhu yapacak olan kabine Ali Rıza Paşa kabinesi olacaktır. Bu kabinenin sulh yapmakta bizim prensiplerimizi takip edeceğini me'mul ederim. Fakat bir tarafın da âtiyi düşünerek Kuvvayı Milliyyeyi imhâda sarf-ı mesaî edeceğini kabul ediyorum. Maahaza bugün bütün vasait-i icraiyye hemen bizim elimizde bulunduğuna göre teşebbüsatının akîm bırakılacağından eminim. Yukarıda tasvir ettiğim gibi bir sulh akdinden sonra teşkilât-i milliyyeye münasip bir şekil vereceğim. Ve bizzat meclise girerek her halde kuvvetli bir parti yapmağa ve hükûmete hâkim olmağa çalışacağım. Bizzat kabine teşkil etmek niyetinde değilim. Kuvvetli bir parti vücuda getirmek ve bu partiye meclis dahilinde ve memlekette idame ve hüsn-ü idare etmek cihetini uzun zaman için daha faydalı ve müessir görüyorum. Mamafih hükûmeti tamamen şâyan-ı emniyet ve enerjik arkadaşlardan ve radikal bir tarzda teşkil ettirmeyi de lâzımeden addederim. Bittabi böyle bir kabine gayeye tevcih ve himaye edilecektir.

Türkiye'deki mesâinin tarihî mesuliyyeti teşebbüsat ve faaliyyet-i şahsiyem ile alakadar bulundurulunca rey ve mütalaam haricindeki teşebbüslere muârızım. Türkiye'nin tâli ve mukadderatına ma'tuf mesâli hariciyyenin dahi nokta-i nazar ve mütalâatım dairesinde olmasını lüzumlu addederim. Mütalâatımda ve tasavvuratımda mutaassıb değilim. İcabat-ı ahval ve hâdisatı sühuletle takdir ederim.

Türkiye'nin menafiine mutabık her türlü muhassala-i mesaîyi hürmetle karşılarım. Müdavele-i efkârla mutalaatımdan gayr-i umumîye nafi olabilecek fedakârlığı yapmakta tereddüd etmem. Ancak ikinci üçüncü derecede vesaitle mukadderat-ı umumiyeye tesir yapacak temas ve teşebbüsleri mahzurlu görürüm. Ecnebiler ile dahi yapılacak her türlü temas ve itilâflarda son söz ve son karar buraya ta'lik olunmalıdır. Meselâ Lenin'in

tasdikine ta'liken Radek ile anlaşma benim tarafımdan da tasdik ile mukayyed olmalıdır. Sulhtan sonraki mesayi-i müştereke için daha esaslı projeler yapılabilir. Sulha kadar takip edilmekte olan hatt-ı harekette devam maksada kâfi gelebilir zannederim. Müsait gibi görünen vaziyet-i ahîre-i siyasiyenin büsbütün ma'kûs bir şekil ve renk alması ihtimaline karşı mücadeleye devam esas olarak kabul olunmalıdır.

Bir seneden beri Avrupa'daki mesainiz şayan-ı memnuniyettir. Aynı tarzda sarf-ı mesaîye devam daha faideli netayiç verecektir. Ben müdafaa ettiğim prensipler meyanında Harb-i Umumî'ye duhulün zarurî olduğunu ve harbe duhul ettikten sonra grubuna dahil bulunmanın yine zarurî olduğunu ve bundan dolayı harb mes'ûlü aramak mantıksız olduğunu alel-ıtlak Kanun-u Esâsî ahkâmına mugayir hareket edilmiş ise bu suretle hareket eden kabineleri meydana çıkarmak ve haklarında ahkâm-ı kanuniyye tatbik etmek için mütarekeden evvel Balkan Harbi'nden itibaren ve mütarekeden bugüne kadar mevki-i iktidara geçen kabineleri nazar-ı dikkate almak lâzım geleceğini ifade ediyorum. İşbu nokta-i nazarlarımı, benden, Harb-i Umumî'yi ilân eden kabine ve Harb-i Umumiye duhul ve Alman taraftarlığı aleyhinde resmen beyanatta bulunmamı talep etmiş olan hükûmete karşı resmen nokta-i nazarlarımı esbap serd ederek müdafaa ettim. Ecânible dahi münasebatımda aynı nokta-i nazarların müdafaasını iltizam ettim. Ermeni mesaili hakkında en ziyade aleyhimizde bulunan Amerikalılardır. General Harbord'a verdiğim izahat müşarünileyhde azîm tahavvül husule getirdi ve beni tasdik etti. İstanbul'da İtalya mümessil-i siyasîliğinde bulunmuş olan Sforza ile benim de husûsî dostluğum vardır.

Cavid Bey'in mesâisini her zaman semere bahş bulurum. Sizin de takdir ettiğiniz gibi bir zaman için münasebatımızın bilhassa hafî tutulması pek mühimdir. Refet Bey'i, pek mühim olan Denizli cephesindeki kuvvetlere kumandan tayin ettik. Yu-

nanlıların taarruz hazırlıklarında bulundukları bu sıralarda oradan ayrılması mümkün değildir. Buna mümasil, muktedir ve şayan-ı itimad arkadaşların kâffesi vücutlarıyle kaim mühim vezayıf üzerinde bulunuyorlar. Şimdilik Asım Bey'in sür'at-i mümkine ile tekrar size mülâki olması ve yine kendisinin avdetiyle aramızdaki rabıtayı muhafaza eylemesini daha emin ve sehîl buluyorum. Parasızlıktan bahsediyorsunuz. Maatteessüf ben de ondan bahsedeceğim. Bugün içinde bulunduğum vaziyete girerken beş param olmadığını suhuletle tahmin edeceğinizden eminim. Girdikten sonra da İstanbul'da bol bol mevaidde bulunan zengin zevatın bizi derhatır edeceklerini farz etmek gafletinde bulundum. Milletten para istemek, onlara en mukaddes gayeler hakkında bile şüphe ve tereddüt ilka ediyor. Bundan başka muhaliflerin en kuvvetli propaganda silâhını teşkil ediyor. Bu sebeple pek elim ihtiyacat içinde dua ile iş görmeğe çalışıyoruz. Fakat bittabi parasızlık yüzünden birçok nâfi teşebbüsler ve kat'î ihtiyaçlar te'min ve tatmin edilemiyor. Binaenaleyh sizden şimdilik hiç olmazsa elli bin liranın Asım Bey'le gönderilmesine intizar eylerim.

Şimdilik münasebet ve irtibatımızın yalnız benimle ve yalnız Asım Bey vasıtasıyla olmasını lüzumlu görürüm, çünkü başka vasıtalarla ve başka şahıslar ile münasebette bulunduğunuz takdirde derhal şuyû bulur... Nitekim bulmuştur... Bu takdirde memlekette bütün teşebbüsatımızı zaten tefsir etmekte oldukları İttihatçılık ile tavsif ederek kuvvetinizi tenkis için düşmanlara silâh ve fırsat vermiş oluruz.

Aziz Bey'in Arap mesailinde burada istifadeli olacağını tasavvur ediyorum. Ancak kendisine maddeten muavenet edecek halde olmadığımı bilmesi münasip olur."

Mektup 3 —

Enver Paşa'dan M. Kemal Paşa'ya*

Moskova, 26 Ağustos 1920

"Kardeşim Efendim;

Bundan on gün evvel Moskova'ya vasıl oldum. Burada tesadüf ettiğim murahhaslarınızla görüştüm. Memleketin menafiine müteallik bazı mesailin halline muvaffak olduklarını görerek memnun oldum. Ben, İslâm muhitinde teşkilât icrasıyla memleketin halâsı uğrunda çalışmak maksadıyla buraya geldim. Sovyet Hükümetinin erkanıyla görüşerek kendilerini de fikrime muvafık buldum. Esasen Ruslar komünizm şeklinde olmasa bile İngiltere aleyhindeki harekâtı ihtilâliyeye muavenet etmeyi prensip olarak kabul etmişlerdir. Buradaki teşebbüsat ve icraatımdan ve Avrupa ahvali umumiyesinden size malûmat vermeyi faideli görerek arz ediyorum. Teşkilât ve teşebbüsatımdan ara sıra sizi haberdar ederim. Avrupa ahvali umumiyesi pek karışıktır. Bu hususdaki mütalâatımı yazmadan evvel Avrupa Hükûmetlerinin vaziyeti hazıralarını arz edeyim. Almanya, Sosyalistler ekseriyet ve nüfuzlarını kaybettikleri cihetle hükûmet, nasyonalistlerle demokratlar elinde bulunuyor. Alman-

* Kazım KARABEKİR, İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkanı, İstanbul 1990, s. 27-30.

ya'ya imza ettirilen şeraiti sulhiye gayri kabili icra olduğu halde her gün birer suretle düçarı tazyik oluyor. Ve vakit kazanmak için hemen her şeyi kabul ediyorlar. Almanların beş altı ay sonra Fransızlarla harp etmeleri muhtemeldir. İtalyanlar ise harpten pek çok zararlı çıktıkları ve bugüne kadar hemen her gün İngiliz tazyikine uğramakta oldukları gibi buhranı iktisadiye de bir çare bulunamamasına mebni ahvali dahiliyeleri karışmış ve antant aleyhtarlığı ile iştihar eden Civlinti'yi mevkii iktidara getirmeye mecbur eylemişlerdir. Dahilî ve haricî buhran münasebetiyle pek zayıf kalan İtalyanlar kendilerine istinad edecek bir kuvvet arıyorlar. Ve İngiltere aleyhinde harp eden sizleri tabii bir muavin addediyorlar. Bu vaziyetten istifade için Roma'ya bir zat gönderilir ise gerek hükûmetle ve gerek hükûmet haricindeki zevat ile münasebet tesis edilirse, Anadolu için silah vesaire tedariki pek sehil olur. Edip Bey'in çalıştığını biliyorum. Macarların elyevm müfrit nasyonalist olan hükûmetleri mücadelesine devam için Almanya, Bulgaristan, Rusya, Türkiye ile akdi itilâfa ve bu suretle antant aleyhinde harekâta mütemayil olduğu aldığım bir mektuptan anlaşılıyor. Hulâsa, bütün Avrupa'da İngiliz aleyhtarlığı umumi bir şekil almış ve Fransa bile İngiltere'ye karşı ademi memnuniyetini ara sıra bazı vesilelerle izhar edegelmiş ise de Almanya'dan çekindiği cihetle İngiltere'den uzaklaşmak cesaretinde bulunamıyor. Hakikatte Suriye meselesiyle mesaili umumiyei iktisadiye vesairede Fransızlarla İngilizler arasında ihtilâf kabili ihfa değildir. Amerika'nın beş sene sonra İngiltere'den daha kuvvetli bir donanmaya mâlik olacağını tayin ettiği cihetle, bahrî hâkimiyetini dahi kaybedecek olan İngiltere bu kadar müşkilât içinde kendisi için mesaili hayatiyeden olan Amerika vaziyeti de başkaca telâş ve endişeye sokmuştur. İngiltere'nin vaziyetine gelince: İngiltere, İrlanda mes'elesiyle pek ciddî bir surette meşguldür. İrlandalılar İngiltere için ciddî bir tehlike şekil ve vaziyetindedirler. İngiliz amelesinin vaziyeti hazırası da İngiliz Hükûmetini düşündürecek bir haldedir. Bunlardan başka Mısır, Hindistan ve Irak'taki hare-

kât dahi buna inzimam edince İngiltere'nin dahili vaziyeti de pek müşkil bir hale gelmiştir. Dahili müşkilâtını izale için uğraşmaya mecbur olan İngiltere haricî ve umumî ademi hoşnudiyi bilâhare alacağı şekil hususunda düşünmek mecburiyetinde kalması haricî mesailde daha ziyade şiddet gösterilmesine mâni olacağını zannederim. Rusya'ya gelirken Rus ordularının muhtelif esleha ile müsellâh olduklarını gördüm. Ve Sovyet Hükümetinin dahi dahili ve harici müşkilât içinde olduğunu öğrendim. Ruslar, antantların tesiriyle daimî muhaberat ile meşgul olduğu cihetle bu müşkilât tabiidir. Mamafih, Ruslar dünya emperyalizmine karşı mücadelede bulundukları için daha bir müddet bu muhaberat ile iştigal etmeleri zaruridir. Muhaberatı daha muntazam bir şekilde idare maksadıyla Ruslar Almanlardan silâh satın almayı arzu ediyorlar. Buna ben tavassut ettim ve Almanya'ya bunun için bir adam gönderildi. Sovyet Hükûmeti Macarlarla da anlaşmaya taraftardır. Avrupa'nın hülasaten bildirdiğim şu ahvalinin bizim için pek müsait olduğunu zatı âlileri de takdir buyurursunuz. Lâkin bu vaziyetten istifade için Avrupa'nın tamamen karışacağı zamana kadar müdafaada sebat ve mukavemet gösterebilmek zaruridir. Berlin'de iken umum İslâm âleminde antant aleyhinde mevzii bazı harekâtın başladığını görmüş ve bir teşkilâta tabi olmamakla beraber maddî muavenetlerden de mahrum olan bu İslâm hareketlerinin tevhidini düşünmüş ve arkadaşlarla görüşerek birleştirilmesine karar verilmiş idi. Bu, İslâm memleketlerinin Avrupa'da bulunan murahhaslarıyla ve bilhassa Hintli Mehmet Ali ile münasebet tesis edildi. Bu görüşmeler neticesi bu hareketlerin bir merkezden idaresi esasını kendileri de kabul ederek her tarafın murahhaslarından mürekkep bir cemiyet teşkil edildi. Bilâhare bu cemiyetin Rusya dahilinde çalışması mesaimizi daha müsmir bir hale getireceğini düşünerek buraya muvasalatında görüştüğüm Hariciye Komiseri de bu fikrimi kabul ettiği cihetle Cemiyet azasının buraya gelmesini yazdım. Benden evvel Moskova'ya gelerek Afganistan'a gitmek üzere hareketle elyevm

Taşkent'te bulunan Cemâl Paşa'dan aldığım mektupta kendisinin Taşkent'te hüsnü kabul edildiğini ve orada bulunan muhtelif memaliki islâmiye murahhaslarıyla görüşerek umumum fikrimize iştirak etmekte oldukları yazılıyor.

Buraya muvasalatımda görüştüğüm Afgan ve Hive ve Azerbaycan vesair mahaller murahhasları ve Rusya'da mütemekkin Tatarların eşraf ve uleması da bana aynı fikri verdiler. Rusya cenubunda bulunan müslüman muhitinde sarfedilecek mesainin muvaffakiyetle neticeleneceğine eminim. Cemal Paşa mektubunda Afgan ve Buhara ahvalinden de bahsediyor. Afganistan'da tüfek ve mühimmat var ise de topları seri ateşli olmadığı gibi Afgan ordusunun gerek teşkilâtı ve gerek kıymeti harbiyesi noksan bulunduğunu yazıyor ki benim de buradaki Afganlılardan aldığım malûmat da bu dairededir. Afganistan dahilinde telgraf tesis edilmemiş, bir-iki ehemmiyetsiz yoldan başka bir asarı nafia vücuda getirilmemiş, hulâsa, tamamıyla hali iptidaide kalmıştır. Afganistan ordusunu tensik ve mesaili nafia vesaire gibi memleketin diğer esaslı işlerinde bir hayat uyandırmak mümkün olacağı itikadındayım. Cemal Paşa'nın mektubunun Buhara'ya ait olan kısmı pek ziyade garip ve şayanı dikkattir. Buhara'nın şimdiye kadar asarı medeniyeden henüz hiçbir veçhile nasibedar olmayı düşünmemiş olduğunu öğreniyoruz. Buhara, elyevm cahil mutaassıp ulema elinde bulunuyor. Memlekette biraz tenevvür etmiş olanların ekseriyetine hamledilerek birçok sui muamelelere ve bazı sebeplerle idama bile maruz kaldıkları anlaşılıyor. Büyük bir kitlei İslâmiyenin vasatında bulunan Buhara cidden İslâm için bir leke olmakla beraber civar içinde Hivelilerin buradaki murahhaslarıyla da görüştüm.

Bunların da gerek ilim ve irfan ve gerekse diğer esbabı terakki ve temeddün için hiçbir teşebbüste bulunmadıkları ve o kadarını haiz olmadıkları anlaşıldı. Mamafih buradaki İslâmlar arasında kendini gösteren terakki cereyanı ergeç bunları sürükleyecektir. Buradaki İslâmlar arasında en ziyade müstaidi terakki olduğu anlaşılan Azerbaycan, komünizm cereyanından kendisini kurta-

ramayarak istiklâlini hemen hemen kaybetmiş ise de Rusya Hükûmeti Kafkasya ile beraber Azerbaycan'ın istiklâlini tanıyacağını bana vaad ettiği cihetle Azerbaycan'ın az zaman zarfında terakki ve temeddünde ileri gideceğini ümitvarım. Kırım'da dahi ayrıca Sovyet Tatar Cumhuriyeti teşekkül edecektir. Troçki'nin muavini olan İskalatiski ile görüştüğüm zaman Azerbaycan ordusunun yeniden teşekkülüne ve bu ordunun Anadolu'ya muavenete taraftar olduğunu anladım. Ben bugün Bakü'ye gidiyorum. Orada ordunun yeniden teşekkülüne ve memleket için faideli olmaya çalışacağım. Zatı âlinize faideli oluyor ümidiyle bu malûmatı yazdım. Hürmetle gözlerinizden öper ve muvaffakiyetinize her zaman dua ederim. Kardeşim, efendim."

Mektup 4 —

M. Kemal Paşa'dan Enver Paşa'ya*

Ankara, 4 Ekim 1920

"Kardeşim,

Avrupa ahvali umumiyesine ve şarkta icrasını tasmim ettiğiniz teşkilât ve neşriyata dair 26 Ağustos 1920 tarihi ile Moskova'dan gönderdiğiniz mektubu aldım. Garp devletlerinin vaziyeti dahiliyeleri ile münasebatı mütekabililerine müteallik verdiğiniz malûmat o bapta istitlâatımızı müeyyit bulunduğu ve şark İslâm memleketlerinde tebarüz eden harekâtı milliyenin tevhidi teşebbüsü hakkındaki izahatta esas maksatlarımıza tevafuk eylediği cihetle muhteviyatı pek ziyade mucibi memnuniyet oldu".

Şark âlemi üzerinde bilâ istirkap mânevi nüfuzunu tesise ve umumî harp yüzünden memlekette bozulan iktisadî muvazeneyi bu suretle iade ederek bolşeviklik cereyanını Garbî Avrupa'da imhaya çalışan İngiltere hükûmetinin pek mahirane olan bu azim teşebbüsüne fiilî ve ciddî bir surette mümanaat ve mukavemet edebilecek yegâne İslâm hükûmeti Türkiye devleti olduğu için garp emperyalizmin ve kapitalizmin en ziyade taarruz darbelere bittabi Anadolu üzerine tevcih edilmiş bulunuyor.

---

* Ali Fuat CEBESOY, Moskova Hatıraları, Ankara 1982, s. 69-72.

Malûmu âlileri olan noksan vasait ile şimdiye kadar bu hainane taarruzlara mukabele eden Ankara hükûmeti, musaraanın uzun müddet devamı halinde husulü muhtemel olan âkıbeti teemmül ederek şarkta bir noktai istinat temini lüzumuna kanaat getirmiş olduğundan Bolşevik Rusya Cumhuriyeti ile maksadı müşterekin teminine ait bir itilâf akdine teşebbüs etmiş ve mektubu âlilerinde lisanı memnuniyet ile zikredildiği veçhile bu teşebbüs de muvaffakiyet noktasına takarrüp eylemiş bulunuyor. Ancak böyle bir itilâfı muhadenetkârinin ebediyen istihlâs ve istiklâli memleket gayesini temin emrinde müsmir neticeler verebilmesi taraf ve diğerin bilâhere herhangi bir sebep hadis veya itiyadı kadim tesiriyle tedricen tebdili fikir ve maksat edememesine mütevakkıf ve bu da haizi hilâfet olmak hasebiyle bütün âlemi İslâm üzerinde sahibi nüfus olan Türkiye devletinin bu asırdide nüfuzunu hem ırkı bulunsun, bulunmasın bilcümle Şark Akvamı İslâmiyesi üzerinde bilâmezahim idame ve hattâ tezyid edebilmesine menuttur. Binaenaleyh memaliki İslâmiye'de tebarüz eden harekâtı milliyeyi bir takım teşkilâtı mahsusaya raptetmek suretiyle tensik ve tevhid emrindeki tasavvurat ve teşebbüsat dâvayı millîmizin kat'î galebesi noktai nazarından ezber cihet müfit ve şayanı şükrandır. Bu vadide sarfedilecek mesaî ve himmetlerinin muhassalai icraatı amansız düşmanımız olan İngiltere'nin tahribi bünyan ve tahkimi saltanata matuf olacağından muvaffakiyet husulü halinde bütün cihanı medeniyetin ve bilhassa şark âleminin çehrei hazırını tebdil ve tagyir edecek mahiyette olan bu muazzam teşebbüsün inanı idaresi bilistihkak ve her halde Türkiye devletinin yeddi tedbir ve siyasetinde bulunmak ve ileride istiklâl ve belki mevcudiyeti milliyemize muarız olabilecek diğer yabancı bir devlet ve milletin elinde bâzicei âmal olamamak lâbüttür. Bu itibarla masdarı mesaî ve intibat olacak merkez teşkilâtı İslâmiyesinin Rusya'da mı, yoksa diğer bir bîtaraf memlekette mi bulunması cayı teemmül ve mülâhazadır.

Bu esas bu suretle taayyün ettikten sonra nazarı dikkatten uzak tutulması lâzım gelen diğer bir nokta daha kalır ki, o da Türkistan ve Afganistan ve Acemistan gibi İslâm memleketlerinde âsarı şimdilik rüşeym halinde tecelli eden harekâtı milliyenin tevhid ve tanziminde masruf olacak mesai ve icraatın ve bunda rehber ittihaz edilecek âmal ve maksadın Rusları şüphe ve endişeye sevketmemesi için Panislâmizm şekil ve suretinde izharından içtinap edilmesi maksada da muvafık olacağı veçhile İslâm ve gayri İslâm bütün şark kavimlerini çiftlik hayvanatı menzelesine indirmek isteyen İngiltere tahakkümüne karşı insanca temini mevcudiyet ve istirdadı hakkı istiklâliyet mücadelesi şeklinde gösterilmesine bilhassa dikkat ve ehemmiyet atfedilmesi hususudur. Böyle bir maksat üzerinde ve bu şekil ve suret tahtında tevsik ve tanzim edilecek millî şark harekâtı için aslî hedef İngiltere'yi Hindistan'dan tard ve teb'ide müncer olacak bir hareketi muazzamai müştereke ihdası olduğuna ve bu iştiraki mesaî ve bu harekâtta en büyük âmil ve müessir Türkiye'nin asırlardan beri bütün Asya ve bilhassa şark dillerinde destan olan şeref ve nüfuzu mânevîsi bulunduğuna göre, oralardaki teşkilâtın buradaki mukarrerat ve icraatı ile hemâhenk olması lüzumu muhtacı izah değildir. Şu halde Ankara hükûmeti tecelli ve temadisini ezcanı dil temenni ettiği muvaffakiyet devletlerine ait teşebbüsat ve icraat hakkında muntazam verilecek malûmat ve tafsilâta her zaman intizar edeceği gibi muhafazai mevcudiyeti millet ve muktezayı asra göre temdidi bünyanı devlet emrinde buraca vâki olacak teşebbüsat ve icraat hakkında da bilmukabele muntazaman itayı malûmattan geri durulmamak suretiyle âhengi mekasıt ve mesaîyi temin etmeyi pek münasip görür.

Akdemce, Moskova'da iken Cemal Paşa'dan alınıp Taşkent'te hareketi haberi üzerine cevabı tehir edilmiş olan mektubu da bu mesalde bir cevap gönderilmiş ve fakat Afganistan ordusunu tensik için istediği heyeti zabitanm, faaliyeti mütemadi-

yede bulunan garp ve ve cenup cephelerimizdeki kat'î luzumuna mebnî şimdilik tefrik ve izamına imkân bulunamadığından bittabi bu husus hakkında beyanı itizar edilmiştir. Bir mektup da Almanya'da Talât Paşa'ya gönderilmiştir. Cenabı Hak cümlemize muvaffakıyetler ihsan eyleye."

Mektup 5 -

Cemal Paşa'dan M. Kemal Paşa'ya*

Moskova; 3 Haziran 1920

"Kardeşim Mustafa Kemal Paşa;

Talât Paşa ile sebk eden muhaberatınız neticesinde tekarrür etmiş olduğu üzere, Bolşevik Rusya Hükûmeti ile Türkiye arasında bir ittifak esaslarını müzakere etmek ve Rusya'nın Türkiye'ye muavenetini temin eylemek ve alelhusus İran ve Hindistan dahilinde ihtilâller ika ederek İngilizleri son derece müşkilâta uğratmak mesailini kararlaştırmak üzere Moskova'ya geldim. Almanya'dan Rusya'ya gelmek için dört aydan beri bir çok vesaite müracaat etmiş ve iki defa tayyare ile uçarak ölüm tehlikeleri geçirmiştim. Nihayet Almanya'dan Rusya'ya iade olunan Rus üserası meyanına Rus esiri olarak karışmak ve onlarla birlikte seyahat etmek mümkün olacağını düşündüm. Ve Mayıs'ın onsekizinci Salı günü akşamı beşyüz Rus esiri meyanında Ştettin'de vapura bindim. Mayıs'ın yirmi üçüncü Pazar günü Finlandiya körfezi sahilinde kâin ve Estonya ile Rusya hududu üzerinde bulunan Narva Kasabası'na vasıl oldum. Ertesi gün Petersburg'a muvasalat edince artık bundan sonra sevgili mem-

* Kazım KARABEKİR, İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkanı, İstanbul 1990, s. 16-17.

leketim için kemali ciddiyetle çalışabilecek bir sahaya girmiş olduğumdan dolayı son derecelerde sevindim. 27/Mayıs/1920 Perşembe günü öğle vakti Moskova'ya geldim. Doktor Bahaeddin Şakir ve Bedri beyler de benimle beraberdirler. Buraya gelir gelmez Halil Paşa'nın Doktor Fuat Bey'le beraber bizden evvel buraya gelmiş olduklarını ve üç dört gün evvel sizin tarafınızdan bir kurye zabiti geldiğini haber aldım. Bizi de onların sakin olduğu binaya misafir ettiler. Sizden pek çok haberler aldım. Mücahedatınızda ne büyük bir azim ve iman göstermekte olduğunuzu kemâli iftihar ile öğrendim. Zaten sizden intizar olunan hareket de bu idi.

Mustafa Kemâl! Emin ol ki memleket kurtulacak ve bu kurtuluş münhasıran kahramanlığı ve esarete karşı nefreti her türlü şüpheden azade olan Türk unsuruna senin telkin ettiğin vecd ve iman sayesinde kabil olacağı için, Mustafa Kemâl namı şark ve Türk mahlasları arasında en büyük bir mevkii işgal edecek. Şimdi buralarını bırakalım da işimize bakalım:

Bolşevik Rusya Hükûmeti'ne yaptığınız teklifnameyi okudum. Geldiğim gün üçüncü Enternasyonal Reisi yoldaş Radek ile görüştüğüm zaman sizin teklifatınıza karşı Bolşevik Hükümetinin bir-iki güne kadar cevap vereceğini söylemişti. Cevabın bugün verilmesi mukarrerdir. Ben de bugün tekrar yoldaş Radek ile görüşeceğim. Daha evvel size verecekleri cevabı okuyacağım için tarafımdan vaki olacak teklifat ona göre taayyün edecektir.

Ben, Talât ve Enver paşalarla müzakerelerimiz, Talât Paşa'nın Roma'da Edip Bey'le mükâlematı, sizin Bolşevik Hükûmeti'ne yaptığınız ilk teklif ve kendi mütalâatı hususiyemden mülhem olarak Ruslara yapmak istediğim teklifatı biri açık ve diğeri hafi olmak üzere iki itilâfname suretinde yazdım. İkisinin de birer suretini leffen size gönderiyorum. Bu akşam okumaklığım muhtemel olan Rus mukabil teklifi üzerine bunun metninde bazı tadilât yapmaya lüzum görürsem badehu o tadilâtı da yaparım.

Hafî teklifnamede, İran ihtilâl harekâtını idare edeceğinden bahsettiğim Türk generali, Halil Paşa'dır. Hindistan ihtilâlini idare edeceğini söylediğim Türk generali de benim. Taşkent'e gitmek, oradan Hindistan dahilinde ihtilâller tertip etmek emeli bir senedenberi benim bütün ruh ve fikrimi işgal eden bir emeldir. Buna ahdettim. Her türlü mevanii kırarak bu emelime vasıl olmaya çalışacağım. Fakat bittabî buna muvafakat ederlerse Türkiye'deki arkadaşlardan bazılarını yanıma almak isteyeceğim. Sen buna muvafakat edeceksin, değil mi? Bilhassa Batum'un istirdadı sırasında fırka kumandanlığı yapmış olan Erkânı Harbiye Miralayı Kâzım Bey'le Dördüncü Ordu'da benim menzil müfettişliğimi yapmış olan ve şimdi Erzurum'da bulunan Miralay Kâzım Bey'i almak isterim. Ve daha bazı kıymetli arkadaşları etrafıma toplamak arzu ederim. Maahaza daha şimdilik bunun vakti gelmemiş olduğundan tafsilâta girişmiyorum. Şimdi sizden rica ettiğim mes'ele şudur:

Bu mektubumu ve melfuf itilâfname müsveddelerini alır almaz şayet bu teklifata esas itibarıyla muvafakat ediyorsanız bana Kâzım Karabekir Paşa vasıtasıyla telgrafla Bakû'deki adrese bir şifre yazarsınız. Benim için yazacağınız telgrafın adresi şöyle olsun: "Bakû'de ihtilâl komitesi âzasından Mirza Davut vasıtasile Taştimurofa", Şimdiki halde ismim Taştimurof'dur. Bu telgrafta "fikirlerine esas itibarile muvafakat ederim. Tafsilât postadadır" yahut: "Fikirlerine muvafakat etmem, tafsilât postadadır." Aynı zamanda bir kurye zabiti ile hemen Moskova'da benim namıma tahrirî emirlerinizi gönderirsiniz. Şayet sizden böyle bir haber alamazsam ve Ruslar benim teklifatımı kabul ederlerse onlarla parafe edeceğim muahedenameleri sizin tasdik ve kabulünüze arz edilmek üzere hemen size göndereceğim.

Enver Paşa Moskova'ya gelmek üzere Berlin'den hareket etti ise maatteessüf yolda bir arızaya uğradı. Bir-iki haftaya kadar o arızadan kurtularak buraya gelmesi kaviyyen memuldür.

İtilâfnamede, merkezi Moskova'da bulunacağı beyan olunan General'den maksat Enver Paşa'dır.

Zannediyorum ki şarkta İngilizler aleyhine yapabileceğimiz teşebbüsatın haddi azâmisini bu teklifatım teşkil eder. Allah verse de Ruslar bu fikirlerimi kabul etseler. Suriye ve Irak ve Mısır'da sizin yapmakta olduğunuz teşebbüsat hakkında bana bir parça malûmat verirseniz teşekkür ederim.

Berlin'deki teşebbüsat hakkında Talât Paşa size tafsilatıyla malûmat verdiği için ben bunlardan bir şey bahsetmiyorum.

Şimdilik size yazacak başka bir şeyim kalmadı. Rüfekai mesainize ayrı ayrı selâmlar ve hürmetler takdim eder ve cümlemiz için Cenabı Hak'tan muvaffakiyetler temenni ederim. Kemâli samimiyet ve iştiyak ile gözlerinizi öperim, kardeşim.

Cemâl"

Mektup 6 -

Enver Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya*

Moskova, Mayıs 1921

"Muhterem Paşam,

Yusuf Kemal** ve Rıza Nur beyler Moskova'da iken, Berlin'den avdetimde gerek bunlara ve gerekse Fu'âd Paşa birâderimize hâriçteki tarz-ı mesâ'îmizi anlatmış ve zât-ı âilelerine yazdığım mektûbta ve gönderdiğim nizâmnâme ve programlarda da izâh ettiğim vechile hâriçteki tarz-ı mesâ'inin memlekette bir fırkaya istinâd etmesi lüzûmunu bildirmiştim. Bu sırada ise gerek Rus doktorları ve gerekse bizim doktorların muâyenesi netîcesi kendisine veremin başlamış olduğu Halil Paşa'nın memlekete gitmesi ve havası mu'tedil bir yerde oturması cümlece muvâfık görülmüş ve bu sûretle Tuapse'ye hareket etmiş idik. Kendisinin hareketinden sonra gelen mektûbları âilesinin de Taşkent'e gitmek üzere Trabzon'a geldiğini, ma'mâfîh kendisi oraya uğrayacağını anlatıyordu. Fu'âd Paşa bir akşam Afgan sefâretinde Halil Paşa'nın Anadolu'dan gelecek telgrafı Tuapse'de beklemesini söylemiş olduğunu anlatması üzerine anlamadığım tuhâf bir vaz'iyet karşısında bulunulduğunu izmâr ettim. Halbûki Tuapse'ye giden Halil Paşa hâreminin gelmiş olduğunu anladığın-

* Masayukı YAMAUCHI, Hoşnut Olmamış Adam-Enver Paşa, İstanbul 1995, s. 205-208.
** Yusuf Kemal TENGİRŞEK.

dan Fuâd Paşa'nm izin gelip gelmediğini anlamadan telgrafı zannımca iki hafta kadar istirâhât ile Trabzon'a hareket etmiş.

Size yazdığı telgrafa rağmen, Avrupa'da İttihâd ve Terakkî manevrası başladı diye üzerimize yüklendiler ve bu arada, Siz Bolşeviklerle münâsebette bulundunuz," diyerek memleketten çıkmasında ısrâr edilmiş. O da âilesi geldikten sonra çıkmıştır. Sonra buna müte'âkıb Küçük Tal'at Bey tevkîf ettirilerek, yine çıkarılmış olduğunu buraya gelmesinden anladım.

Birâderimiz Nuri Bey'in de Erzurum'da kal'abend edildiği öğrendim. Size ma'lûmât vermek üzere Fu'âd Paşa'ya bildirdiğim İstanbul ve Trakya işi için Na'îm Cevâd Bey'i İstanbul'a göndermiş iken, İnebolu'ya uğrayan motordan aldırılarak İstanbul'a gitmesine mümâna'at edilmiş. Kendisinin Erzurum'dan vaktiyle izinsiz gitmiş olduğu vesîlesiyle Ankara'da mefkûr bulunduğunu da haber aldım. Her şeyi size açık bildirdim. Akraba ve arkadaşlarımın ma'rûz olduklarını doğru bulmuyorum. Binâ'en'aleyh size bir daha vaz'iyeti duyurmayı ve izâh etmeyi muvâfık buldum:

1- Memleketten çıkınca ben Kafkasya'da kalmalarını İzzet Paşa kabinesi vâsıtasıyla te'mîn etmiş olduğum kuvvetlerin yanına gitmek ve diğer arkadaşların da hâriçte bulunarak seyyânen çalışmak ve dâhilindeki arkadaşlar üzerinde düşmanlarımızın hücûmunu kısmen tahlif etmek için Meclis-i Umûmî karârıyla çıktıklarını bildirsinler.

2- Ben Kırım'da kalıp Kafkasya'ya geçmeye çalıştım. Bir çok tehlikelere karşılık muvaffak olamadım. Sonra Berlin'de bulunan arkadaşlarla görüşmek üzere oraya gittim. Ve müzâkeremiz şimdi o anda Anadolu'ya imdâdm ancak Rusya'dan geleceği anlayarak buradakilerle anlaşıp Bahâ Bey'le Rusya'ya hareket ettim idi. Halbûki bir sene zarfında iki defa tutularak 5 ay hapis olmak ve altı defa tayyâreden düşmek sûretiyle nihâyet Moskova'ya geldim. Halbûki son mahbûsiyetim zamânında karârlaştırıldığı üzere Moskova'ya başka tarîkle gelen Cemal Paşa ve arkadaşlarıma bu sırada Moskova'ya gelmiş olan Halil Paşa ile

birlikte Anadolu'ya yapılacak yardımı te'mîne çalışmak ve verilen karâr vechile bir taraftan bunu te'mîn ile beraber İngiltere'ye karşı hâsıl etmek üzere Halil'in İran'a ve Cemal Paşa'nın Afganistan'a gitmesi kararlaştırılmış ve bu sûretle hareket olunmuştur.

Bu sırada Cemal Paşa tarafından zât-ı âlînize yazılan mektuba karşılık Mülâzım İbrahim Efendi'nin vürûdiyle gerek Halil'in ve gerekse Cemal Paşa'nm Anadolu hesâbına bir şey yapmamalarını emretmişsiniz. Bunun üzerine tabi'i onlar belki vakitsiz olmakla berâber şu arzunuzun tevfîk-i hareketini muvâfık görmüşler. Ve Anadolu'ya resmen vâsıta olmayarak yardıma ve maksâda hizmete devâm etmişlerdir.

3- Ben geldiğim zamân Bekir Sâmi Bey ve rüfekasını buldum. İki aydan beri Moskova'da bulunuyorlardı. Ben bu arzunuzu haber alınca, Çicerin'in suâline karşı resmen bir vâzifem olmadığını yalnız mevcûd her sûretle Anadolu'ya yardım edilmesine taraftâr olduğumu söyledim. Ve Bekir Sâmi Bey'in arzusu üzerine Anadolu Hükûmeti taraftârı olduğumu göstermek için berâberce yalnız bir kere Çicerin'e gittim. Ve sonra da yine aynı arzu üzerine yalnız arkadaşların husûsî müzâkeresinde bulundum. Ruslar henüz müzâkereye bile başlamamışlardı. Çünkü Yusuf Kemal Bey birâderimiz; "Bunlar Anadolu'nun komünist olmasını isteyecekler. Siz ve biz de olmaya karâr verdik. Binâ'en-'aleyh yine de müzâkere olunmuyor," diyorlar. Sızlanıyorlar. Ben husûsî olarak evvelce Berlin'de hapishânede tanıştığımız Radek ve diğer rü'esâ ile işin bir ân evvel halline çalıştım. Ve nihâyet müzâkere başladı. Ve Yusuf Kemal Bey birâderimizin zannı gibi Bolşeviklik teklîf edilmedi. Maddî yardıma gelince ne verirlerse, alınması prensibinin kabûlü imdi muvâfık olacağı, böylece Anadolu'nun Rusya'dan bir şey geliyor diye kuvve-i mâneviyesinin artacağı ve Avrupa'da Anadolu Bolşeviklerle anlaştı diye bizi daha kuvvetli ve mehîb göreceğini ileri sürerek bildiğiniz ilk maddî anlaşmaya çalıştım. Fakat bunda hiç bir vakit resmen Anadolu nâmına hareket etmedim. Sonra Baku'ye

geldiğimde değil yalnız Türkiye'de fakat bütün İslâm memleketlerinde derhâl asker te'mîni İngilizlere yardım edileceğine kani' olduğumdan Türkiye'ye Şark'ta komünizm tarafdârı olduğumu alenen Kongre'de söylediğim gibi Anadolu halkının menfa'atine daha muvâfık ve cidden ezilen halkı düşünüp idâre esâsına müstenid bir programla Tal'at Bey ve diğer bir iki arkadaşın Anadolu'ya gitmesine karâr verdik. O zamân Kâzım Karabekir Paşa ve zât-ı sâmileri komünistlik esâsını kabûl eder gibi görünmüş olduğumuzdan tabî'î bu husûsun yaptığımızı değil yalnız size fikrimi yazmakla ittifak etmiş idim.

Bil'âhara Ankara'dan aldığım mektûblarla ve buraya Üçüncü Enternasyonal'e gelen delegelerden zât-ı âlîniz diktatörleri olmak üzere, Çerkes Ethem Bey ve diğer bazı arkadaşların Ankara Komünist Fırkasını teşkîl buyurduğunuzu anladım. Ve burada Rüştü Bey kardeşimize, ben komünistliğin memleketimiz vaz'iyet-i ictimâ'îye ve iktisâdiyesi için doğru ve mümkün olduğunu bilmekle berâber âleme karşı gülünç bir vaz'iyete girmemek üzere hiç olmazsa kendim ve komünist geçinen arkadaşların büyük bir kısmının bu fikirde sebât etmesi lâzım geleceği mütâla'asmda bulundum. Hattâ zât-ı âlinizin sevk ve idâresini i'lânıyle diktatörlüğünüze karâr verdiğinizi ve buna muhâlefet edildiği mümân'at edilerek, memlekete muzır olabilerek bu kişinin mevcûd olmamasına muvâfık olduklarını ve Yusuf Kemal Bey'in diktatörlüğünüze muhâlefet ettiklerini iddi'â ettiler.

4- Bakû'den avdette Bekir Sâmi Bey bulunmadığından, İbrahim Tâli Bey ve Seyfi Bey, Aydın Bey ve Çiçerin ve Harbiye Nâzırı ve Başkumandan Kamenef ile olan müzâkerede Seyfi Bey birâderimiz 200.000 tüfenk ve sâ'ire alıncaya bence buna o günkü ihtiyaçları bulunmasından geçerli gördüm. Rusların kredisinin bir işe sürtmeyince de kalması mütâla'asına binâ'en Rusların ne verirlerse kabûl edeceğimizi söylemiştik. İş mâddiyâta dökülmesi halinde ve bu sûretle bir mikdâr altın para ile 15.000

tüfenk ve sâ'ire te'mîne muvaffak olundu. Yalnız Ruslar bu sırada eğer Almanya'ya giderek oradan silâh ve sâ'ire almağa muvaffak olursam o vakit Anadolu'ya daha fazla vereceklerini söylediklerinden ben arkadaşlarım seyâhati husûsundaki ihâfeye aldırmayarak Berlin'e gittim idi. Fakat o sırada Leh sulhu olduğundan Ruslar oradan silâh almağa hâcet olmadığını söylemeleri üzerine avdet ettim.

Bakû'deyken Kâzım Paşa birâderimize yazdığım mektûbta kendisinin ve sizin o kadar arzu ettiğiniz vechile Rusların Ermenistan'a bir hareket yapmayacaklarını bildim. Halbûki Şark cephesi beklerse Ermeniler kuvvetle Harb-i Umûmîden sonraki gibi beklemeden elde mevcûd kuvvetle ta'arruz etmekten başka çâre olmayacağını, aksi hâlde onlar hücûm ederek bizi ezeceklerini îzâh etmiş ve böyle bir harekete Sovyet Hükûmetinin şimdi ses çıkarmayacağını da anlatmış idim.

5- Berlin'den avdette burada Fu'âd Paşa ve diğer arkadaşları buldum. Ben Anadolu'nun iktisâb ettiği muvaffakiyât şerefini millî mülâza ile hiç bir yerde ve hiçbir kimseye resmen Anadolu Hükûmeti nâmına hiçbir işe girişmediğimiz hâlde Moskova'ya gelmekte olan Anadolu Hey'eti a'zâlarınm daha buraya gelir gelmez, "Enver Paşa, sefîr ve diğer arkadaşların bizimle münâsebeti yoktur," diye hemen her önlerine gelen Ruslara söylemelerini yine bir şeye hamledemedim. Bununla berâber Rusların vaziyetini gördüğümden ve Londra'dan da bir şey çıkmayacağını anladığından arkadaşlara Londra mukarrerâtını beklemeden Ruslardan â'zamî istifâdenin te'mînine çalışılmasını tavsiye ettim. Ve Karahan ve Çiçerin üzerine Halil ile husûsî sûrette tazyîk.

Bu gayretimizde hiç bir vakit resmen sizin namınıza değil, ancak memleketin bir ferdi olmak i'tibâriyle husûsi çalıştık. Hattâ sonra arkadaşların sineması alınırken, Ruslar benimde bulunmamı ısrâr ettikleri hâlde ben bütün şerefim bunu resmen yapanlara mahsûs olmak lâzım geldiğini ileri sürerek vazgeç-

tim. Yalnız Rusya ile artık mes'ele halledildikten arkadaşlar giderken, hâricî teşkilâtımızın memlekete fâideli olabilmesi için size de yazdığım gibi Bakû'daki programın ıslâhından ibâret olan ve iki İttihâd ve Terakkî kongresinde hakîkî şekli ta'ayyûn edecek program ile fırka şeklinde arkadaşların bir kısmının bizim anti-emperyalist programımıza memlekette vâsıta olmamız ve böylece İngiliz ve Fransızlara daha müsâid bir vâsıta-i te'sîr bulacağımızı dâhi düşünmüştük. Bu sûretle Anadolu'ya şimdi â'zamî faidei vermekle berâber, sulhtan sonra da bugün ihtilâle sevkettirdiğimiz İslâmlarla Cenâb-ı Hakkın şimdiye kadar size yâver kıldığı tâlihinize biz de hallederiz. İktidârınızı ise bundan evvel takdîr ettiğimden Harbiye Nezaretim ve ondan evvelki hareketimle belli olduğundan buna dâ'ir fazla bir şey söylemem. Yalnız bir ricâm var. Ve siz vehim ve hislere kapılmayınız. Sizden cidden sizi seven bir kardeş gibi ricâ ediyorum. Şimdi muvaffakiyetinize bakarak, size iğvâ edenlere uyup memlekette bir şahsın veya yalnız bir kısmının tahakkümüne doğru gitmeyiniz. Yoksa yine lüzûmsuz tazyikler ve bunlar netîcesi feverânlar zuhûr edebilir.

Bugün emîn olunuz ki, bütün vatanı seven herkes olan biten her şeye rağmen sizin muvaffakiyetinize çalışıyor. Çünkü muvaffakiyetiniz Anadolu'nun muvaffakıyeti demektir. Fakat eğer siz şimdiden kanûnsuz hareketler ve lüzûmsuz şiddetlere giderseniz, korkarım ki, hayırlı netîceler vermez. Millet, Sultân Hamid idâresi zamânmdaki millet değildir. Artık tahakküm ve tecebbüre çok dayanamaz.

Bak, şimdi bütün arkadaşlarım nâmına te'mîn ederim. Bizim hiç bir mevki'de ve me'mûriyette gözümüz yok. Bana gelince ben yalnız bir ideâl ta'kîb edeceğim. O da İslâmı ezen Avrupa canavarları ile pençeleşmek için müslümanları harekete geçirmek. Bunun için sizin çekinmenin vehme düşerek böylece düşmânlarımıza memlekette yeni bir mücâdele çıkacak ümîdini verdirmeyin. Lüzûmsuz şiddeti bırakın.

Bekir Sâmi Bey'le ve diğer arkadaşlara gönderdiğim haberlerden memlekete gelmememizi istediğinizi anlıyorum. Eğer bunun Halil'e de şümûlü olduğunu bilseydim memleketin hâtırı için onlara destek olmaz, katlanır göndermezdim. Şimdi sen ben başta olmak üzere arkadaşların memlekete gelmesini istemiyorsun değil mi? Sebebi de güyâ bizim gelmemizle memlekette bir ikilik çıkacak diyorsun, öyle mi? Halbûki ben ve arkadaşlarım o kanâ'atteyiz ki, eğer bizi memlekette bulunsaydık, belki de bugün devâm eden lüzûmsuz tazyîklere hiç hâcet kalmayacaktı. Çünkü herkes görecekti ki, biz tazyik edecek ve daha kolaylıkla birlikte yürütecektik. Ma'mâfih şimdilik Moskova'da bulunarak hâriçten yine memlekete yardım edebilmeğe devâm ettiğimizden gelmiyoruz. Fakat bunu da i'tirâf etmemiz lâzım gelir ki, her ne sebebten kanûnî olarak, memleket hâricine nefh şeklindeki arzusuna il'el- ebed tahammül hakîkaten pek ağır ve sefilhâne gelir.

Ma'mâfîh vatan için buna da şimdilik katlanıyoruz. Binâ'en-aleyh hâricte kalmanın maksâdı umûmî olan başta Türkiye olmak üzere kurtarmaya çalıştığımız İslâm âlemi için çâresiz belki de tehlikeli olduğunu hissettiğimiz ânda memlekete geleceğiz.

İşte size açıkça vaz'iyeti anlattım. Benim açık sözlü olduğumu bilirsin. Eğer başka bir fikrin bulunmuyorsa seni sevenlere inanırsın. İşte bu kadar. Yine kemâlî hürmetle gözlerinden öper, Cenâb-ı Hakka senin için yücelikler ve İslâm ve vatana nâfi' büyük mevkiler dilerim. Kardeşim efendim."

Mektup 7 -

Mustafa Kemal Paşa'dan Cemal Paşa'ya*

Ankara, 1 Ekim 1920

"Taşkent'te Cemal Paşa

Kardeşim,

11 Haziran 1920 târihli ve Halil Paşa vedâ'atiyle Moskova'dan irsâl ve Bakû'da iki Temmuz târihi ile tahşiye buyurulan mufassal mektûbunuz mesâfenin buğudiyetine munzam olan noksân vesâ'ik hasebiyle pek geç alındı. Taşkent'e kadar seyâhatinize sâ'ik olan aynı maksad ile mu'ahharan Moskova'ya muvâsalat eden Enver Paşa'dan dahi bu sırada bir mektûb ahdolundu.

Müşârünileyh, yazılan cevâbnâmede beyân edildiği vechile gerek zât-ı alînizin gerek Enver Paşa'nm Türkistan ve Afganistan ve Hindistan dâhilinde düşmen-i â'zamımız olan İngiltere'nin şevket ve satvetini rahnedâr etmek umûmiyesiyle icrâ-yı fa'âliyete karar vermiş ve devâm ü sebât edildiği takdîrde er geç netâ'ic-i meşkure vermesi inayet-i Haktan me'mûl bulunan bu karar-ı fedâkâranenin derhâl icrâatına teşebbüs eylemiş olmanız keyfiyeti cidden şâyân-ı takdîr ve şükrândır.

Bu pek mühim ve büyük teşebbüste hedef-i asli İngilizleri Hindistan'da vurmak olmasına göre Türkistan ve bilhâssa Afganistan'da iken maksada kâfi kuvva-yi askeriye yücûde getirmek için evvel emirde pek ciddi teşkîlât-ı milliye ihdâsı lüzûmunu ben

* YAMAUCHI, a.g.e., s. 105-107.

de takdîr eder ve husûsta buraca mümkünü'l-icrâ olan mu'avenetin ifâsını bi't-tabi' ez-cân ü dil arzu eylerim. Ancak dört taraftan düşmanla muhât olan asıl anavatanın müdâfaasına her şeyden evvel takayyüd ve ihtimâm etmek lüzûmü bedihî ve hâdisât-i ma'lûme üzerine İstanbul'dan buraya gelebilen zâbitanın adedi ise, ihtiyâca ancak kâfi olduğundan şimdilik o bâbtaki arzu-yi âliyelerinin asfâfına ma'a-te'essüf imkân-ı maddi görülememiştir.

Mukaddemâ yaverliğinizde bulunmuş ve geçenlerde Ankara'ya gelmiş olan İsmet Bey şu mektûbumu hâmilen nezd-i devletlerine i'zâm edilmiştir. Ahvâl ve vaz'iyet-i hazıramızla ta'kîb etmekte olduğumuz makâsıda ve buna vusûl için muâfık gördüğümüz turuk ve mesâ'ile dha'ir mûmâ-ileyhten istenilen ma'lûmât ve izâhât alınabileceği cihetle burada tatvîl-i kelâma hâcet görülmedi. Yalnız her iki tarafın maksad ve gâyesi vatan-ı mu'azzezi düştüğü girîve-i inkirâzdan tahlîs ile berâber mevlûdât-ı asrîyeden olan esâseret-i cedîde dâ'iresinde ihyâ etmek olduğundan müşterek olan zemîn-i mücâhedede pek ziyâde dikkat ve i'tinâ ile nazardan dûr tutulması ehemm ve lâbüdd bir nokta-i asliye vardır ki, o da Garb emperyalizminden tâhlîs-i girîbân için çalışırken başka mâhiyette ve ma'kûs bir istikamette diğer bir belîyeye teslîm-i inhan etmemektir. Ma'lûm-ı âlileri olduğu üzere mahvımızı emel edinmiş olan İngiltere'nin bütün Âlem-i islâm şâmil bir esâret-i umûmîye te'sisi emrindeki teşebbüsât-ı hâ'inânesine mukâvemet ve muhâlefet edebilecek yegâne hükûmet-i islâmiye Türkiye devleti olduğu içindir ki, bütün Garb emperyalizm ve kapitalizmin en müthiş ta'arruzâtı Anadolu üzerine tevcîh edilmiş bulunuyor. Fıkdan derecesindeki noksân vesâ'itle beraber şimdiye değin bu ta'arruzâta muvaffakıyetle mukâbele eden Ankara Hükûmeti bu musâra'amn uzun müddet devâmı hâlinde husûlü hâric ez-imkân olmayan ba'zı avâkıbı te'emmül ederek şarkta bir nokta-i istinâd te'mîni lüzûmüne kanâ'at getirmiş ve bunun için Bolşevik Rusya hükûmetiyle bir i'tilâf aktine teşebbüs eylemiştir. Netîce-i hayrîyesinin an karîb tecellî edeceği me'mûr-i kavî bulunuyor. Ancak böyle bir i'tilâf

ve muhâdenetin ebediyen istihsâli ve istiklâli memleket gâyesini te'mîn emrinde pâyidâr netâ'ic verebilmesi taraf-ı diğerin bazı avâmil-i dâhiliye ve te'sîrat-i hâricîye tahtında olarak, bi'l-ahare tebdîl-i fikir ve karâr edememesine mütevakkıf ve bu da hâ'iz-i hilâfet olmak hasebiyle bütün Âlem-i islâm üzerinde mu'tenâ hâ'iz-i nüfuz olan Türkiye devletinin bu asır-dîde şeref ve nüfûzunu hem ırkî bulunsun bulunmasın bi'l-cümle şark akvâm-ı islâmiyesi üzerinde muhâfaza ve idâme edebilmesine menûttur.

Binâ'en-aleyh Türkistan ve Afganistan'da tebârüz eden harekât-ı millîyeyi bir takım teşkîlât-ı mahsûsaya rabtetmek sûretiyle tevhîd ve hedef-i aslîye tevcîh emrinde Rusya Sovyet Cumhuriyeti'nin maddî ve mânevi mu'âvenet ve müzâheretinden âzami derecede istifâde etmekle berâber islâm şark inkılâbını ihdâs ve idâre husûsunda Türkiye'ye teveccüh eden vazîfe-i mahsûsa-i târîhîyeyi de elden kaçırmamak iktizâ eder. Şu hâlde Ankara Hükûmet-i Millîyesiyle oralarda te'sîs edilecek merkez-i icrâ'ât arasında da'imî bir münâsebet te'sîsi ve ma'lûmât ve ta'lîmât te'âtîsi lüzûm ü muhtâc-ı izâh değildir. Anadolu'da vaz'iyet-i dâhiliye kesb-i resânet etmekte olduğu gibi zamânın müsha'adesine inzimâm eden mesâ'i semeresi olarak cephe vaz'iyetimizde inşaallah ahd-ı karîbde bâ'is-i neşât-ı kulûb olacak hâdisâta mastar olabilecektir.

Bundan mukaddem Bakû'ya mümessili gönderilmişti. Azerbaycan Cumhuriyeti tarafından buraya bir hey'et-i dâ'imei sefâretinin i'zâm edileceği hakkmdaki haberlerin tahakkuku üzerine mümessillik takviye edilmek üzere sefârete tahvîl edileceği gibi şarkta iktizâ eden diğer mevîki'-i mühimmeye de birer me'mûr-i ilzâm edilmek üzeredir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin Moskova'da bulunan hey'et-i murahhasının Rusya Sovyetler Cumhuriyeti ile akd-i itilâf veyâ ittifâk için dört beş aydanberi icrâ etmekte olduğu müzâkerât müsbet neticeye müncer olmuş, tanzîm ve tarafeyn murahhasları cânibinden buranın tasvîb ve tasdîkine ta'lîken imzâ edilen mevâddı hâvi i'tilâfnâme lâ'ihasını Yusuf Kemal Bey bu-

raya getirmiştir. Müşârünileyhten alınan şifâhî izâhât üzerine buraca icrâ' edilmekte olan tetkîkât netîcesinde kat'î i'tilâfnamenin inşaallâh bir aya kadar sûret-i kat'îyede imzâ ve te'âtîsine şimdiden bir emri muhakkak nazarıyla bakılabilir. Milletlerin kardeşliği prensibine ve memleketin menâfi'i mütekâbilesini mü'emmenen hakîkî ve samîmî bir dostluk esâsına müsteniden akdedilip hudûdu müstekâr Türkiye devletiyle Sovyet Rusya Cumhuriyeti'nin yekdiğerini muvâcehe-i âlemde resmen ve mütekâbilen tasdîki ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin kabûl etmeyeceği herhangi bir senedi devletin Rusya Cumhuriyeti tarafından dahi kat'îyen adem-i kabûlü ve memleketeyn arasında bermuktezâ-yı muhâdenet turuk-u münâkale ve muvhasalanın bilâte'hir ve bilâ-mezâhim te'sîs ve idâmesi ve her iki taraf tebe'asının yekdiğeri memleketinde aynı hukûk ve vezâ'iften mütekâbilen istifâde ve mükellefiyeti ve boğazlarda ûmûma şâmil serbestî-i münâkalâtının Türkiye hâkimiyeti mutlakâsına pâyitaht olan İstanbul'un münâkalâtının Türkiye hâkimiyeti mutlakâsına pâyitaht olan İstanbul'un emniyet-i hâriciyesine aslâ iyrası halel etmeyecek sûrette Karadeniz'e mücâvir devletler murahhaslarından mürekkeb bir konferansta takrîri gibi pek mühim ve kıymete değer esâsâtı şâmil bulunacak olan böyle bir muhâdenet ahidnâmesinin akid ve il'ânı keyfiyetinin içinde bulunduğumuz şerâ'iti umûmîye-i âleme nazaran Avrupa'da pek müthiş bir te'sîr ikâ' edeceği ve şark islâm âleminde de büyük ümitlerle müterâfık in'ikâsat tevlîd eyleyeceği şimdiden tahmîn edilebilir. Avrupa'ya âid bu te'sîrât-ı muhtemeleden memleketin hayrına olarak âzamî derecede istifâde husûsunda Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin pek müteyakkız ve fa'hal bulunacağı ve zât-ı âlileriniz tarafından da o havâlide bu hâdise-i mes'ûdeden yüksek mertebe istihsâli menâfi'e sarf-ı gayret ve mesâ'î edileceği kaviyen meczûm ve vatan uğrundaki bu mücâhede-i mukaddesede cümlemizin muvaffakıyâtı tâmmesi eltaf-ı ilâhîyeden her hâlde me'mûldür kardeşim.

1 Teşrîn-i evvel 336
Mustafa Kemal"

ENVER PAŞA*: Osmanlı Devleti'nin son döneminde rol oynamış asker, siyaset adamı ve İttihat ve Terakki'nin liderlerinden olan Enver Paşa, 1881 yılında İstanbul'da doğdu.

Gagavuz kökenli Ahmed Bey'in oğludur. 1894'de Manastır Askeri Rüştiyesi'ni, 1899'da da Mekteb-i Harbiye'yi bitirdi. Daha İstanbul'daki Erkân-ı Harbiye Mektebi'nde okurken, siyasi görüşlerini yönlendirecek tetkiklere girişti. İlk kez orada, kendisinden bir sınıf aşağıda bulunan amcası Halil (Kut) ile birlikte tutuklanıp Yıldız Sarayı'nda sorgulandı. Kasım 1902'de mektebinin ikincisi olarak kurmay yüzbaşı rütbesiyle mezun oldu ve merkezi Selanik'te bulunan 3. Ordu'ya atandı. Manastır ve Üsküp'te görev yaparken kolağalığına terfi etti, 1906'da da binbaşı oldu. Balkanlardaki bu hizmetleri sırasında, Osmanlı Devleti'nin mirası üzerinde Avrupalılar kadar, küçük Balkan devletlerince de sürdürülen oyunlarla yakından ilgilendi. Arkadaşlarıyla birlikte devleti kurtarmanın yolları üzerinde düşünmeye başladı. 1 Ekim 1907'de kendi isteği üzerine Rumeli'de eşkıya takibiyle görevlendirilmesi, geleceğini yönlendiren karar oldu. Verilen görev, sadece basit haydutları yakalamak değil, çeteciliğe ulusçu bir nitelik eklemiş ve çevredeki Bulgar, Yunan, Sırp devletlerinden destek gören komitacılarla mücadele etmekti ve açıkça ideolojik bir yanı vardı. Mıntazam ordunun bu çeşit savaştaki başarısızlığı karşısında aynı yöntemin uygulanmasına karar verilmişti. Enver bu eylemlerinde başarılı oldu.

1906'da Selanik'te, kısa süre sonra ismini Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak değiştirecek olan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurucuları Enver'i de aralarına davet etti ve Manastır şubesini kurmakla görevlendirdi. Cemiyetin ilk amacı ülkeye özgürlükleri getirmekti. Dış tehdidin bu sayede önlenebileceğine inanıyorlardı. Dolayısıyla ilk hedef, askıya alınmış olan ana-

* Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, C. I, İstanbul 1999, s. 409-412.

yasanın yürürlüğe konmasını ve meşrutiyetin işlemesini sağlamaktı. Bunun ötesinde bir hedefleri yoktu. Enver ise kendisini tamamen Makedonya dağlarında komitacı takibine verdiği için işin teorik yanıyla pek az ilgiliydi. II. Abdülhamid yönetimine ve onun kadrolarına karşıtlık asıl faaliyetini oluşturdu. Bunların ortadan kaldırılmasıyla devletin kurtarılabileceğine inanıyordu. Haziran 1908 başında Reval'de (Tallinn) İngiliz kralı VII. Edward ile Rus çarı II. Nikolay'm buluşmasında Osmanlı Devleti'nin paylaşılması kararına varıldığı hakkındaki haberlerin yayılması, cemiyet yönetimine eyleme geçmenin zamanı geldiğini düşündürdü. Dağlardaki hareketli ve başarılı eylemlerin verdiği güven ve Yıldız'ın aynı yöntemle etkilenebileceği düşüncesinden hareketle eylemlerini sarayın adamlarına yönelttiler. Enver, 12-13 Haziran 1908 gecesi bir ihtilalci olarak dağa çıktı. Cemiyet tarafından "Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Rumeli Müfettiş-i Umumisi" ilan edildi. Bir yandan da Resneli Niyazi kendi adamlarıyla birlikte eyleme geçmişti. Enver'in enişteşi Selanik Merkez Kumandanı Nazım Bey'in vurulmasının ardından Manastır'da, sultanın özel olarak görevlendirdiği Şemsi Paşa'nın öldürülmesi ile geri dönülemeyecek bir noktaya varıldı. Anayasanın yürürlüğe konulduğunu Balkanlarda ilan etmeleri ve İstanbul'a çekilen telgraflar etkisini göstermekte gecikmedi. Abdülhamid 23 Temmuz'da kendisi meşrutiyeti ilan etmek zorunda kaldı.

Cemiyetin gizliliğini korumasına rağmen, "hürriyet kahramanı" olarak Enver ve Niyazi beyler topluma sunuldu. Siyaset deneyimi ve ideolojik birikimi zengin olmayan Enver, cemiyetin merkez-i umumisinde bulunmakla birlikte Ocak 1913'e kadar fiilen yönetime katılmadı ve askerlik mesleğine devam etti. Ziya Gökalp'in Türkçülük tezleri ve Turancılık ilkesinden etkilendi; bu çerçevede *Genç Kalemler* dergisiyle ilişkide oldu. 1909 başlarında Berlin ataşemiliterliğine atanması, önünde yeni bir ufuk açtı. Uluslararası siyaset ortamını ilk kez şahsen izleme fırsatını

buldu. Askeri okullarda ve Harbiye'de Prusya eğitimi ve hocaları egemen olduğundan; Berlin deneyimi, kafa yapısına uygun düşen Alman dünya görüşüyle yakınlaşmasını kolaylaştırdı. Dünyayı yöneten devletler arasında daha ön planda bir yere sahip olma savaşımındaki Alman politikacıları, genelde içine kapalı bir yapıda olan Enver'i iyice kazanmak için onunla ilginç kişisel dostluklar kurdular.

31 Mart olayı (13 Nisan 1909) üzerine Berlin'den ayrılıp, İstanbul'a yürüyen Mahmut Şevket Paşa komutasındaki Hareket Ordusu'na katıldı. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra da bir süre İstanbul'da kalıp cemiyetin iktidara tam egemen olması yolundaki çabalara katkıda bulundu. Artık bir siyasi fırka niteliği kazanan cemiyetin sivil kadrosuna müdahale etmedi ve Berlin'deki görevine döndü. Bu arada 5 Mart 1914'te evleneceği Osmanlı hanedanından Naciye Sultan ile nişanlanması hem iç, hem de dış çevrelerde prestijini artırdı. Ekim 1911'de İtalyanlar Trablusgarp'a saldırınca, Babıâli'nin resmen savaştan kaçınmasına karşılık birçok İttihatçı arkadaşı gibi izinli sayılarak Trablusgarp'a gitti; Bingazi-Derne cephesinin kumandanlığını üstlendi. Bir yıl süreyle yürüttüğü bu yöneticiliği sırasındaki iki önemli oluşum hem kendi geleceğini, hem de Osmanlı Devleti'nin kaderini etkiledi. Bu cephedeki savaşa birkaç bini geçmeyen muntazam Osmanlı askerinin yanı sıra çevredeki Arap aşiretleri ve Bedeviler de katılıyordu. Halife'nin damadı sıfatıyla ona gösterdikleri saygı ve bölgede büyük otorite sahibi olan Şeyh Sünusi ile uyum içine girmesi, Avrupa yayılmacılığına karşı bütün İslam dünyasını birleştirebileceği kanısını güçlendirdi. Bu cephede onunla birlikte bulunan kalabalık Alman danışmanlar ve sürekli yazıştığı Almanya'daki dostları da böyle bir projede Almanya'dan destek alabileceği inancını onda pekiştirdiler. İtalyan ordusunun sahilden, gemi toplarının etkilediği alandan daha içeri girememiş olması da düşüncelerine kuvvet kazandırıyordu. Oluşumu, komitacı mantığıy-

la değerlendirmesi ve gayri muntazam kuvvetlerle bir sonuca varılabileceğine inanmasına karşılık, aynı cephedeki Mustafa Kemal'in bedevi türü savaşın sonuç vermeyeceği yolunda Harbiye Nezareti'ni uyarması, düşüncelerini değiştirmedi. Bu arada rütbesi kaymakamlığa (yarbay) yükseltildi. Böylece "hürriyet kahramanı" sıfatına bir de "İslam mücahidi" sıfatı eklenmiş oluyordu.

İstanbul'da güçlenen muhalefetin çabaları ve ordu içinde beliren muhalif Halaskaran-ı Zabitan Grubunun desteğiyle İttihat ve Terakki'nin 1912 ortalarında iktidardan düşmesinin ardından iç çekişmeler düşmanlık düzeyine varmıştı. İtalyanlar Libya'da bir başarı sağlayamazken Balkan devletlerinin birleşerek Kasım 1912'de Osmanlı Devleti'ne saldırıya geçmeleri Babıâli'yi İtalya ile barışa zorladı. Enver yine de Bingazi cephesinde kalma kararındaydı. Ancak, Balkan Savaşı'nın Osmanlı ordusunun içindeki çekişmeler sebebiyle bozguna dönüşmesinden sonra kısa zamanda bütün Balkanlar kaybedildiği gibi, Bulgarların İstanbul kapılarına dayanması, Libya'daki bütün diğer İttihatçı arkadaşları gibi onu da anavatanın savunmasına koşmaya zorladı. 23 Ocak 1913'te birkaç silahşör arkadaşıyla gerçekleştirdiği ve Harbiye Nazırı Nazım Paşa'nın ölümüyle sonuçlanan Babıâli Baskını ile iktidarın değişmesini sağlamış ve fırkada sivillerin yerini asker yöneticilerin aldığı dönemi başlatmış oldu. Böylece İttihat ve Terakki'den olmasa da fırkaya olumlu bakan Mahmut Şevket Paşa'nın sadarete gelmesini sağladı.

Libya'dayken ilk tohumlarını atmaya başladığı Teşkilat-ı Mahsusa örgütünü ordu içinde geliştirerek kendi gücünü de giderek artırdı. Balkan devletlerinin birbirine girmesinden yararlanarak, kararlı bir tutumla 22 Temmuz 1913'te Edirne'nin Bulgarlardan geri alınmasını sağlaması ününü daha da artırdı. Mahmut Şevket Paşa'nın muhaliflerce öldürülmesi fırkanın askeri bir güce daha çok dayanma ihtiyacını ortaya çıkarmıştı. Ar-

tık İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi'nde de sözü en çok dinlenen kişi haline gelen Enver 15 Aralık 1913'te miralay, 3 Ocak 1914'te mirliva oldu, aynı tarihte harbiye nazırlığına ve ardından erkân-ı harbiye-i umumiye reisliğine (genel kurmay başkanlığı) getirildi. Gerçi bu tarihten itibaren devletin "üç paşalar" (Talat, Enver, Cemal) iktidarı ile yönetildiği ileri sürülürse de Enver'in diğerlerine üstünlüğü inkâr edilemez. Bunun ilginç bir örneği, İttihat ve Terakki yüksek kademe yöneticilerinin çoğu mason olduğu halde, Enver'in kararıyla savaş yıllarında mason localarının faaliyetlerinin sınırlandırılmasında görülür. Sivil kanattan gelen tepkileri daima geri çevirmiş, ısrar edildiğinde istifa tehdidini kullanmıştır.

Naciye Sultan'la evlenmesiyle kurduğu hanedan bağı sebebiyle dokunulmazlığı büsbütün artan Enver, öncelikle orduda bir gençleştirme ve modernleştirme girişimini başlattı. Yaşlı (alaylı) kadroları geniş oranda tasfiye edip önemli yerlere genç (mektepli) kadroları getirdi. Bu yüzden bazı çevrelerle çatıştıysa da daha sonra Kurtuluş Savaşı'nı başarıya ulaştıracak kadroların deneyim kazanması, önlerinin böylece açılması sayesinde gerçekleşti. Başkumandan vekilliğine de getirilen Enver giderek artan yetkilerini kendi siyasi görüşleri yönünde kullanmaya girişti. Avrupa'da savaş ortamının giderek belirginleştiği dönemde, 2 Ağustos 1914'te Almanya ile yapılan anlaşma Osmanlı hükümetinin savaşa katılma isteğini yansıtmamakla birlikte, kısmi seferberlik yerine genel seferberlik hususunda Enver'in ısrarı, hatta istifa tehdidinde bulunması kendisine özgü planları bulunduğunu gösteriyordu. Oysa hükümetin sivil kanadında hâlâ İngiliz-Fransız ittifakına yanaşma, hiç olmazsa tarafsız kalma yanlıları çoğunluktaydı. Hükümetteki diğer nazırlar bu anlaşmayı bütçenin sıkıntılarını aşmak için bir kredi sağlama aracı olarak düşünüyorlardı. Ancak, anlaşmanın bir Rus tehdidine karşı yapılmış olması, aslında, Almanların Fransa ile uğraşırken arkadan vurulma olasılığına karşı bir denge sağlama planlarına

yardımcı olabilecekti. 1910'ların başından beri hızlanan Turancılık akımı ile Orta Asya Türk ve Müslümanlarının kurtarılması projesi, planda Osmanlı Devleti'nden yararlanma olasılığı için güçlü bir gerekçe oluşturabiliyordu.

İngiliz-Fransız donanmalarından kaçan ve Marmara'ya sığınan iki Alman savaş gemisine Yavuz ve Midilli adları verilip Türk bayrağı çekilmesini hem Osmanlı hükümeti, hem de İngiliz-Fransızlar işi kapatmak için yeterli bulmuşlardı, zira hiçbiri Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmasını arzulamıyordu. Hatta bu yüzden, hoşlanmasalar da, kapitülasyonların lağvına tepki göstermemişlerdi. Ancak, Osmanlı donanmasının Almanların yönetiminde, hükümetten habersiz olarak Odessa'yı bombalaması ve hükümet içinde savaşa girilmesine karşı olanların, sadrazam dahil, istifa etmelerine karşılık Enver'in ısrarıyla 1914 Kasım'mda Osmanlı Devleti Dünya Savaşı'na girmiş oldu. Enver, savaşın yönetimi konusunda da tamamen Alman stratejilerine uygun hazırlıklar yaptırmıştı. Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmasının Alman ordularının Fransa karşısında başarısızlığa uğradığı bir zamana rastlaması önyargılı bir katılımı kanıtlamaktadır. Osmanlı orduları her cephede Alman komutanların kontrolü altına sokuldu.

Enver Paşa'nm yönlendiriciliği altında 3. Ordu Sarıkamış'tan Kafkaslara doğru harekete geçirildi. Kış mevsimi koşullarının dikkate alınmaması ve askerin böyle bir harekâta hazırlanmamış olması sebebiyle girişim büyük bir fiyaskoyla sonuçlandı, 90 bin kadar asker dağlarda donarak öldü. Rusya'ya saldırıyı Osmanlı Devleti'nin başlattığı gerçeği kamuoyundan saklandığı gibi, Sarıkamış faciası da topluma yansıtılmadı. Rusya'yı arkadan vurma taktiğinin işlememesine koşut olarak, İngiltere'yi Mısır'dan koparma amaçlı Süveyş Seferi de yine hazırlık ve malzemenin yeterli olmaması kadar Müslüman halkın, beklenenin aksine, eyleme katılmaması sebebiyle sadece büyük kayıplara yol açtı. Irak'ta sağlanan başarıya karşılık İngiliz mad-

di desteğiyle Şerif Hüseyin'in Hicaz'da ayaklanması ise Osmanlı davasına daha büyük zarar verdi. Çanakkale Savaşları da düşmanın başarısızlığıyla sonuçlanmakla birlikte, Türk ordusunun büyük kayıplar vermesine sebep oldu.

Savaş sürerken Enver, 1915'te ferik (korgeneral), 1917'de birinci ferik (orgeneral) oldu. Bir yandan da bazı kültürel reformlara giriştiği görüldü. Arap harflerini Türkçenin ihtiyaçlarına göre seslileri artırarak kullanma girişimi ya da güneş siperli şapkanın Hıristiyan işi sayılarak reddini aşmak ve askerleri hava koşullarından korumak amacıyla "Enveriye" adı verilen bir başlığı orduya kabul ettirmesi bu arada sayılabilir. Topluma sürekli olarak yöneltilen "nihai zafere kadar savaş" sloganına karşılık ülkede sıkıntıların giderek artması, yönetici kadrolarda Almanlara tartışmasız itaatin tepkiler doğurması ve nihayet barış arayışlarının yoğunlaşması, Balkan Savaşı'nda yitirilmiş olan disiplini orduya kazandırmış olmasına rağmen, Enver aleyhine akımlar belirmesine yol açtı. Hatta öldürülmesini tasarlayanlar çıktı, ancak Teşkilat-ı Mahsusa bunu önlemeyi başardı.

1917 Bolşevik Devrimi ile Rusya'nın savaştan çekilmesi bir an için zafer umutlarını artırdı. Hatta, Osmanlı orduları Azerbaycan ve İran'a girerek ve Bakû'yu ele geçirerek Turancılık özlemini gerçekleştiriyormuş gibi göründü. Ancak, Filistin cephesinin çöküşü ile büyük bir geri çekilme başladı. Bunu Irak ve Trakya'daki yenilgiler izledi. Bulgaristan'ın ateşkesi kabulünün arkasından Babıâli de barışa yanaşma ihtiyacını duydu. Amerika Başkanı Wilson'un ilkeleri çerçevesinde hakça bir barışın kabul edileceği umuluyordu. Talat Paşa hükümeti iktidardan çekildi ve 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkesi imzalandı. Enver ve arkadaşları 1-2 Kasım gecesi bir Alman gemisiyle Odessa'ya, oradan da Almanya'ya kaçtılar. Enver mücadelesine oradan devam etmek kararındaydı. Bu arada İstanbul'da divanıharp tarafından Ermeni kıyımı, ülkeyi savaşa sokma, fırka yönetimini

devlet işlerine karıştırmak gibi suçlardan rütbeleri alındığı gibi, idama mahkûm edildi.

Talat ve Cemal paşaların yurtdışmdan ülkedeki direnişe yardımcı olma yolundaki eğilimlerine karşılık Enver, başına kendisinin geçeceği bir örgüt kurma hayalinden vazgeçmedi. 1920'de Berlin'de Bolşevik liderlerden Radek ile teması sonucunda Moskova'ya gitti. Ankara'da Mustafa Kemal'in yürüttüğü hareketi kontrolüne almayı tasarlıyordu. Bolşevikler onu dışlamamakla birlikte, ihtiyatla kontrolde tutmayı yeğlediler. Kendi ideallerine tam uymadığını bildikleri Mustafa Kemal'in başarısızlığı durumunda onu kullanabilirlerdi. Bu arada Enver, Bakû'da toplanan Doğu Halkları Kurultayı'na katıldı. Anti-emperyalist bir konuşma yapmasına rağmen fazla ilgi görmedi, hatta tepkiyle karşılandı. Moskova'da dokuz ay kaldıktan sonra 1921'de Berlin'e gitti ve İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı Kongresi'ni topladı. Arkasından Batum'da II. İslam Konferansı'nın toplanmasına katkıda bulundu. Sakarya Savaşı sırasında olası bir yenilgiye karşı Türk hududu yakınlarında bekleyen Enver, savaşın zaferle sonuçlanması ve Bolşeviklerin Mustafa Kemal'le anlaşmayı yeğlemeleri üzerine artık hiçbir yerden destek bulamayacağını fark etti. Sovyet rejimine karşı daha önce ayaklanan Basmacı eylemini yeniden örgütlemek ve Buhara ile Fergana'ya bağımsızlık kazandırmak için Türkistan'a geçti. Yerli halktan büyük bir destek göremediği gibi, artık kendisini tamamen gözden çıkarmış olan Bolşeviklerin gönderdiği Kızıl Ordu birlikleri de eylemlerini önlemek için harekete geçti ve Belcivan yakınlarında onlarla çarpışırken öldü. Çegan tepesinin eteğine gömüldü.

74 yıl sonra Ağustos 1996'da kemikleri, üzerinde taşı bulunmayan mezarından alınıp Türkiye'ye devlet töreniyle getirildi ve Hürriyeti Ebediye Tepesi'nde yaptırılan anıtmezara gömüldü.

Enver Paşa, Türk toplumuna, II. Abdülhamid'in ödüncülüğü ve aşırı ihtiyatlılığı yerine başkaldırıcı, eylemci olmayı; ufuklarını genişletmeyi; örgütlü ve bilinçli davranılırsa en güçlülere bile direbileceğini ve kendisine güvenmeyi aşılamıştır. Oluşturduğu kadrolar ve Teşkilat-ı Mahsusa'smın elemanları Kurtuluş Savaşı'nın başarısına büyük ölçüde katkıda bulunmuşlardır. Ancak, nerede duracağını bilememesi, şahsının ve toplumun yeteneklerinin üstündeki hedeflere yönelmesi kadar, dünyanın o dönemdeki koşullarını dikkate almaması da kendi hayallerinin gerçekleşmesine izin vermedi.

TALAT PAŞA*: Sadrazam Talat Paşa, 1874 yılında Edirne'de doğdu.

Tam adı Mehmed Talat'tır. Babası Ahmed Vasıf Efendi Kırcaali'nin Çepelceli Köyü'nden olup, Edirne'de medrese tahisilinden sonra kadılık ve Vize kazası sorgu hâkimliği görevlerinde bulunmuştu. 1892'de babasının vefatından sonra aslen Kayserili bir aileden gelen annesi Hürmüz Hanım ve iki kız kardeşiyle birlikte düşük bir maaşla geçindiler. Mekteb-i İptidai'yi Vize'de bitirdi, Edirne Askeri Rüştiyesi'nden mezun olacağı sırada hocalarından bir subayı dövmesi sonucunda diplomasını üç ay gecikmeyle aldı ve bu yüzden idadiye devam edemedi. Edirne Posta-Telgraf Müdürlüğü'nde kâtip yardımcılığı yaparken Alliancé Israëlite Universelle'in açtığı Yahudi mektebinde Türkçe dersleri vermeye başladı. Devam ettiği bu okulda Yahudi müdürün kızından Fransızca öğrendi. Onun hayat çizgisinde bu okulun epeyce tesiri görülecektir.

Genç yaşta girdiği rejim aleyhtarı faaliyetleri yüzünden çocukluk arkadaşlarından nüfus kâtibi Kaltakkıran Faik Bey ve

* Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, C. II, İstanbul 1999, s. 605-607.

Kosovalı Arnavut Hafız İbrahim Efendi'yle birlikte 1895'te tutuklandı ve iki yıl bir ay hapis yattı. 1897'de Kadir gecesi hürmetine II. Abdülhamid'in iradesiyle çıkarılan aftan yararlandı. Selanik'te mecburi ikamete tabi tutuldu. Vali ona gezici postacılık görevi verince Selanik ile Manastır arasında şehir şehir, kasaba kasaba gezerek İttihat ve Terakki'yi anlatma fırsatı buldu. Bu gezileri esnasında Rum, Arnavut, Bulgar ve Sırp çeteleriyle dolaylı veya doğrudan münasebetler kurmuştu. 10 altın maaşla Selanik Posta İdaresi başkâtipliğine tayin edildi.

1906'da arkadaşlarıyla birlikte kurdukları Osmanlı Hürriyet Cemiyeti (adı sonradan İttihat ve Terakki olarak değiştirildi) içerisinde birleştirici ve uzlaştırıcı bir rol üstlenmişti. Ancak buradaki faaliyetlerinden haberdar olan saray onu görevinden azlettiği gibi Anadolu'ya sürülmesini istedi. Ancak Müfettiş-i Umumi Hüseyin Hilmi Paşa'nın kefaleti ve yardımıyla Selanik'te ikametine müsaade edilerek kendisine bir okulun müdürlüğü verildi.

Oldukça hareketli bir hayat yaşayan Talat Paşa, devletin kontrolü dışındaki Selanik mason locasına girerek burada gizlice İttihat ve Terakki'yi teşkilatlandırdı. Ayrıca Selanik'te Hukuk Fakültesi'ne kayıt yaptırarak hukuk öğrencilerini ve özellikle genç subayları etkilemeye çalıştı. Ancak iki yıl devam ettiği bu fakülteyi bitiremedi. Talat Paşa, mason locasında 33'ncü dereceye kadar yükselmiş ve aynı dönemde Bektaşi tarikatına intisap etmişti. Meşrutiyet ilan edilmeden önce Haziran 1908'de Emanuel Karasu ile İstanbul'a gelerek bazı temaslarda bulundu ve İttihat ve Terakki'nin bir şubesini açıp teşkilandırdı.

II. Meşrutiyet'in ilanından (1908) sonra Edirne mebusu olarak girdiği Meclis-i Mebusan'da 23 Aralık 1908'de birinci reis vekilliğine seçildi. 27 Nisan 1909'da 31 Mart Vakası'ndan sonra II. Abdülhamid'in tahttan indirilerek yerine V. Mehmet

Reşad'ın geçirilmesinde önemli rol oynadı. 1909'da Londra'ya giden heyete başkanlık etti. Aynı sene Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci kabinesine giren iki ittihatçıdan birisi olarak Dahiliye Nazırı oldu. Devlet idaresinde geldiği bu önemli makam ve partizanlığı sayesinde İttihat ve Terakki teşkilatını Balkanlar, Kafkaslar, Orta Afrika ve Hint Okyanusu'na kadar genişletti. Ancak Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifasından sonra Talat Paşa da gözden düşerek muhalif siyasilerin hücumları ve gazetelerin yayımları üzerine istifa etmek zorunda kaldı. 1912'de Küçük Said Paşa kabinesine bu sefer Posta ve Telgraf Nazırı olarak girdi.

I. Balkan Harbi'nde Edirne dahil Balkanların tamamının elden çıkmasını kendi açısından iyi değerlendiren İttihat ve Terakki, siyasette etkin rol oynamaya başladı. Siyasi faaliyetlerini aralıksız devam ettiren Talat Paşa, 23 Ocak 1913'te Enver Paşa'nın kumandasındaki Babıâli Baskını'nı hazırlayanların başında yer aldı. Baskın esnasında telgraf makinesinin başına geçerek "Dahiliye Nazırı" imzasıyla iktidar değişikliğini bizzat kendisi duyurdu. Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesi üzerine 13 Haziran 1913'te kurulan Said Halim Paşa hükümetinde yeniden Dahiliye Nazırı oldu. Talat Paşa, II. Balkan Harbi esnasında gönüllü olarak askerler arasına katıldı ve Edirne'nin Bulgarlardan geri alınmasında etkili oldu. Bulgaristan ile 23 Eylül 1913'te İstanbul'daki sulh görüşmelerine murahhas üye olarak katıldı. Harbiye Nazırı Enver ve Bahriye Nazırı Cemal paşalarla birlikte Osmanlı Devleti'nin iç ve dış politikasını yönlendiren üç kişiden biri olarak ülkenin I. Dünya Savaşı'na girmesinde etkili oldu. Savaş sırasında Dahiliye Nazırı sıfatıyla Doğu Anadolu'daki Ermenilerin savaş bölgesinden güneye göç ettirilmesi (tehcir) işlemlerini yürüttü. İstifa eden Said Halim Paşa'nın yerine 4 Şubat 1917'de V. Mehmed Reşat tarafından vezirlik verilerek sadrazamlığa getirildi.

Ekim Devrimi'nden sonra savaştan çekilmek isteyen Rusya'yla Brest-Litovsk'ta yapılan barış görüşmelerinde Osmanlı Devleti'ni temsil etti. Savaşın Osmanlı Devleti ve müttefiklerince kaybedildiği anlaşılınca 8 Ekim 1918'de sadaretten istifa etmek zorunda kaldı. Yenilgiden sorumlu tutulan İttihat ve Terakki Fırkası ileri gelenleriyle birlikte 2 Kasım gecesi yurtdışına kaçtı. Önce Rusya'ya, ardından Almanya'ya gitti.

Berlin'e gittikten sonra Enver ve Cemal Paşalarla ilişkisini sürdüren ve Anadolu'da ulusal hareketi örgütleyen Mustafa Kemal'le de mektuplaşan Talat Paşa, eskiden beri var olan panislamist ve pantürkist stratejiyi önermekteydi. Zira panislamcı siyasetten İngiltere, pantürkist siyasetten de Rusya çok büyük rahatsızlık duymaktaydı. Berlin'de bu siyasi emellerine uygun olan İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı'nın temsilciliğini de yapıyordu. Bu stratejisi üç koldan yürüyecek ve Berlin'de Talat Paşa, Moskova ve Kafkaslar'da Enver Paşa, Anadolu'da ise Mustafa Kemal buna önderlik edecekti.

Ancak Said Halim Paşa'nın Roma'da vurulduğu günlere, 15 Mart 1921'de Berlin'de, Charlotenburg Mahallesi Hardenberg Strasse'deki evinin önünde Sogoman Tayleryan isimli bir Ermeni komitacı tarafından vurularak öldürülmesi bu stratejileri sonuçsuz bıraktı. Cinayete şahit olan çevredeki Almanlar tarafından derhal yakalanan katil kendisine bu görevi İngilizlerin verdiğini, maddi yardım ve talimatı da onlardan aldığını itiraf etmişti. Ankara hükümeti de onun katledilmesinde Ermenilerden çok İngilizlerin üzerinde duracaktı.

Alman dostu olarak bilinen Talat Paşa'nın cenazesine bu ülkenin dışişleri bakanı ve pek çok ileri gelen katıldı. Cenaze namazı, inşasının tamamlanmasına katkı sağladığı Tampelhof'taki camide kılındı. Geçici olmak üzere Mate Feriç Kilisesi'nin mezarlığına gömüldü. 23 yıl Berlin'de kalan mezarı, ancak 25 Şubat 1943'te Türkiye'ye getirilerek Hürriyet-i Ebediye Tepesi'ne görkemli bir törenle gömüldü.

Onun devlet idaresinde yükselmesinde zekâsı, kurnazlığı, hazırcevaplılığı, halkı rahatça ikna eden hatipliği, özel sohbetlerinde samimi görüntüsü veren davranışı, muhatabını sabırla dinleyebilme kabiliyeti ve cesareti önemli rol oynamıştır. Aşırı derecede partizan olduğundan düşmanları çoktu ama vefalı arkadaşları da eksik değildi. İttihat ve Terakki mensuplarına her türlü ayrıcalığı tanırken, kendi siyasi görüşlerini paylaşmayan kimseleri vatan haini sayacak kadar ileri gitmişti. Ancak geldiği çevre ve aile içindeki tavrı ile bir halk çocuğu olarak geniş kitleleri rahatça etkileyerek onlara kendisini sevdirmeyi başarmıştı. Başkalarına verdiği imkânlar yanında kendisi için devlet malını kullanmamış ve sıkıntı içinde ölmüştü. Yaptığı görevler ona epeyce tecrübeler kazandırmış ve bunların ışığında iyice olgunlaşmıştı.

CEMAL PAŞA*: Bahriye eski nazırı Cemal Paşa 1872 yılında Midilli'de doğdu.

Tam adı Ahmed Cemal Paşa'dır. Büyük Cemal Paşa diye de anılır. Askeri eczacı Mehmed Nesib Efendi'nin oğludur. 1890'da Kuleli Askeri İdadisi'ni, 1893'te Mekteb-i Harbiye'yi bitirdikten sonra erkânıharp öğrenimini tamamlayarak Ocak 1895'te erkânıharp yüzbaşısı rütbesiyle Erkânıharbiye Dairesi Birinci Şubesi'nde görevlendirildi. Bir yıl sonra, kendi başvurusu üzerine, 2. Ordu emrine verilip Kırklareli İstihkâm İnşaat Şubesi'ne atandı. Mart 1898'de, redif fırkası kurmay başkanlığına getirilip merkezi Selanik'te bulunan 3. Ordu emrine girdi. Selanik'te gizli İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin askeri kanadını örgütlemekle görevlendirildi. 1899'da girdiği İttihat ve Terakki'ye yaşamının sonuna kadar bağlı kaldı. Bu arada, Serez Fırkası komutanı Mehmet Paşa'nın yeğeni Seniha Hanım'la evlendi. 1905'te binbaşılığa yük-

* Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, C. I, İstanbul 1999, s. 344, 345.

seldi. Bir yıl sonra da Şark Demiryolları Selanik Hattı müfettişliğine atandı. Bu görevi sırasında İttihat ve Terakki'nin Rumeli'de yaygın bir biçimde örgütlenmesinde etkin rol oynadı ve cemiyetin bölük adı verilen yerel birimlerini oluşturdu. 1907'de Mustafa Kemal (Atatürk) ve Fethi (Okyar) beylerin de görev aldığı 3. Ordu kurmay heyetine atandı.

1908'de Meşrutiyet'in ilanının ardından cemiyetin İstanbul'a gönderdiği 10 kişilik temsil heyetinde yer aldı. 27 Temmuz 1908'de geldiği İstanbul'da Babıâli ile temas kurdu. 28 Temmuz'da yarbaylığa yükseltilerek Heyet-i Islahiye üyesi olarak Anadolu'ya gönderildi. 31 Mart Olayı'nın (13 Nisan 1909) patlak vermesi üzerine İstanbul'a döndü ve Hareket Ordusu'nda etkin bir rol üstlendi. Ayaklanmanın bastırılmasından sonra, 6 Mayıs 1909'da Üsküdar mutasarrıflığı görevine getirildi. Aynı yılın Ağustosunda Çukurova'da patlak veren Ermeni olaylarını bastırmak ve bölgede denetimi sağlamak üzere Adana valiliğine atandı. 1910 sonlarında rahatsızlığı nedeniyle İstanbul'a döndü. Ağustos 1911'de Arap aşiretlerinin başlattığı ayaklanmaları bastırmak ve bölgede denetimi sağlamak üzere Bağdat valiliğine getirildi. Balkan Savaşı'nm patlak vermesi üzerine Temmuz 1912'de İstanbul'a döndü. Aynı yılın Eylülünde Konya Redif Fırkası komutanı olarak Balkan Savaşı'na katıldı. EKim 1912'de albaylığa yükseldi. Savaş sırasında koleraya yakalandı ve Kasım 1912'de İstanbul'a gelerek tedavi gördü. Aralık 1912'de İstanbul menzil müfettişi ve ordu idare reisi olarak yeniden göreve başladı.

23 Ocak 1913'te Babıâli Baskını olarak bilinen hükümet darbesine aktif olarak katıldı. Babıâli Baskını, Cemal Paşa'nın yaşamında bir dönüm noktası oluşturur. Nitekim daha sonra kaleme aldığı anılarının önsözüne şu cümleyle başlar: "Memleketin siyaset-i umumiyesiyle doğrudan doğruya iştigalim 23 Kânunusani 1913 tarihli darbe-i hükümetle başlar." Babıâli Baskanı'nm ardından İttihatçılar başa geçince Cemal Paşa İstanbul

Muhafızlığı görevine getirildi. Bu görevi sırasında hem İstanbul'da denetimi sağladı, hem de İttihat ve Terakki'ye karşı gelişen her türlü muhalefeti zor kullanarak bastırdı. Aynı yıl Bulgarlarla yapılan barış görüşmelerine askeri üye olarak kadıldı. Bu arada İstanbul Muhafızlığının kaldırılması üzerine 1. Kolordu komutan vekilliği görevine atandı. Kasım 1913'te Nafia Nazırı oldu. Aralık 1913'te tuğgeneralliğe (mirliva) yükseltildi ve Şubat 1914'te Bahriye Nazırlığına getirildi. Bahriye Nazırlığı görevi sırasında deniz kuvvetlerini güçlendirdi. Temmuz 1914'te Fransa'ya giderek Fransa'nın siyasi desteğini kazanmaya çalıştı. Ama bunda başarılı olamayıp ülkeye döndü. Ardından, Alman yanlısı Enver ve Talat paşalarla birlikte 2 Ağustos 1914'te yapılan Osmanlı-Alman antlaşmasını destekledi.

Osmanlı Devleti Almanya'nın yanında savaşa girdikten sonra, Bahriye Nazırlığının yanı sıra 2. Ordu Komutanlığı görevini de üstlendi. Kısa bir süre sonra, Kasım 1914'te, Filistin'deki 4. Ordu'nun komutanlığına atandı. 1915'te ferikliğe yükseldi ve Mısır'ı geri almak amacıyla Şubat 1915'te Birinci Kanal Harekâtı'nı, Temmuz 1916'da İkinci Kanal Harekâtı'nı düzenledi. Ama İngiliz birlikleri karşısında tutunamadı, geri çekilmek zorunda kaldı. Bu arada, yerel Arap önderlerinin Osmanlı Devleti aleyhindeki tutumları artınca, bu kişileri yargılattı ve Ağustos 1915'te 11 Mayıs 1916'da da 21 Arap önderi idam edildi. Askeri yenilgiler karşısında durumu düzeltmek amacıyla Temmuz 1917'de 4. Ordu kaldırılarak yerine Yıldırım Orduları Grubu kuruldu. Cemal Paşa, göstermelik bir görev olan Suriye, Filistin, Hicaz, Yemen ve Asir bölgesinden sorumlu Suriye ve Arabistan Orduları Umum Komutanlığı'na atandı. 1918'de bölgenin denetimi Yıldırım Orduları Grubu'na verilince bu görevinden de ayrıldı.

Birinci Dünya Savaşı'nın yenilgiyle sonuçlanması üzerine 2 Kasım 1918'de Enver ve Talat paşalarla birlikte ülkeyi terk ederek Odessa üzerinden önce Almanya, ardından İsviçre'ye gitti.

Bu arada Divan-ı Harb-i Örfi tarafından gıyabında yargılanarak idamına karar verildi. Avrupa'da bulunduğu sırada Afgan emiri Emanullah'ın hizmetine girdi. Daha sonra, Rusya üzerinden, ordusunu yenileştirmeyi üstlendiği Afganistan'a geçti. Bu arada Mustafa Kemal Paşa ile yazışarak Milli Mücadele'ye detek verdi. Eylül 1921'de görüşmelerde bulunmak üzere Moskova'ya gitti. Türkiye'ye dönme hazırlıklarını sürdürdü. 21 Temmuz 1922'de yeniden Afganistan'a geçerken Tiflis'te Kerekin Lalayan ve Sergo Vartanyan adlı iki Ermeni komitacı tarafından öldürüldü. Tiflis'te gömülen Cemal Paşa'nın kemikleri daha sonra yurda getirildi ve Erzurum Şehitliği'nde toprağa verildi.

1913-18 arasında Enver ve Talat Paşalarla birlikte ülkenin izlediği genel siyasetin baş mimarı olan ve I. Dünya Savaşı sırasında en önemli cephelerden birinde ordu komutanı olarak görev yapan Cemal Paşa, ülkenin savaşa girmesinin ve bu savaştaki yenilgisinin baş sorumluları arasında sayıldı.

1898'de yayımladığı *Plevne Müdafaası* adlı eserini Kırklareli'nde 2. Ordu emrinde bulunduğu sırada tamamlamıştı. Arkeolojiye özel bir ilgi duyan Cemal Paşa'nın Suriye'deki incelemeleri 1918'de Berlin'de *Alte Dankmäler aus Syrien, Pälastina, und West-Arabien* (Suriye, Filistin ve Batı Arabistan'daki Eski Anıtlar) adıyla kitaplaştırıldı. 1913'ten ölümüne kadar olan dönemi kapsayan siyasi ve askeri anıları ise; *Hatırat: 1913-1922* adıyla 1922'de yayımlandı. Bu anılar, oğlu Behçet Cemal tarafından gözden geçirilerek ve tamamlanarak 1959'da *Hatıralar* adıyla yeni harflerle basıldı.

SAİD HALİM PAŞA*: Sadrazam, fikir adamı Said Halim Paşa, 1864 yılında Kahire'de doğdu.

Tam adı Mehmet Said Halim Paşa'dır. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nm torunu ve vezir Halim Paşa'nın oğludur. 6 yaşların-

* Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, C. II, İstanbul 1999, s. 487, 488.

da iken ailesiyle birlikte İstanbul'a gitti ve hükümetin kendilerine tahsis ettiği Baltalimanı'ndaki sahilhaneye yerleştiler. Özel eğitim gördü; Arapça, Farsça, Fransızca ve İngilizce öğrendi. Üniversite tahsilini İsviçre'de siyasi ilimler dalında tamamladı. İstanbul'a döndü, Şûra-yı Devlet azalığına tayin edildi (1888). Rumeli Beylerbeyliği payesi aldı (1900). Yeniköy'de kendi adıyla anılan yalısını yaptırdı ve burayı bir kültür ve sanat merkezi gibi donattı. II. Abdülhamid'e Jöntürklerle ilgisi olduğuna dair verilen jurnal üzerine İstanbul'dan çıkarıldı (1903'ten sonra); Mısır'a gitti ve orada bulunan Ethem Ruhi'ye (Balkan) *Osmanlı* gazetesini çıkarması için yardımda bulundu, ardından Avrupa'ya gitti. Avrupa'da Jöntürklerle yakınlığını devam ettirdi, onlara maddi destek sağladı. II. Meşrutiyet'in ilanı üzerine Mısır yoluyla İstanbul'a döndü (1908), Meclis-i Âyan azalığına tayin edildi, yeniden canlandırılan Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye'nin meclis-i idaresinde yer aldı. Belediye dairelerinde çalıştı, Şûra-yı Devlet başkanlığına getirildi (1912). Aynı yıl Sadrazam Said Paşa tarafından İtalya hükümet yetkilileriyle Trablusgarp savaşı konularını görüşmek üzere Lozan'a gönderildi. Said Paşa'nın istifası üzerine Şûra-yı Devlet'teki görevinden ayrıldı. İttihat ve Terakki Cemiyeti sekreterliğine (umumi kâtiplik) getirildi. Mahmud Şevket Paşa'nm sadrazam olması üzerine Şûra-yı Devlet'teki görevine döndü, kısa bir zaman sonra hariciye nazırlığına getirildi (Ocak 1913). Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesi üzerine, padişahın istememesine rağmen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ısrarlarıyla sadrazam oldu (Haziran 1913). Kurduğu kabinede Hariciye Nazırlığını da üzerine aldı. Edirne'nin geri alınması (21 Temmuz 1913) ve Balkan ülkeleriyle sulh antlaşmalarının yapılması müspet icraatı arasındadır. Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında ve Rusya limanlarına saldırarak I. Dünya Savaşı'na katılması Said Halim Paşa'nın sadrazamlığı sırasında oldu. Savaşa girmek konusunda fikir ve bilgi sahibi olup olmadığı tartışmalı olsa da bu hadiseden sonra İttihatçılarla arasının gittikçe açıldığı, padişah tarafından kabul

edilmemekle beraber istifa etmek istediği bir vakıadır. Sıhhi sebepler ileri sürerek istifası 3 Şubat 1917'de vuku buldu. Mütarekeden sonra kurulan Divan-ı Harb-i Örfi'de harp mesulü olarak sorgulandı ve Malta'ya sürüldü (1919). 29 Nisan 1921'de tahliye edilmesi üzerine Sicilya'ya geçti. Buradan İstanbul'a dönmek istediyse de hükümetten izin almak mümkün olmadı. Geçtiği Roma'da bir Ermeni tarafından vurularak şehit edildi. Naaşı İstanbul'a getirildi ve Sultan Mahmud Türbesi haziresine defnedildi.

Said Halim Paşa pek başarılı olmayan siyasi hayatına karşılık büyük bir fikir adamı, üst düzeyde bir modernleşme ideolojisi tenkitçisidir. Fikren ve maddeten katkılarda bulunduğu II. Meşrutiyet'in ilanının üzerinden henüz fazla bir zaman geçmemişken peş peşe yayımladığı risalelerde savunduğu fikirler, eşzamanlı olarak hemen hemen hiçbir fikir adamında rastlanmayacak, bu yüzden de döneminde anlaşılamayacak derecede soğukkanlı, derin ve gerçekçidir. Bu düzeyde bir tenkit ve tefekkür ortaya koyabilmesinin asıl kaynakları, Avrupa'da siyaset bilimi tahsil etmesi ve Batı medeniyeti ile toplumlar ve kültürler arası etkileşimler hakkında daha köklü bilgilere sahip olmasında aranmalıdır. Halbuki, 19. ve 20. yy. Müslüman aydınların büyük çoğunluğunun Batı hakkındaki kanaatleri bilgiden çok hissiyata ve ön kabule dayanmaktadır.

Osmanlı-İslam modernleşmesinin kendisine değil, muhteva ve istikametine ciddi tenkitler yönelten Paşa'nın en çok üzerinde durduğu mesele, ıslahat hareketlerinin dini, siyasi, sosyal, kültürel alanlar arasındaki zaruri ilişkiyi ve bu alanların farklı veya zıt kültürel kaynaklara, tarihi tecrübelere sahip toplumlarda farklı tezahür edeceğini göz ardı etmesidir. Buna göre yeni Osmanlı aydınlarının ve idarecilerinin yaptıkları gibi, Avrupa'da siyasi-toplumsal gelişmeye katkıda bulunmuş bir kavramı veya iyi işleyen ve müspet neticeler veren bir kurumu, bir uyguilamayı aynen bize aktarmak genellikle müspet netice vermeyecektir. Çünkü bu kavram ve kurumun arkasında yüzlerce,

binlerce yıl gerilere giden bir tarih, bir din, bir sosyal yapı ve bir felsefe yatmaktadır. Said Halim Paşa bu temel görüşüyle 19. ve 20. yy. Osmanlı aydınları arasında çok kabul gören ve Ziya Gökalp'le en geniş sınırlarına varan ve mutlaklaştırılan kültür-medeniyet ayırımına ("medeniyet evrensel, kültür millidir" veya "Batı'nın medeniyetini alalım, kültürünü bırakalım" şablonuna) yönelik köklü bir tenkit ve düşünce alanı açmıştır.

DR. NÂZIM*: Siyaset adamı, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelenlerinden Dr. Nazım Bey, 1870 yılında Selanik'te doğdu.

İlk ve orta öğrenimini tamamladıktan sonra girdiği Askeri Tıbbiye'de öğrenimini sürdürürken daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne dönüşecek olan İttihad-ı Osmani Cemiyeti'ne girdi. Cemiyetin yurtdışıyla ilişkilerini sağladı. Hakkında kovuşturma açılınca 1895'te Paris'e kaçtı. Tıp öğrenimini Paris'te tamamladı. Paris'teki öğrencilik yıllarında Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin Paris şubesi başkanı Ahmed Rıza Bey'le tanıştı ve onunla birlikte çalışmaya başladı. *Meşveret*'e yazılar yazdı. 1902'de toplanan I. Jön Türk Kongresi'ne katıldı. 1907'de Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin çağrısı üzerine Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin temsilcisi olarak Selanik'e gitti. İki cemiyetin birleşmesine öncülük etti. Ardından gizlice İzmir'e gelerek Tütüncü Yakup takma adıyla cemiyetin yaygınlaşması ve etkinliğinin artması yönünde çalışmalar yaptı.

Meşrutiyet'in ilanından sonra Selanik Belediye Hastanesi başhekimliğine atandı. İttihat ve Terakki'nin 1908'den sonra yaptığı bütün kongrelerde cemiyetin merkez yönetimine seçilmeyi başardı. Çok fazla ön planda görülmemekle birlikte, cemiyetin perde gerisindeki en etkin yöneticilerinden biri oldu. I. Dünya Savaşı yıllarında Celal (Bayar) ve Vali Rahmi beylerle

* Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, C. II, İstanbul 1999.

birlikte İzmir'de Halka Doğru Cemiyeti'ni kurdu. 1918'de Talat Paşa'nın başkanlığında kurulan son İttihat ve Terakki hükümetinde maarif nazırlığı görevine getirildi.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından (1918) sonra 1 Kasım'ı 2 Kasım'a bağlayan gece öteki İttihatçı önderlerle birlikte yurtdışına kaçtı. Önce Rusya'ya, ardından Almanya'ya geçti. Kafkaslar'da ve Almanya'da İttihat ve Terakki'nin canlandırılması yönünde girişimlerde bulundu. İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı'nın kuruluş çalışmalarına katıldı. Kurtuluş Savaşı'mn zaferle sonuçlanmasının ardından 1922'de ülkeye dönerek İzmir'e yerleşti. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yeniden canlandırılması yönünde bazı faaliyetlerde bulundu. 1926'da Atatürk'e karşı İzmir'de düzenlenen suikast girişimi nedeniyle İstiklal Mahkemesi'nde yargılandı. Bu yargılanması sonucunda suçlu bulunarak ölüm cezasına çarptırıldı ve asılarak idam edildi.

DR. BAHAEDDİN ŞAKİR*: İttihat ve Terakki'nin önde gelen yöneticilerinden Dr. Bahaeddin Şakir Bey, 1874 yılında İstanbul'da doğdu.

1896'da Askeri Tıbbiye'yi takip yüzbaşı rütbesiyle bitirdikten sonra, 1900'de bu okulda öğretmen vekilliğine getirildi. Bu arada Ahmed Celaleddin Paşa'nın maiyetine girdi. Ahmed Celaleddin Paşa'nın muhalefete katılması üzerine, önce Erzincan'a, ardından Trabzon'a sürüldü. 1905'te Mısır'a, oradan da Paris'e kaçtı. Bir ara gizlice İstanbul'a gelerek İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çalışmalarının canlandırılmasında önemli bir rol oynadı. II. Meşrutiyet'in ilanından (1908) sonra İstanbul'a gelerek Askeri Tıbbiye'deki görevine döndü. İstanbul'da *Şûra-yı Ümmet* gazetesini çıkardı. Bu arada *Ali Kemal Davası* ve *Kanun-ı Esasîmizi İhlâl Edenler* adlarıyla imzasız olarak yayımladığı ki-

* Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, C. I, İstanbul 1999, s. 283, 284.

taplarında karşıtlarını sert bir dille eleştirdi. 1909'da Haydarpaşa Tıp Fakültesi'nde adli tıp müderrisi oldu. Balkan Savaşı sırasında Edirne'deki hastanede başhekim olarak görev yaptı. 1913'te Teşkilat-ı Mahsusa'nın siyasi bölüm şefliğine getirildi. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Erzincan ve yöresinde Teşkilat-ı Mahsusa yöneticisi olarak görev yaptı ve Ermeni olayları içinde etkin rol oynadı. Mondros Mütarekesi'yle birlikte savaş suçlusu ilan edilince, 2 Kasım 1918'de Enver ve Talat paşalarla birlikte bir Alman savaş gemisiyle Sivastapol üzerinden Berlin'e kaçtı. Eylül 1920'de Bakû'da toplanan Doğu Halkları Kurultayı'na katıldı. 1920'de İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı'nın Bakû temsilcisi oldu. 1921 ilkbaharında bu örgütün Moskova'da yapılan kongresine katıldıktan sonra Almanya'ya döndü. Berlin'de bir Ermeni tarafından vurularak öldürüldü. *Tıbb-ı Kanunî Dersleri* (1910-11, 1-5 fasikül), *Tıbb-ı Kanunî Hülâsası* (1914) adlı eserleri vardır.

MEHMED CEMAL AZMİ BEY*: Mehmed Cemal Azmi Bey, 1866 yılında Malatya/Arapkir'de doğdu. Mülkiye'den mezuniyetini müteakip 1892'de Elazığ İdadisi muallimi olarak devlet hizmetine girdi. 1892'de Şam Islahhanesi Müdürlüğü'nde bulunduktan sonra Kaymakamlık için tespit edilen yaş haddini idrak ettiğinden, 1892'de Suriye Vilayeti maiyet memurluğunda ve 1894'te Baalbek kaymakam vekilliğinde kaymakamlık stajını tamamlayıp 1895'te Suşehri, 1898'de Ustrumca, 1902'de Kerpe, aynı yıl Avrathisar, 1907'de Kosova merkez kazaları kaymakamlıklarını ifa etmiş; mutasarrıflığa yükseltilerek 1908'de Sevice mutasarrıflığında bulundu. Birinci Dünya Harbi yıllarında Rize Mutasarrıflığı ve Trabzon Valisi (1913-1916) olarak, Trabzon ve civarındaki asi Ermeni ve Rumların

* Mücellitoğlu Ali ÇANKAYA, Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, C. 1, Ankara 1954, s. 84.

bölgeden tehcirinde kuvvetli bir rol oynadı. Cemal Azmi Bey, orta boylu çokça esmer ve kara sakallı biriydi. Rize'deyken, "Sopalı Mutasarrıf" namı verilen Cemal Azmi Bey'den, başta memurlar olmak üzere herkes çekinirdi. Ona, "Kara Vali" derlerdi. Birinci Dünya Savaşı sırasında Doğu Cephesindeki askere verilmek üzere gemilerle Trabzon'a gönderilen cephane sandıkları iskeleye çıkartılıp yığılınca, bunların bir an önce arabalara yükletilmesi için yalnız Hamal Taburu'nun erleri değil, başta Trabzon'un vatanperver, gayretli valisi Cemal Azmi Bey olmak üzere, sivil halk sandıkları omuzlayıp taşıdı. Cemal Azmi Bey'in ceketini omuzuna atarak iskeleden cephane çıkardığı meşhurdur. Bu cephanelerin, Trabzon'dan Zigana'ya kadar halk tarafından taşınmasını organize eden de yine Cemal Azmi Bey'dir. Savaş yıllarında Trabzon'da baş gösteren sabun kıtlığı karşısında da boş durmayan Cemal Azmi Bey, fındık yağından sabun yaptırarak bu sıkıntıyı gidermeye çalıştı. Rusların Trabzon'a yaklaşması sıralarında Cemal Azmi Bey, Ordu ilçesinde geçici Trabzon Hükümeti'ni kurdu. Trabzon Hükümeti'ne ait en lüzumlu dosyalar, defterler sandıklara yerleştirilip kayıklarla Ordu'ya taşındı. Rusların 18 Nisan 1916 tarihinde Trabzon'a girdiği son ana kadar görevinde kalan Cemal Azmi Bey, şehirden ayrılırken yönetimi Trabzon Rum metropoliti Hrisantos'a devretti. Muhacirliğe çıkan Trabzonluların durumu ile ilgilendi, halka yiyecek, giyecek ve barınacak yer sağladı. Özellikle Ordu'da Ermenilerden kalan boş evlere Trabzonlu muhacirleri yerleştirdi. Koyu ittihatçı olduğundan dolayı, 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi'nden sonra Enver, Talat ve Cemal paşalarla birlikte yurt dışına çıktı. Berlin'de yaşarken, oradaki bir Ermeni tarafından 8 Nisan 1922 yılında şehid edildi.

EMÎR ŞEKÎP ARSLAN*: 1869 yılında Beyrut yakınında bulunan Şûf kazasına bağlı Şüveyfât nahiyesinde doğdu. Şûf'un, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren "emir" unvanını alan, Hire'de hüküm süren Lahmî krallarından Münzir b. Mâüssemâ'm soyundan geldiği söylenen nüfuzlu Dürzî ailelerinden birine mensuptur. Ancak Emîr Şekîb, ailesinin Sünnîliğini benimsediğini ileri sürmektedir. Nitekim, hem kendisi hem kardeşleri Sünnî eğitimi görmüş ve Sünnî olarak yaşamışlardır. Şekîb Arslan altı yaşından itibaren bir süre Şûf'taki bir Amerikan okuluna devam etti. 1879'da, Beyrut'taki en gelişmiş Mârûnî okulu olan Medresetü Dârü'l-hikme'ye girdi. Özellikle Arap edebiyatı ve tarihi alanında çok iyi yetişti; ayrıca Fransızca öğrendi. 1886 yılında Beyrut'ta Medresetü's-sultâniye'ye geçti. Burada diğer ilimlerin yanı sıra, o yıllarda Beyrut'ta sürgünde bulunan ve Medresetü's-sultâniyye'de öğretmenlik yapan Mısırlı âlim Muhammed Abduh'tan fıkıh ve akaid dersleri aldı. Türkçe'yi de burada öğrendi. Ayrıca Abduh'un okul dışında yaptığı sohbet toplantılarına katıldı. 1887'de Şûf'a dönen Şekîb Arslan, aynı yıl babasının ölümüyle boşalan Şüveyfât nahiye müdürlüğüne tayin edildi. 1890'da bu görevinden ayrılarak gittiği Mısır'da Muhammed Abduh'un etrafında oluşan ve fikirlerini yayan gruba dahil oldu; Mısır'ın önde gelen fikir ve kalem erbabı ile tanıştı. Bu arada Kahire'de yayımlanan *el-Ehrâm* gazetesinde çeşitli yazılar yazdı. 1890 yılı sonlarında İstanbul'a gitti; devrin önde gelen devlet adamlarından Hasan Fehmi ve Maarif Nâzırı Münif Mehmed paşalarla yakınlık kurdu. 1892'de kısa bir süre Paris'te kaldı ve orada Mısırlı meşhur şair Ahmed Şevki ile görüştü. Aynı yıl İstanbul'a dönen Şekîb Arslan, o günlerde İstanbul'da bulunan Cemâleddîn-i Efgânî ile tanıştı ve sohbetlerine katıldı. 1892 sonlarında Lübnan'a döndü. 1902'de üç ay kadar

* Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 11, İstanbul 1995, s. 151-153.

Şûf kazası kaymakamlığı yaptı, daha sonra istifa etmek zorunda kaldı. Fakat 1908'de Jön Türkler'in yönetime gelmesiyle tekrar Şûf kaymakamlığına tayin edildi ve üç yıl bu görevde kaldı.

1911 sonlarında İtalyanlar'ın Trablusgarp'ı (Libya) işgalleri üzerine gizlice Libya'ya gitti ve Enver Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusuna katıldı. Aynı yılın sonlarında İstanbul'a dönen Emîr Şekîb Kızılay heyetleri müfettişliğine seçildi. 1914'te Osmanlı Meclis-i Meb'ûsanı'nda Havran temsilcisi olarak görev aldı; I. Dünya Savaşı'nın ilk iki yılını Suriye'de geçirdi. Burada bir taraftan ayrılıkçı Araplar'ı kazanmaya çalışırken diğer taraftan güney cephesinde ordu kumandanı olarak görev yapan Cemal Paşa'ya halkla ilişkilerinde yardımcı oldu. 1916 sonlarında İstanbul'a döndü ve 1917 ortalarına kadar Harbiye Nâzırı Enver Paşa ile birlikte çalıştı. Aynı yılın sonunda özel bir görevle Almanya'ya gönderilen Şekîb Arslan uzun süre Avrupa'da kaldı.

Osmanlı Devleti'nin yıkılışından önce Emîr Şekîb, devleti parçalamaya yönelik en büyük tehlikenin Batı'dan geleceğini, bunu önlemek için Osmanlı hilâfeti etrafında bir İslâm dayanışması oluşturmak gerektiğini, Türkler ve Araplar'ın bu dayanışmanın vazgeçilmez unsurları olduğunu, bunun da hilâfetin güçlendirilmesi ve İslâm mirasının geliştirilmesiyle gerçekleşebileceğini ileri sürmüş; adem-i merkeziyetçiliği ve ayrılıkçılığı savunan Türkler'in ve Araplar'ın yanıldıklarını, güç dağılımının imparatorluğun kısa zamanda parçalanıp Avrupa'ya yem olmasına sebep teşkil edeceğini, bundan dolayı merkezî otoritenin güçlendirilmesi gerektiğini söylemiştir. Bunun için hem II. Abdülhamid'in yönetimini, hem de Jön Türkler'in bilhassa Arap ileri gelenlerince tenkit edilen sertlik yanlısı politikalarını tasvip etmiştir. Onu diğer Arap aydınlarından ayıran en önemli özellik, İslâm dayanışması adına osmanlı hilâfeti ve hükümetini kayıtsız şartsız desteklemiş olmasıdır.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Fransızlar'ın Suriye ve Lübnan'ı, İngilizler'in Filistin'i işgal etmeleri üzerine emperyalizme

karşı sert bir tavır takındığı için bölgeye girişi yasaklanan Emîr Şekîb Avrupa'da ikamete mecbur edildi. Bunun üzerine mücadelesini Avrupa'nın değişik şehirlerinde sürdürdü. 1920'de Berlin'de Şark Kulübü başkanlığına seçildi; 1921'de yine Berlin'de Milletler Cemiyeti'nde Araplar'ın haklarını korumayı amaçlayan Suriye-Filistin heyetinde yer aldı. Üç yıl sonra Almanya'daki müslümanların işleriyle ilgilenmek üzere Berlin'de Hey'etü şeâiri'l-İslâmiyye adıyla bir dernek kurdu.

1925-1926 yıllarında Suriye'de meydana gelen ayaklanmalar, esasen Araplar'ı temsil etmeye çalışan Emîr Şekîb Arslan'ın liderliğinin belirgin hale gelmesine vesile oldu. 1926'da Suriye Manda Komisyonu başkanı Markiz Diyoddi ile görüşmek üzere bir heyetin başında Roma'ya, 1927'de hemşehrilerinin daveti üzerine Detroit'te toplanan kongreye başkanlık etmek üzere Amerika'ya gitti. Aynı yılın sonlarında Rusya'yı ziyaret ederek bu ülkedeki Müslümanların meseleleriyle ilgilendi, İslâmî konularda konferanslar verdi. 1929'de hacca giden Şekîb Arslan bu sırada Kral Abdülazîz ile görüştü. 1930'da İspanya'yı ziyaret etti. Aynı yıl Cenevre'de *La Nation arabe* dergisini yayımlamaya başladı. 1934'te Mekke'de düzenlenen İslâm Konferansı'na katıldı. 1937'de Fransa'nın yasağı kaldırması üzerine Suriye'ye dönen Emîr Şekîb Arslan büyük bir törenle karşılandı. Suriye hükümeti onu Mecmau'l-ilmî'ye başkan tayin etti. Fakat Fransa, Suriye ile 1936'da yaptığı anlaşmayı bozarak Emîr Şekîb'in sınır dışı edilmesini istedi; bu yüzden görevine başlamadan Cenevre'ye dönmek zorunda kaldı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Suriye ve Lübnan'ın istiklâle kavuşması üzerine 1946 Ekiminde Lübnan'a döndü ve 9 Aralık 1946'da burada vefat etti.

Arapça yanında Farsça, Türkçe, Fransızca, İngilizce ve orta derecede Almanca bilen Emîr Şekîb Arslan, 1935'te Hâşim el-Attassî'ye yazdığı bir mektupta; 1781 özel mektup, 176 makale ve 1100 sayfa hacminde çeşitli kitaplar yazdığını ifade ediyordu.

Çabuk ve kolay yazar, yazılarında müsvedde kullanmazdı. Telif etmekte olduğu eserin bir kısmı dizilirken diğer kısmının yazımına devam ederdi. Bunun için kendisine "emîrü'l-beyân" lakabı verilmişti. Okuduğunu bir daha unutmayacak kadar güçlü bir hafızaya sahipti.

İslâm birliği düşüncesinde Cemâleddîn-i Efgânî ve Ahmed Fâris eş-Şidyâk, dinî anlayışta ıslah (reform) düşüncesinde Muhammed Abduh, dinî ilimlere merakında Tâhir el-Cezâirî, geniş kültür konusunda Amerikalı doktor Kornelyus Fendik, edebî üslûbunda İbnü'l-Mukaffa', Câhiz, Bediüzzaman el-Hemedânî ve Ebû İshak ese-Sâbî, tarih anlayışında da İbn Haldûn'un etkisinde kalmıştır.

Arap dünyasının istiklâline kavuşması için çok büyük gayretler sarfeden Emîr Şekîb, bu hususla ilgili hemen her toplantıya katılmış ve Araplar'ın meselelerini milletlerarası platformda savunmuştur. Emîr Şekîb, İslâm ve Arap âleminin parçalanmasında İngiltere ve Fransa'yı suçlu görüyor, her fırsatta bu iki devletin İslâm dünyasına verdiği zararlara dikkat çekiyordu. Aralarında çeşitli anlaşmazlıklar bulunsa bile İslâmiyet'e karşı düşmanlık konusunda kolaylıkla anlaşıp bir araya gelebileceklerini söylüyordu.

Çok güçlü bir tahlil kabiliyetine ve sezgiye sahip olan Emîr Şekîb Arslan'ın siyasî konularla ilgili tahminleri büyük ölçüde gerçekleşmiştir. Meselâ İngiltere'nin vaadlerine kapılarak Osmanlılar'dan ayrılmak isteyen Arap aydınlarına İngilizler'in sözlerini tutmayacaklarını, Filistin'de bir Yahudi devleti kurdurmak için Arap topraklarını parçalayacaklarını söylemiş, aynı şekilde İngilizler'le anlaşan Hicaz Kralı Şerif Hüseyin'in pişman olacağını, zira onlar tarafından azledilerek sürgüne gönderileceğini ifade etmiştir. Mısır'da çıkan *eş-Şa'b* gazetesinde 12 Mart 1913'te yayımlanan "Nâru Uvrubbâ min şerâreti'l-Balkan" başlıklı yazısında I. Dünya Savaşı'nın Balkanlar'dan çıkacağını haber vermiştir. Nitekim 1935'te Hindistan'da İslâm dünyasının

ileri gelen ilim, siyaset ve edebiyat adamlarının katıldığı bir toplantıda, "Bugün İslâm dünyasının en büyük siması kimdir?" sorusuna verilen cevaplarla seçilen on üç isim arasından en fazla oyu Emîr Şekîb Arslan almıştır.

EMİR ŞEKİP ARSLAN

ÖLÜME GİDEN YOLDA

ÜÇ OSMANLI

"Bizim maksadımız, anlattığımız olaylara, bizzat şahit olduğumuzu göstererek sözümüzü güçlendirmektir. Çünkü dinlemek ile görmek arasında çok büyük fark vardır. Tarihçilerin haber verdiği olayların bir çoğunun ya aslı yoktur ya da zayıftır. Bunun sebebi; tarihçilerin bu haberleri ya insanların ağzından almaları, veya çok incelemedikleri bazı rivayetleri nakletmeleridir. Ben ise gözümle görüp, kulağımla duyduğumu anlattım. Bundan maksadım; ziyadesiyle araştırarak, sonuçta son derece güvenilir bilgiler sunmaktır...

'Gören işiten gibi değildir' "

kitap alemi
internetten sipariş için
www.kitapalemi.com

ISBN 975884518-7
9 789758 845187